

Československo-sovětská smlouva 1943

Jan Němeček a kol.

Sepsáno ve dvou vyhotoveních, každé v jazyce československém a ruském.

Obě znění mají stejnou platnost.

Moskva, 12. prosince 1943.

Z PLNÉ MOCI
PRESIDENTA ČESKOSLOVENSKÉ
REPUBLIKY

J. Němeček

Z PLNÉ MOCI
PRESIDIA NEJVYŠŠÍHO
SOVĚTU SSSR

N. Molotov

**Československo-sovětská
smlouva 1943**

Jan Němeček a kol.

Československo-sovětská smlouva 1943

HISTORICKÝ ÚSTAV
PRAHA 2014

PRÁCE HISTORICKÉHO ÚSTAVU AV ČR, v. v. i.
OPERA INSTITUTI HISTORICI PRAGAE
Řada / Series A – Monographia
Svazek / Volumen 55

Vědecký redaktor:
doc. PhDr. Martin Holý, Ph.D.

Autorský kolektiv:

Jan Němeček (ved. kol.), Vít Smetana, Jiří Friedl, Blanka Jedličková, Zlatica Zudová-Lešková, David Hubený, Jan Eichler, Emil Voráček, Jindřich Dejmek

Recenzovali:

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.
prom. hist. Ivan Štoviček, CSc.

Tato kniha byla vypracována s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985963

Fotografie na obálce pocházejí z Archivu ministerstva zahraničních věcí v Praze, Archivu smluv, sign. L 1606a (český text smlouvy s pečeti) a ze sovětského deníku Pravda ze 14. prosince 1943 (podpis smlouvy 12. prosince 1943, stojící zprava: M. I. Kalinin, J. V. Stalin, E. Beneš, maršál K. J. Vorošilov, Z. Fierlinger, A. P. Pavlov, sedící V. M. Molotov). Fotografie na titulní stránce pochází z Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze, fond J. Smutný, inv. č. 686, sign. 175 (Kaliniňův proslov při podpisu smlouvy 12. prosince 1943, zprava M. I. Kalinin, J. V. Stalin, E. Beneš, maršál K. J. Vorošilov, Z. Fierlinger, V. M. Molotov, A. P. Pavlov, šéf tiskového odboru, Molotovův tajemník, J. Smutný, A. J. Kornejčuk).

© Jan Němeček a kolektiv
ISBN 978-80-7286-237-5

OBSAH

ÚVOD	7
JAN NĚMEČEK Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva z r. 1943	9
VÍT SMETANA Britové, Američané a československo-sovětská smlouva	49
JIŘÍ FRIEDL Polská exilová vláda a československo-sovětská smlouva	67
BLANKA JEDLIČKOVÁ Ohlas československo-sovětské smlouvy v protektorátním tisku	79
ZLATICA ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ Spojenecká zmluva medzi ČSR a ZSSR – cesta k potupe a porobe, cesta k slobode a nezávislosti. Dva rozdielne postoje Slovákov k zmluve	93
DAVID HUBENÝ Vládní delegace na Podkarpatské Rusi jako ukázka (ne)respektování spojenecké smlouvy	105
JAN EICHLER Intermezzo: Edvard Beneš a Charles de Gaulle – problém politického vůdcovství	121
EMIL VORÁČEK Koncepce poválečného hospodářského systému v Československu a místo hospodářské spolupráce Československa se Sovětským svazem v diskursu zahraničního a domácího odboje	139
JINDŘICH DEJMEK Proloužení československo-sovětské smlouvy v prosinci 1963 a uzavření nové smlouvy v květnu 1970	159

ZÁVĚR	175
SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	177
SUMMARY	187
JMENNÝ REJSTŘÍK	189
PŘÍLOHY	193

ÚVOD

Československo-sovětská smlouva podepsaná v Moskvě 12. prosince 1943 vyvolává jak v publicistice, tak v historiografii (a to nejen české, resp. slovenské) stále ještě celou řadu emocí. Ba co víc, její existence se promítá i do oblasti politiky a dá se říci i v celospolečenském měřítku. Bylo tomu tak od samého jejího vzniku, počínaje vyjednáváním o podpisu této mezinárodní smlouvy v roce 1943. K odbourání mýtů s ní spojených nepřispěla ani čtyřicetiletá éra komunistické vlády v Československu, naopak, spíše přispívala k jejich dalšímu vytváření, kdy zejména v jejím prvním desetiletí bylo nemožné se racionálně zabývat výkladem tohoto smluvního dokumentu, jež byl brán jako základ nerozborného spolenectví se Sovětským svazem. Ani v řadách československého exilu nebyla situace v otázce významu smlouvy jednotná, naopak: nalezneme zde široké spektrum od zapřisáhlých odpůrců až po neméně zapřisáhlé obhájce. Teprve po r. 1989 bylo možno přistoupit – také na základě soustavného výzkumu zahraničních archivů, zejména archivů spojeneckých velmocí protifašistické koalice (a to jak na Západě, tak na Východě), přistoupit ke skutečně komplexnímu výzkumu, který se zabýval nejen vznikem a přípravou, ale i důsledky a v neposlední řadě i zcela opomíjenou otázkou jejího dalšího osudu, tedy prodloužením a posléze uzavřením smlouvy nové v r. 1970. Prvotním krokem se stalo vydání základních pramenných edic, které zpřístupnily základní materií k tématu nejen československo-sovětských vztahů či československé diplomacie obecně, ale klíčovým pramenem se staly po r. 2000 nalezené stenografické zápisy ze zasedání československé exilové vlády, které jsou klíčovým pramenem jak pro oblast zahraniční, tak i vnitřní politiky. Nelze říci, že jsme v této oblasti u konce dvoupólových diskusí, ale věřím, že v nejbližších letech se podaří naplnit ideu vydávání edic, ať se to týká vládních zápisů či příslušných svazků edice Dokumenty československé zahraniční politiky.

Nicméně ani zpřístupnění pramenů nezastavilo rozporné výklady, co se československo-sovětské smlouvy týče. Proto jsme se rozhodli se na ni podívat speciálně formou samostatné kolektivní monografie a sine ira et studio objasnit, co skutečně tento standardní mezinárodní smluvní akt pro Československo znamenal. Také přinést výklad, který se pokouší odstranit nános nepravd, omylů a mýtů minulých generací... Nejen odborná veřejnost by tak měla dostat do rukou pohled založený na nejnovějších výzkumech a poznatcích české i světové historiografie.

Jan Němeček

Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva z r. 1943

Zápas za faktickou obnovu československého státu, rozbitého agresivní politikou nacistického Německa v březnu 1939, se po vypuknutí druhé světové války stal – pomalu a postupně, s nemalými překážkami – také záležitostí spojeneckých velmocí, Velké Británie, Francie, Spojených států amerických a také Sovětského svazu. První dvě uznaly na podzim 1939 Československý národní výbor v Paříži jako ústřední orgán československé politické reprezentace v exilu. Francouzská porážka a britské uznání československého prozatímního státního zřízení v čele s prezidentem Edvardem Benešem, československou vládou a Státní radou se sídlem v Londýně znamenaly další postupný krok na cestě k československé samostatnosti.¹

V letech 1941–1942 tak byl postupným uznáním československé exilové vlády ze strany velmocí, Velké Británie, Sovětského svazu a Spojených států amerických, realizován jeden z hlavních cílů zahraničněpolitických snah československého odboje na cestě k obnově československého státu.²

Nicméně tu zůstával ještě další závažný problém, jakým bylo jeho mezinárodní zajištění v poválečném světě. Prvním projevem takových snah bylo již jednání o bližším poválečném spojení se sousedním Polskem na bázi federace, resp. konfederace, kde byla 11. listopadu 1940 slavnostně vyhlášena deklarace o konfederaci a později i československo-polský protokol z 19. ledna 1942, který specifikoval principy, na nichž měla být celá konfederace postavena. Byly vytvořeny společné výbory, které měly připravit realizaci celé myšlenky. Tento pokus však neuspěl, především pro odmítavé stanovisko Sovětského svazu, ale také i pro přetrvávající spor o Těšínsko, nicméně spolupráce s Polskem zůstávala jednou z konstant československé zahraniční politiky, do níž ovšem negativně zasahoval stále se přiostrhující spor polsko-sovětský, eskalující po odhalení hrobů polských důstojníků v Katyňském lese zavražděných sovětskou NKVD.³

1 Jan KUKLÍK, *Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*, Praha 1996, s. 37–44; Jan NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit československé diplomacie*, Praha 2008.

2 Tamtéž, s. 107–116; Jan KUKLÍK, *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945*, Praha 1998.

3 Blíže viz kapitola *Polská exilová vláda a československo-sovětská smlouva*. Těž Jan NĚMEČEK, *Od spojenectví k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945*, Praha 2003.

Dalším z cílů československého odboje byla obnova, resp. transformace předmnichovských spojenectví ČSR s velmocemi, tj. s Francií a SSSR. Úsilí o obnovení československo-francouzské aliance vyjádřila již výměna dopisů mezi československou a francouzskou exilovou reprezentací v čele s Francouzským národním výborem vedeným gen. Charlesem de Gaullem z 29. září 1942, potvrzující neplatnost mnichovské dohody od samého počátku, potvrzená posléze československo-francouzskou deklarací ze srpna 1944.⁴ Významným faktem pro vztah obou zemí se stalo také československé uznání francouzské prozatímní vlády 10. června 1944 navzdory odmítavému britskému stanovisku.

Spojenectví československo-sovětské bylo fakticky obnoveno už roku 1941. Již na jaře toho roku postupně začaly tát ledy ve velmi chladných československo-sovětských vztazích. V dubnu 1941 dala sovětská vláda souhlas s vysláním československé vojenské mise v čele s plk. Heliodorem Píkou na území SSSR. I když zatím mise neměla oficiální charakter, přesto to byl významný krok kupředu.

Skutečný zlom ve vzájemných vztazích však nastal až po napadení SSSR Německem 22. června 1941. Sovětský svaz přestal být vázán svým spojenectvím s Německem, navíc se vyřešila i otázka Sovětským svazem uznané samostatné Slovenské republiky, když slovenský vyslanec Julián Šimko předal 23. června lidovému komisaři zahraničních věcí SSSR V. M. Molotovovi nótu o přerušení diplomatických vztahů mezi oběma zeměmi. Sovětská diplomacie pak 8. července prostřednictvím svého velvyslance ve Velké Británii Ivana Michajloviče Majského nabídla Benešovi návrat zástupce československé exilové vlády do Moskvy.⁵ Obrat sovětské politiky byl však ještě radikálnější: sovětský diplomat nabídl i vytvoření československé vojenské jednotky na území SSSR. Jeho ústy se pak sovětská vláda zaručovala, že nebude zasahovat do vnitřních československých věcí a o vnitřním režimu a struktuře rozhodne československý lid sám.

Sovětská vláda krátce nato, 16. července, zaslala návrh československo-sovětské spojenecké úmluvy. Všechny tyto kroky sovětské diplomacie, která bezvýhradně uznávala československou exilovou vládu, donutily k ráznějšímu postupu také vládu britskou. Její otálení s přípravou definitivního uznání způsobilo, že přišla s tímto krokem – byť jen o několik hodin – později, než vláda sovětská a to navzdory tomu, že vyjednávání o úplném uznání začalo mnohem dříve, než s diplomacií sovětskou. Dne 18. července byla velvyslancem I. M. Majským

4 Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠTOVÍČEK – Jan KUKLÍK, *Československo-francouzské vztahy v diplomatických jednáních 1940–1945*, Praha 2005, dok. č. 105, 106 a 269, s. 176–179 a 395–396.

5 Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠTOVÍČEK – Miroslav TEJCHMAN (eds.), *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty (ČSSVD)*, díl 1, Praha 1998, dok. č. 88, s. 201–204.

a ministrem zahraničních věcí Janem Masarykem podepsána československo-sovětská úmluva a krátce nato britský ministr zahraničních věcí Anthony Eden oznámil Masarykovi plné britské uznání československé vlády.⁶ Ani to však neznamenalo konec výhrad britské strany, která se stále odmítala vyjádřit k poválečným československým hranicím. Teprve v srpnu 1942 došlo k vzájemné výměně nót mezi československou a britskou vládou ohledně mnichovské dohody, i když formulace, že „... se považuje vláda Jeho Veličenstva ve Spojeném království za zbavenou jakýchkoliv závazků v této věci. Při konečné úpravě československých hranic na konci války nebudou na její stanovisko mít vliv žádné změny, které se staly v těchto věcech jak v roce 1938, tak i později“,⁷ byla opět výsledkem kompromisu.⁸ Ani vztahy s USA nebyly nejjednodušší: až 31. července 1941 přišlo americké uznání, ale pouze „prozatímní“ československé vlády.⁹ A teprve 26. října 1942 oznámil americký vyslanec u exilových vlád Anthony Joseph Drexel Biddle J. Masarykovi, že provizorní uznání československé vlády bude změněno v diplomatické uznání plné a definitivní.¹⁰

Sovětská vláda dala tedy Benešovi daleko více a rychleji, než západní velmo-ci. Československá exilová reprezentace se dostala díky sovětské iniciativě konečně na úroveň ostatních spojeneckých exilových vlád v Londýně. I ostatní exilové vlády se snažily o dorozumění se SSSR. Polská vláda sice po složitých jednáních, které byly zatíženy dosavadním vývojem polsko-sovětských vztahů a zejména posledním krokem sovětské strany – obsazením východních oblastí Polska v druhé polovině září 1939, dospěla také k dohodě se Sovětským svazem, ale její až příliš obecné formulace, které neřešily problém nejpalčivější – totiž otázku východních polských hranic – dávaly tušit, že v budoucnu nastane tvrdé střetnutí o tuto zásadní otázku.¹¹ Další z exilových vedení, jugoslávská královská vláda Božidara Puriće, se k realizaci obdobné smlouvy se Sovětským svazem (byť o ní usilovala) ani nedostala.¹²

6 *Tamtéž*, dok. č. 92 a 93, s. 211–214.

7 Originál Edenova dopisu je uložen: Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Praha, Londýnský archiv – důvěrný (LA-dův.), kart. 137.

8 Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011, s. 183–186.

9 *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. B/2/2, Jan NĚMEČEK – Jan KUKLÍK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠTOVÍČEK (eds.), Praha 2009, dok. č. 257, s. 103.

10 To bylo realizováno telegramem prezidenta USA F. D. Roosevelta E. Benešovi 28. října 1942. National Archives and Resord Administration (NARA), Washington, RG 29, M 1218, 31 860F. 458/21A.

11 Eugeniusz DURACZYŃSKI, *Układ Sikorski–Majski. Wybór dokumentów*, Varšava 1990, dok. č. 30, s. 173–174.

12 Miroslav TEJCHMAN, *Československo-jugoslávské vztahy v letech druhé světové války*, Slované historické studie 14, 1984, s. 85 n.

Vzájemné dobré kontakty československé vlády se SSSR, které byly jak na diplomatické, tak i na vojenské úrovni, však krátce nato prošly první závažnou zkouškou. Ta ukázala, že SSSR bude své mocenské zájmy tvrdě prosazovat i proti Československu. Ostatně Beneš ani v okamžicích, kdy došlo k tak rychlému obratu sovětské politiky, nijak nejásal a jeho prognózy do budoucna neznelly v dané době reálně. To, že zůstával vůči sovětské straně navýsost obezřetný, dosvědčují jeho slova z rozhovoru se státním ministrem Ladislavem Feierabendem 30. června 1941, tedy bezprostředně po napadení Sovětského svazu nacistickým Německem. V době, kdy sovětská vojska byla na ústupu a rozhlasové zprávy hovořily o rozsáhlých obkličovacích operacích Němců, Beneš nejen že nevylučoval možnost sovětského vítězství, ale hovořil dokonce i o možnosti, že by „Velká Británie spolu s USA zastavovala pochod Rusů na západ“.¹³ Na druhé straně ovšem nelze přehlédnout, že Beneš při hodnocení postojů Sovětského svazu podléhal jistým iluzím o vnitřní změně sovětského systému. Když hodnotil v létě roku 1942 spory, ke kterým došlo mezi československým vyslancem v SSSR Zdeňkem Fierlingerem a náčelníkem Československé vojenské mise v SSSR plk. Helidorem Píkou, podotkl k nim: „Sám soudím, že vojáci jdou v podezírání komunistických plánů Ruska a Kominterny proti Československu příliš daleko.“¹⁴ Dlužno k tomu ovšem podotknout, že obdobným iluzím podléhala i řada dalších spojeneckých státníků, a to i na úrovních nejvyšších.

Současně Beneš musel nutně zůstat zdrženlivým co do osudu pobaltských zemí, které Sovětský svaz v roce 1940 obsadil. Vždyť ani představitelé západních mocností si nehodlali touto otázkou „pálit prsty“ a jejich odpovědi zůstávaly v rovině obecných odkazů na ujednání Atlantické charty, podle které „nebudou územních změn, které by byly v odporu se svobodně projeveným přáním národa, o který jde“.¹⁵ Zároveň však československá diplomacie formulovala stanovisko, které vycházelo z negativního postupu estonských, lotyšských i litevských úřadů proti československým diplomatickým úřadům ve svých zemích: „Zastáváme stanovisko, že tyto státy po 15. březnu 1939 přerušily samy úřední styk s československými zástupci. Budoucnost těchto států stala se delikátní otázkou, do jejíhož řešení nemůžeme zasahovat. Zejména Rusové jsou velmi citliví k názorům, jež o této věci jsou vyslovovány. Pokud ještě jsou diplomatičtí neb konzulární zástupcové těchto států, nemáme námitek, aby naši zástupcové [!] s nimi

13 Jana ČECHUROVÁ – Jan KUKLÍK – Jaroslav ČECHURA – Jan NĚMEČEK (eds.), *Válečné deníky Jana Opočenského*, Praha 2001, záznam z 30. června 1941, s. 128.

14 AMZV, Praha, f. Telegramy odeslané (TO) 1942, č. 1489, E. Beneš F. Bachtíkovi do Teheránu 20. června.

15 Tamtéž, č. 699, H. Ripka V. Hurbanovi do Washingtonu 25. března.

udržovali osobní styky.¹⁶ Stěží tedy mohli zástupci pobaltských zemí čekat jiné stanovisko, když při obdobných československých problémech po německé agresi 15. března zamítli žádosti představitelů československých diplomatických úřadů, aby mohli nadále působit na území pobaltských zemí. Jako příklad je možno uvést postoj lotyšského ministra zahraničních věcí Vilhelma Munterse, který československému vyslanci v Rize Pavlu Baráčeku-Jacquierovi odmítl přijmout nótu, v níž Baráček oznamoval, že československé vyslanectví bude dále pokračovat v činnosti a naopak jej upozornil, že když německé vyslanectví bude žádat policejní a právní pomoc při obsazení československého úřadu, že ji lotyšské úřady poskytnou.¹⁷

Neuplynul však ani rok od vstupu Sovětského svazu do války a československé zahraniční vedení se poprvé dostalo do konfrontace se sovětskými mocenskými zájmy. Stalo se tak v souvislosti s přípravou konfедераčních plánů se sousedním Polskem. Již od samého počátku jednání však bylo jasné, že otázka existence konfederace bude vázána na souhlas spojeneckých velmocí. Na jedné straně tu byl souhlas Velké Británie, která tento plán plně podporovala, zároveň však se k této otázce vyjadřovala opatrně, neboť nevěděla, jak se k ní postaví oba národy doma.¹⁸ Na straně druhé tu byl postoj Sovětského svazu, který se na počátku roku 1942 vyjadřoval k polské emigrační vládě velmi rezervovaně. Československá strana však od samého počátku podmiňovala otázku bližšího poválečného spojení obou států právě souhlasem SSSR. Příznačná je v tomto ohledu depeše státního tajemníka v ministerstvu zahraničních věcí Huberta Ripky velvyslanci ČSR ve Washingtonu Vladimíru Hurbanovi z 5. dubna 1941: „Ve věci Ruska respektujeme právní stanovisko Poláků, ale neuděláme nic, co by Rusko mohlo chápat jako nepřátelský akt. Přejeme si, aby se Poláci dohodli s Rusy.“¹⁹

Československé vedení v celém projektu zdůrazňovalo nutnost navázání přátelských kontaktů mezi SSSR a Polskem. Ačkoliv Sovětský svaz nevyjádřil přímo svůj odpor proti československo-polskému spojení, přesto Fierlinger z Moskvy upozorňoval: „Mlčení [sovětských diplomatů] Majskeho a Bogomolova ohledně konfederace nesmíme si vykládat jako souhlas – bylo by to iluzi.“²⁰ Ostatně později sovětský vyslanec u československé vlády Alexandr Jefremovič Bogomolov výslovně potvrdil státnímu tajemníkovi v ministerstvu národní

16 *Československá zahraniční politika v roce 1942. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. B/3/1, eds. Jan NĚMEČEK – Jan KUKLÍK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍČEK, Praha 2010, dok. č. 216, s. 472.

17 Hoover Institution Archives (HIA), Stanford, Osuský Collection, kart. 99; AMZV, Praha, LA-dův., kart. 129.

18 J. NĚMEČEK, *Od spojení k roztržce*, c. d., s. 80–182.

19 AMZV, Praha, TO 1941, H. Ripka V. Hurbanovi do Washingtonu 5. dubna.

20 Tamtéž, TO 1942, č. 195, Z. Fierlinger do Londýna 7. února 1942.

obranu gen. Rudolfa Viestovi, že Sovětský svaz nikdy žádný souhlas s československo-polskou konfederací nedal.²¹ Krátce před sovětským vetem Bogomolov také sám Masarykovi v rozhovoru naznačil sovětské smýšlení v této věci slovy: „Sovětská diplomacie má své vlastní metody, a když nám někdo něco vypravuje, na čem mu moc záleží, a my usměvavě mlčíme, vyvozuje často z toho druhá strana důsledky a myslí, že náš mlčící úsměv je souhlasem...“²²

Ještě při návštěvě sovětského lidového komisaře zahraničních věcí V. M. Molotova v Londýně v červnu 1942 nebylo o sovětském postoji zcela jasno. O měsíc později se však objevily ze strany Sovětů otevřené výhrady proti konfederaci. Zprvu to byla jen neoficiální upozornění ze strany sovětských zástupců v Londýně, 15. července však sdělil vyslanec Bogomolov Masarykovi oficiální stanovisko své vlády: „... sovětská vláda je toho mínění, že konfederace polsko-československá není na prospěch míru Evropy a že sovětská vláda je oficiálně proti jakémukoliv konfedačním počínům v této době... sovětská vláda je proti jednání o konfederaci polsko-československé.“²³

Sovětské veto se stalo zásadní překážkou. Následující rok 1943 ukázal, že myšlenka konfederace je navždy pohřbena – rozkol v polsko-sovětských vztazích na jaře 1943 po objevení hrobů zavražděných polských vojáků v Katyni a naopak československo-sovětské sblížení, které vyvrcholilo Benešovou cestou do Moskvy v prosinci téhož roku, připravilo nepřekonatelné překážky pro její uskutečnění. Nerealizovala se ani Benešova myšlenka modifikace konfederace v trojstranné československo-polsko-sovětské spojení, byť v protokolu k československo-sovětské smlouvě z prosince 1943 zůstala zakotvena možnost přístupu třetí země k této smlouvě.²⁴

Postupně se však realizovala sovětská nabídka výstavby československé jednotky v SSSR. Po překonání počátečních obtíží bylo 12. února 1942 oficiálně vyhlášeno zřízení 1. československého pěšího praporu, jehož posádkovým městem se stal Buzuluk. Záhy se však objevily první problémy. Ačkoliv sovětská strana přislíbila propouštění Podkarpatských Rusínů, kteří živořili v sovětských gulazích, přesto plk. H. Píka musel po celý rok 1942 neustálými intervencemi urgovat jejich vysvobození ze sovětských táborů. Jejich účast byla nutností, ne-

21 Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, Edvard Beneš (EB) II, EB L 101, kart. 339, Viestův záznam o rozhovoru s A. J. Bogomolovem 15. července 1942. Sovětský diplomat k tomu dodal: „V konfederácii vidia jedine protisovietskú tendenciu a reakčnú kombináciu, z ktorej majú radosť len ľudia s protisovietskym zmyslaním. Dokazoval, že iný účel konfederácie si nijak nevie vysvetliť, lebo veď jestli SSSR vojnu vyhrá, tak beztak sa budeme oň opierať a konfederáciu nebudeme potrebovať.“

22 Tamtéž, Masarykův záznam o rozhovoru s A. J. Bogomolovem 26. června 1943.

23 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 178, s. 365.

24 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/1, Praha 1982, dok. č. 324, s. 457.

boť jinak by se nemohlo uvažovat o výstavbě vyšší jednotky. Záhy vyzval i další problém. Zahraniční vedení KSČ si uvědomovalo význam československých vojenských formací pro naplňování cílů své politiky. Proto v duchu směrnic schválených v březnu 1942 generálním tajemníkem Kominterny Georgi Dimitrovem začalo posílat do jednotky své zástupce, kteří tu měli organizovat činnost komunistů.²⁵ Tato činnost pochopitelně nezůstala utajena a šéf vojenské mise plk. Píka na ni opakovaně upozorňoval. Přes všechny problémy však československý prapor v létě 1942 dosáhl bojových stavů a po výcviku a vyzbrojení na podzim téhož roku byl připraven k zasazení na frontě. To přišlo na počátku března 1943, kdy byl prapor nasazen v obranných bojích jižně od Charkova. Střetnutí s Němci v boji o Sokolovo 8. března se stalo prvním úspěšným nasazením československé jednotky na východě a sovětská strana jej vysoce hodnotila.

Přelomem v mezinárodněpolitické situaci bylo pro československé zahraniční vedení podepsání britsko-sovětské smlouvy z 26. května 1942. Prezident Beneš význam jejího podepsání zhodnotil slovy: „ČSR sledovala a přála si politiky spolupráce Sovětského svazu se západní Evropou plných 20 let. Já sám osobně jsem byl vždycky přesvědčen, že bez této kolaborace, a speciálně bez kolaborace britsko-sovětské, rovnováhu evropskou není možno zajistit a že bez ní není možno učiniti mír na evropském kontinentě trvalým. Pro svoji zemi vyslovuji nad dohodou své nejhlubší uspokojení a z radostí blahopřeji všem, kdo na jejím sjednání spolupracovali. Záruka, že tato spolupráce bude trvat i po válce a zajistí mír proti všem agresorům, bude-li toho třeba, i na 20 let po válce bude velkým povzbuzením všem okupovaným národům a zvýší to jejich odhodlání v boji proti nacismu do míry dosud nebyvalé. Důsledky celé smlouvy budou jak ve válce, tak zejména i pro dobu míru a pro dobu rekonstrukce dalekosáhlé.“²⁶ Její podepsání znamenalo pro Beneše vytvoření základní premisy pro obnovu poválečného Československa, jejímž úhelným kamenem měla být poválečná spolupráce velmocí. Ve svém projevu ke Státní radě položil britsko-sovětský smluvní akt vedle Atlantické charty za „dosud nejdůležitější diplomatický akt v této válce pro praktickou reorganizaci poválečné Evropy“.²⁷ H. Ripka pak sovětský souhlas s podepsáním označil ve vládním výkladu za „největší úspěch politiky prezidentovy za této války“.²⁸

25 Karel RICHTER, *Československý odboj na Východě*, Praha 1992, s. 31.

26 HIA, Stanford, Táborský Collection, kart. 7, E. Beneš o britsko-sovětské smlouvě 12. června 1942.

27 Edvard BENEŠ, *Šest let exilu a druhé světové války*, Praha 1946, s. 321.

28 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, díl III.1 (leden–červen 1943), ed. Jan NĚMEČEK – Ivan ŠTOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK – Jan BÍLEK, Praha 2012, s. 270, zápis 87. schůze vlády ze 7. května 1943.

Jaro 1943 bylo pro československý zahraniční odboj úspěšné nejen z hlediska vojenského, ale i diplomatického. Vyslanec V. Hurban přivezl na konci roku 1942 z Washingtonu Benešovi oficiální pozvání prezidenta Franklina Delano Roosevelta k návštěvě Spojených států amerických. Dohadování konkrétního termínu návštěvy bylo provázáno pro Beneše nepochybně trpkými komplikacemi, zejména ze strany State departmentu. Československý prezident odjel do USA počátkem května 1943 a i když některé americké kruhy (které jej považovaly za mluvčího Sovětského svazu) ho nevívaly příliš nadšeně, přesto lze z pohledu československého odboje hodnotit jeho návštěvu jako velmi úspěšnou. Benešovy rozhovory s Rooseveltem i dalšími vysokými činiteli přinesly vyjasnění mnohých stanovisek. Důležitou otázkou, která byla za Benešovy americké cesty řešena, se stal transfer Němců z Československa. Již před příjezdem do USA měl Beneš souhlas Velké Británie s myšlenkou odsunu Němců. Britská strana vyslovila souhlas s principem transferu německých minorit ze střední a jihovýchodní Evropy na zasedání britského kabinetu dne 3. července 1942 na základě memoranda britského ministra zahraničních věcí A. Edena z 2. července,²⁹ v němž se uvádí: „I request the approval of my colleagues for the general principle of the transfer to Germany of German minorities in Central and South-Eastern Europe after the war where this seems necessary and desirable, and authority to let this decision be known in appropriate cases.“³⁰ Sám Eden se při své návštěvě v USA v březnu 1943 vyslovil proti tomu, aby se obnovoval systém mezinárodní ochrany menšin tak, jak byl po I. světové válce, a vyslovil se pro transfer menšin všude, kde toho bude zapotřebí.³¹ Eden pak stanovisko britského kabinetu tlumočil 7. července 1942 v rozhovoru E. Benešovi.³² Ještě před prezidentským odjezdem do Washingtonu, při Benešově rozhovoru s Edenem 22. dubna 1943, sdělil britský státní podtajemník Foreign Office William Strang Benešovi, aby Američanům při své cestě do USA sdělil, že britská vláda se vyslovila pro transfer sudetských Němců.³³

Na pořad jednání v USA přišla i otázka nové československo-sovětské spojenecké smlouvy. Ta měla podle Beneše vymežit budoucí vztahy mezi ČSR a SSSR

29 Detlef BRANDES, *Grossbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939-1943*, Mnichov 1988, s. 240; srov. TÝŽ, *Der Weg zur Vertreibung 1938-1945. Pläne und Entscheidungen zum 'Transfer' der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, Mnichov 2001, s. 290-313.

30 Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Britové a atentát na Reinharda Heydricha I. Politické aspekty*, *Moderní dějiny* 22, 2014, č. 1, dok. č. 2, s. 321.

31 AÚTGM, Praha, EB II, EB L 104, kart. 342, záznam Benešova rozhovoru s A. Edenem 22. dubna 1943. W. Strang přitom měl říci Benešovi, aby Američanům sdělil, že britská vláda se vyslovila pro transfer sudetských Němců.

32 Tamtéž, Ripkův záznam o Benešově rozhovoru s A. Edenem 7. července 1942.

33 Jitka VONDROVÁ, *Češi a sudetoněmecká otázka. Dokumenty 1939-1945*, Praha 1994, dok. č. 117, s. 240..

a zabránit tak případnému sovětskému vměšování do vnitřních záležitostí Československa. V rozhovoru s Rooseveltem při projednávání této otázky Beneš nabyt dojmu, že americký prezident s podepsáním této smlouvy souhlasí.

Po návratu ze své cesty do USA v první polovině června 1943 se prezident Beneš začal intenzivně připravovat na svou druhou klíčovou zahraniční cestu – do Sovětského svazu. S moskevskou návštěvou chtěl zároveň spojit podpis československo-sovětské smlouvy, jak o tomto návrhu informoval již 19. března 1943 velvyslanec A. J. Bogomolova. V jednání, které započalo řešením otázky československo-polské aliance, vznesl prezident myšlenku spojenecké smlouvy se Sovětským svazem, založené na následujících zásadách:

- a) První princip této naší smlouvy by měla být zásada, že je to prosté obnovení naší smlouvy o vzájemné pomoci, kterou jsme podepsali už v r. 1935 a kterou nyní přizpůsobujeme novým dnešním poměrům.
- b) Druhý princip by byl, že to má být obdobné tomu, co bychom chtěli udělat my s Polskem, aby tak náš poměr k Polsku a k vám byl obdobný a bychom se tak už tím přibližovali tripartitnímu paktu sovětsko-polsko-československému. Byla by to příprava naší budoucí politiky slovanské.
- c) Třetí princip by byl ten, že by se to buď zařadilo do rámce vaší smlouvy s Anglií z května 1942 nebo vložilo do rámce týchž principů, aby to nebylo smlouvě s Anglií v ničem kontradiktorní a aby to ostatní Evropa s klidem mohla přijmout a nechápat to jako váš imperialism.³⁴

Benešův rozhovor o smlouvě nebyl náhodný, byl výsledkem série jednání, která probíhala v minulých měsících: Jak vyplývá ze sovětských i československých dokumentů, jednání o smlouvě započala již na konci prosince 1942, kdy o této otázce hovořil v Londýně státní ministr H. Ripka se sovětským legačním radou Vasilijem Alexejevičem Valkovem, když mu předložil formou sondáže československý návrh „dospět k formální alianci se Sovětským svazem ještě během války, celkem na základě těchže principů, na nichž spočívá aliance sovětsko-britská...“³⁵ Údajně – podle sovětského záznamu – šel československý politik ve svých vyjádřeních ještě dále: „My, Češi, jsme přesvědčeni, že naše země bude hraničit se Sovětským svazem a to tím více hovoří pro to, že Československu je nutná široká smlouva se SSSR.“³⁶ Nicméně, jak záznam hovoří, Ripka blí-

34 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 220, s. 447.

35 Tamtéž, dok. č. 210, s. 424. Srov. Lozovského záznam ze 6. března 1943, v němž je zmíněn Ripkův rozhovor s V. A. Valkovem, kde československý diplomat představil projekt smlouvy o přátelství. Архив внешней политики Российской Федерации (AVP RF), Moskva, f. 07 (Sekretariát A. J. Vyšinského), opis 4, dělo 43, papka 31, l. III/18.

36 AVP RF, Moskva, f. 0138 (Referentura po Českoslovačii), opis 255, dělo 4, papka 152, N. V. Novikov: Политика чехословацкого правительства в отношении СССР после восстановления отношений 1941–1943, l. 15.

že nespecifikoval, co myslí pod „širokou smlouvou“ a ani Valkovovy pokusy o bližší vysvětlení Ripkova návrhu se nesetkaly s úspěchem, bezpochyby proto, že ani na československé straně nebyla ještě zcela jasná a předem prokonzultovaná představa o rozsahu smlouvy.

Jak však vyplývá z dalších dokumentů, v prvopočátcích československá strana kladla více důraz na její návaznost na uvažovanou smlouvu československo-polskou, jejíž hlavní zásady sdělil prezident Fierlingerovi telegramem z 11. ledna:

„Ve smlouvě s Polskem byly by tyto klauzule:

- a) Chceme definitivně a navždy skončit své staré spory, aby se německý „Drang nach Osten“ nemohl už nikdy opakovat.
- b) Jsme ochotni se zavázati ke vzájemné všestranné pomoci v případě nevyprovokovaného napadení ze strany Německa; dále ke vzájemné podpoře svých zájmů proti Německu, zejména na konci dnešní války ve věci hranic a nynější okupace našich území Německem.
- c) Chceme se zavázat ke vzájemné podpoře při díle rekonstrukce našich států po válce.
- d) Chceme napojit tuto smlouvu na alianční deklaraci, podepsanou 1. ledna 1942 ve Washingtonu a na Atlantickou chartu a zejména ovšem na smlouvu anglo-ruskou z 26. května 1942, tj. zdůraznit, že naše smlouva má téhož ducha jako tyto dokumenty, a byla by tudíž jen pokračováním dnešní naší aliance válečné.
- e) Smlouva by byla podepsána na dvacet let a bylo by konstatováno, že je to první krok k uskutečnění polsko-československé deklarace z 11. listopadu 1940, v níž jsme prohlásili ochotu k užší spolupráci obou národů.
- f) Obdobná smlouva byla by uzavřena současně také mezi námi a Sovětským svazem, přičemž bychom nechali na vůli Sovětům, aby sami buď text navrhli, nebo text náš doplnili nebo změnili. Zároveň by byl poslán od nás dopis Sovětům, že aliance s Polskem se týká výlučně Německa, že ve sporech rusko-polských zůstáváme naprosto neutrálními a že k eventuální konfederaci bychom přistoupili, jen kdyby Sověty vyslovily svůj souhlas. Stejně by byl poslán dopis Polákům při podpisu naší smlouvy se Sověty, že v případě jakýchkoli rozporů mezi Polskem a Sověty ČSR zůstává striktně neutrální.“³⁷

Přesně dle prezidentovy instrukce pak Fierlinger vyhotovil memorandum,³⁸ jehož obsah nejprve sdělil v rozhovoru 15. ledna 1943 vedoucímu IV. evropského

³⁷ ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 213, s. 427–428.

³⁸ AVP RF, Moskva, f. 07 (Sekretariát A. J. Vyšinského), opis 4, dělo 43, papka 31, l. III/17, opis Fierlingerova memoranda, které je doslovným ruským překladem Benešových pokynů z 11. ledna 1943.

odboru lidového komisariátu zahraničních věcí (NKID) Nikolaji Vasiljeviči Novikovovi, aby mu pak československou propozicí v písemné podobě předal o den později.³⁹ Československý velvyslanec ve svém telegramu do Londýna o tomto rozhovoru příliš sdílný nebyl: sdělil Benešovi pouze, že Novikovovi předložil ve zvláštním memorandu „hlavní myšlenky Vašeho návrhu“.⁴⁰ Sdílnější byl ve svých pamětech, kde k telegramu dodal, že „návrh prezidentův považují za pouhý námět k diskusi a že již z rozhovoru s Děkanozovem a Bogomolovem mám dojem, že sovětská vláda není podobnému návrhu nakloněna; odevzdám tudíž jednotlivé body prezidentova návrhu pouze na výslovnou žádost Novikovovu, snaže se plně vysvětlit myšlenku prezidentovu.“⁴¹ Ačkoliv Fierlingerův odpor směřoval proti návrhu československo-polské dohody, neuvědomoval si, že zároveň se tu jednalo i o uzavření stejné či obdobné smlouvy československo-sovětské. Jeho postup coby zástupce československé vlády k celé věci však nelze hodnotit jinak, než jako skandální a přístup velvyslance k myšlence československé-polské (kon) federace se stal předmětem poměrně tvrdé telegrafické výměny názorů s prezidentem.

Benešův dotaz stran uzavření československo-sovětské smlouvy pak Fierlinger 6. března 1943 zopakoval zástupci lidového komisaře zahraničních věcí Solomonu Abramoviči Lozovskému, zda československá vláda může doufat v podpis takovéto smlouvy se SSSR, která by upravovala nejen vzájemné vztahy v době války, ale i v poválečné době.⁴² Jak vyplývá ze sovětských dokumentů, návrh sovětské odpovědi připravil pak sám Lozovskij, jenž v něm vyjádřil kladný postoj sovětské vlády k uzavření československo-polské smlouvy a také že k návrhu na uzavření analogické smlouvy mezi Sovětským svazem a Československem se sovětská vláda staví „благожелательно“.⁴³ Po připomínkách Valeriana Alexandroviče Zorina (jenž s odkazem na předchozí záznamy rozhovorů s československou stranou navrhl zaměnit Lozovského termín „smlouva o poválečné spolupráci“ termínem „smlouva o vzájemné pomoci a poválečné spolupráci“) byl zároveň zaslán Bogomolovovi telegram, aby u Beneše zjistil podstatu navrhované československo-sovětské smlouvy, jak posléze velvyslanec splnil svým výše uvedeným rozhovorem 19. března.⁴⁴ Lozovského návrh pak byl předložen Molo-

39 Tamtéž, f. 0138 (Referentura po Českoslovakii), opis 255, dělo 4, papka 152, N. V. Novikov: Советско-чехословацкие отношения в 1941-43 гг. (краткая справка), l. 25.

40 AMZV, Praha, TD-T 1943, č. 195 Z. Fierlinger E. Benešovi do Londýna 31. ledna.

41 Zdeněk FIERLINGER, *Ve službách ČSR. Paměti z druhého zahraničního odboje*, díl 2, Praha 1949, s. 112.

42 AVP RF, Moskva, f. 07 (Sekretariát A. J. Vyšinského), opis 4, dělo 43, papka 31, l. III/18, Lozovského záznam pro V. M. Molotova ze 7. března 1943. Molotov svou poznámkou poslal záznam A. E. Kornejčukovi a A. J. Vyšinskému s poznámkou „Срочно – Экспрес“.

43 Tamtéž, l. III/19, Устное заявление Фиерлингеру – проект.

44 Tamtéž, l. III/19–20.

tovovi, který na něj rukou připsal: „Je třeba projednat. Návrh není srozumitelný a vzbuzuje pochybnosti. V. M.“⁴⁵

Souhlasná sovětská odpověď, tlumočená Bogomolovými ústy, přišla o měsíc později, 23. dubna. Sovětská strana souhlasila i s Benešovým návrhem, aby tato smlouva byla uzavřena ve stejném duchu a rozsahu, jako smlouva britsko-sovětská, jež byla uzavřena rok předtím za Molotovovy návštěvy v Londýně,⁴⁶ podle sovětského pramene za předpokladu, bude-li „takový návrh předložen československou vládou“. Zdá se tedy, že na rozdíl od Beneše sovětská diplomacie považovala tyto rozhovory stále ještě pouze za sondážní a čekala na oficiální návrh v této věci od československé vlády.

Benešův tajemník Eduard Táborský označil odpověď Moskvy jako „příjemné překvapení“, protože prezident se skutečně obával, že sovětská strana se nebude ochotna – vzhledem k negativnímu postoji k Polákům – dohodnout ani s československou vládou.⁴⁷ Tak to vyplývá i z jeho předchozí telegrafické korespondence, kdy Fierlingerovi do Kujbyševa 15. února 1943 vzkazoval svůj závěr, že vzhledem ke konfliktu sovětsko-polskému „Sověty do konce války také s námi nic definitivnějšího nebudou chtít dělat...“⁴⁸

Je přitom nutno dodat, že československá strana neprováděla tyto přípravy nijak za zády britské vlády: naopak, tak, jak byla zvyklá již v době dřívější, obratem sdělovala postup v jednáních se sovětskou stranou britským diplomatům. Nejinak tomu tak bylo i v tomto případě sovětského souhlasu se smlouvou, kde již o týden později informoval Ripka prostřednictvím W. Stranga Foreign Office, že „sovětská vláda souhlasí s jeho koncepcí, aby se sjednal alianční pakt mezi Sovětským svazem a Československem podle vzoru paktu anglo-sovětského, a aby se také připravil tripartitní alianční pakt rusko-polsko-československý“.⁴⁹ Také prezident Beneš ještě těsně před odjezdem do Spojených států, 5. května 1943, informoval o rozhovorech s Bogomolovem a sovětské odpovědi ohledně smlouvy britského velvyslance u československé vlády Philipa Bouverie Nicholse.⁵⁰

Porovnávám-li však záznamy těchto rozhovorů, nemohu se zbavit dojmu, že roviny jednání o smlouvě se prolínaly: nacházíme (z obou stran) nejednoznačné formulace o tripartitní smlouvě, o smlouvě mezi dvěma suverénními státy či

45 Tamtéž, f. 06 (Sekretariát V. M. Molotova), opis 5, dělo 393, papka 33, l. 9.

46 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 226, s. 462–463.

47 Eduard TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993, s. 177.

48 AMZV, Praha, TO-T 1943, č. 309 z 15. února.

49 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 227, s. 464–465. K tzv. *self-denying ordinance* srov. podrobnější výklad v kapitole *Britové, Američané a československo-sovětská smlouva*.

50 The National Archives (TNA), Londýn, Foreign Office (FO) 371, 34338, C 5228, Nicholsův dopis F. K. Robertsovi z 5. května 1943.

o komplexu tří smluv. Termíny se vzájemně v rozhovorech proplétaly a ani Beneš neměl zřejmě v tomto ohledu zcela jasno (otázkou přitom zůstává i problém překladu termínů ve vzájemné komunikaci). Každopádně Bogomolov na Benešův dotaz odpověděl, že na dotaz „... zdali Sovětský svaz by byl ochoten uzavřít s ČSR smlouvu o vzájemné pomoci, ... vláda sovětská sděluje, že její odpověď je příznivá“.⁵¹ Byla zde tedy řeč o dvoustranném aktu po vzoru smlouvy britsko-sovětské. V Nicholsově dopisu o rozhovoru s prezidentem v této věci (Benešův záznam nebyl nalezen) se hovoří o trojstranné dohodě („tripartite pact“) s tím, že Sovětský svaz je připraven jednat s Československem, stejně jako jednal s Velkou Británií a že je také připraven garantovat nevměšování se do vnitřních záležitostí stejně, jako je to zmíněno v britsko-sovětské dohodě (přitom o nevměšování do vnitřních věcí se v Benešově záznamu o rozhovoru s Bogomolovem meritorně nehovoří). Narážíme také na problém toho, do jaké míry jsou záznamy rozhovorů úplné i jak si slova partnerů druhá strana také vysvětlovala. V případě Bogomolova je zřejmé, že Sověti zcela jasně oddělovali dvoustrannou smlouvu o vzájemné pomoci a tripartitní československo-polsko-sovětský pakt. V diskusi na britské straně to již tak jasné není. Vyplývá to již z Robertsovy odpovědi, která je však datována až 31. května!⁵² A hovoří se v ní o sovětské reakci na Benešovy dotazy „ohledně možnosti sovětské garance nevměšování se do československých vnitřních záležitostí a trojstranné dohody mezi Sovětským svazem, Polskem a Československem, aby zabránili jakémukoli německému Drang nach Osten“.⁵³ Navíc – aby to bylo ještě více složité – se do toho přিপletla ještě otázka podpisu československo-sovětské dohody o půjčce a pronájmu (lend and lease), kde měl podle Robertse Beneš dojednat po vzoru britsko-sovětské „lend and lease“ dohody podobnou smlouvu československo-sovětskou, proti níž by britská strana nemohla „mít žádné námitky“. Naproti tomu Roberts konstatoval, že britská strana je proti dvoustranné politické dohodě („political treaty“), nicméně „dr. Beneš udělal dobře, že tlačí na Rusy, aby nakonec souhlasili s nějakou trojstrannou dohodou, která by eventuálně zahrnovala Polsko“. Výsledkem souboru těchto neporozumění, rozdílných výkladů i omezené informovanosti byl střet, ke kterému došlo po vyjasnění podstaty věci po návratu prezidenta Beneše z cesty do USA a Kanady v červnu 1943.

Tehdy Beneš a československá vláda s ideou smlouvy narazili na otevřený odpor britské vlády, která prostřednictvím britského ministra zahraničních věcí Edena sdělila, že nepokládá připravované podepsání československo-sovětské

51 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 226, s. 462.

52 Což jen ukazuje důkladnost, ale také komplikovanost britského diplomatického systému, kde byli s problémem seznámeni všichni relevantní diplomaté včetně velvyslance v SSSR a samozřejmě také ministra zahraničních věcí.

53 TNA, Londýn, FO 371, 34338, C 5228, Robertsův dopis P. B. Nicholsovi z 31. května 1943.

smlouvy „za vhodné ani nutné“.⁵⁴ Britské stanovisko vycházelo ze sovětsko-britských rozhovorů, které proběhly za návštěvy sovětského lidového komisaře zahraničních věcí V. M. Molotova ve Velké Británii počátkem léta 1942. V rozhovoru Edena s Molotovem 9. června byla v souvislosti se sovětsko-jugoslávskou smlouvou, dotčena otázka uzavírání smluv s ‚malými‘ státy. Molotov rozhovor i sovětské stanovisko k němu resumoval ve svém telegramu sovětskému velvyslanci ve Velké Británii I. M. Majskému: „9. června v besedě se mnou Eden... předložil nutnost dohovorit se o tom, že dohody tohoto typu s ‚malými‘ státy (ve kterých se předvídá takové nebo jiné řešení poválečných otázek) SSSR a Anglie nebudou uzavírat bez předběžné vzájemné konzultace a souhlasu. Můžete sdělit Edenovi, že v principu s tímto návrhem souhlasíme a chtěli bychom mít z anglické strany konkrétní návrhy v této otázce.“⁵⁵ Žádný takový návrh však z britské strany nepřišel, a tak se každá z obou stran řídila podle svého: zatímco Britové považovali sovětskou odpověď, tlumočenou Majským, za potvrzení sovětského souhlasu s principem dohody o neuzavírání podobných smluv před koncem války (ostatně o tom svědčí i rukopisná Edenova poznámka k výše zmíněné korespondenci Nichols – Roberts: „Je dobré mít na paměti, že jsme se s Molotovem dohodli, že nebudeme uzavírat samostatné dohody s menšími mocnostmi (smaller powers)“⁵⁶). Sovětská strana si fakt, že Britové s žádnými návrhy nepřišli, vykládala jako zproštění závazků v této věci.⁵⁷ Pro československý exil to ovšem znamenalo komplikované vyjednávání, které se protáhlo přes celé léto a podzim 1943. Beneš nehodlal připustit rozkol s britskou stranou, a proto se rozhodl cestu do Sovětského svazu odložit. Současně však pokračoval v jednáních jak s britskou, tak i se sovětskou stranou, s níž projednával návrh textu připravované smlouvy.

Příprava textace smlouvy se uskutečňovala prostřednictvím československého velvyslanectví v Moskvě (resp. nejprve v Kujbyševě, kam se před hrozícím nebezpečím německého útoku uchýlila až do léta 1943 diplomatická zastoupení), jehož titulář, Z. Fierlinger, patřil – jak známo – k výrazným propagátorům

54 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 256, s. 510–513.

55 СССР и германский вопрос 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации, 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г., том 1, Москва 1996, dok. č. 28, s. 165, Molotovův telegram I. M. Majskému 4. července 1942. Srov. záznam o rozhovoru V. M. Molotova a A. Edena 9. června 1942. Oleg A. RZHESEVSKY, *War and Diplomacy. The Making of the Grand Alliance*, Amsterdam 1996, dok. č. 110, s. 275–280. Je zajímavé, že tento klíčový záznam nebyl poté publikován v oficiální edici *Документы внешней политики СССР*, том XXV, книга 1, Москва 2010!

56 TNA, Londýn, FO 371, 34338, C 5228, Edenova poznámka z 22. května 1943.

57 Benešův záznam o rozhovoru s Bogomolovem z 29. července 1943 viz ČSSVDJ, díl 2, ed. Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍČEK – Miroslav TEJCHMAN, Praha 1999, dok. č. 18, s. 49–50.

sovětské politiky a vzhledem k tomu, že jeho role při přípravě smlouvy byla dosti výrazná, je třeba se u jeho osoby zastavit.

Již v následujícím roce, bezprostředně po podpisu československo-sovětské smlouvy, československá vláda – bohužel marně – usilovala o jeho odvolání, protože jeho způsob výkonu funkce se dostával do naprostého rozporu se základními zásadami fungování diplomatického aparátu. Fierlinger, jenž zastával funkci vyslance v Sovětském svazu od roku 1937, odejel z Moskvy v prosinci 1939 poté, co mu sovětská strana odňala diplomatické výsady. Zpět se vrátil až v srpnu 1941 po německém útoku na SSSR. Již v minulosti byl podroben kritice a to i od prezidenta Beneše, jenž počátkem února 1942 označil Fierlingerovo vystoupení proti projektu československo-polské konfederace za „nehorázné“ a kde jej upozornil, že je západními diplomaty v Moskvě vnímán jako „papežštější než papež“.⁵⁸ Nejinak tomu bylo v procesu přípravy československé-sovětské smlouvy, kde prezident v říjnu 1943 Fierlingera varoval: „Budte velmi opatrný, Angličané Vám nedůvěřují, pokládají Vás za nekriticky proruského a neobjektivního.“⁵⁹ Navíc – jak ukazuje telegrafická korespondence – velvyslanec zřejmě nepřipustně zasahoval do procesu přípravy smlouvy, když měl ještě před podáním oficiálního československého konceptu sovětské straně – jak sdělil náčelníkovi Čs. vojenské mise v SSSR plk. H. Píkovi a veliteli československých jednotek v SSSR gen. Janu Kratochvílovi – z vlastní iniciativy zahrnout do smlouvy poválečnou výměnu vojenských misí mezi oběma zeměmi. Fierlinger sice ve své reakci na upozornění ministerstva národní obrany tento svůj výrok označil jen za akademickou zmínku, kterou nikomu jinému nekomunikoval, nicméně – jak víme z jiných jeho přehmatů – není jisté, zda návrh skutečně sovětské straně nesdělil.⁶⁰ Ostatně záznamy sovětských diplomatů naznačují, jak daleko byl velvyslanec ochoten zajít ve své kritice poměrů v československém exilu a to nejen v případech jeho více soupeřů než spolupracovníků, plk. Píky i gen. Kratochvíla.⁶¹ Naplňoval tak více než dobře slova, vyslovená po svém návratu do Moskvy a obnovení československo-sovětských vztahů, když v prvním rozhovoru s Alexejem Januarjevičem Vyšinským 19. srpna 1941 se vyjádřil doslovně,

58 AMZV, Praha, TO 1942, č. 266, E. Beneš Z. Fierlingerovi do Kujbyševa z 3. února.

59 Tamtéž, Telegramy odeslané – tajné (TO-T) 1943, č. 2536, E. Beneš Z. Fierlingerovi do Moskvy 18. října.

60 Srov. výměnu telegramů mezi Moskvou a Londýnem uloženou v AMZV, Praha, Londýnský archiv – tajný (LA-T), kart. 144, počínaje Píkovou zprávou z Moskvy 22. července 1943.

61 Srov. Kornejčukův záznam o rozhovoru A. J. Bogomolova se Z. Fierlingerem 30. září 1943, v němž si československý diplomat stěžoval na napjaté vztahy s plk. H. Píkou a gen. J. Kratochvílem. AVP RF, Moskva, f. 06 (Sekretariát V. M. Molotova), opis 5, papka 34, dělo 403. Fierlinger se nezastavil ani před opakovanou kritikou E. Beneše a československého zahraničního vedení.

„что просить его считать своим человеком, у которого от нас нет никаких секретов“.⁶²

V květnu 1943 bylo sovětskou stranou navrženo, aby československá strana vypracovala neoficiální návrh smlouvy jako podklad pro diskusi. Ripka se proto na základě rozhovoru s Bogomolovem 28. května dotázal do Washingtonu Beneše, zda má návrh vypracovat sám, či zda si jej přeje připravit prezident po svém návratu z USA.⁶³ Prezident obratem informoval, že je třeba vyčkat jeho návratu, přičemž zdůraznil: „Bude záležet na každém slovu a já si text dřívějšího návrhu dobře nepamatuji.“⁶⁴

První koncept smlouvy vyšel z pera E. Beneše po jeho návratu z cesty do Spojených států v první polovině června 1943,⁶⁵ někdy kolem 15. června, když po dalších úpravách podle deníku E. Táborského měla být první verze konceptu smlouvy hotova 25. června.⁶⁶

Nebyl to však skutečně první koncept: prvním dochovaným je francouzský návrh z pera státního tajemníka H. Ripky, datovaný podle poznámky na něm 20. prosince 1942, možná právě v souvislosti s prvním sondážním rozhovorem se sovětskou stranou stran uzavření smlouvy, který přišel krátce potom.⁶⁷ Je to návrh, který sice s později realizovanou smlouvou má formálně víceméně stejný charakter a směřování proti jakékoliv možné budoucí agresi ze strany Německa, avšak nalezneme v něm i celou řadu odlišností, které se netýkají jen formálních záležitostí. Tak např. v Ripkově návrhu je navíc odkaz na principy Atlantické charty, pro poválečný vztah obou zemí v něm však chybí klíčové formulace definitivního článku 4, hovořící o vzájemném respektování nezávislosti a svrchovanosti, jakož i nevměšování do vnitřních věcí druhého státu. Bez zajímavosti není ani to, že v této vůbec první verzi je platnost smlouvy na 20 let, čili návrh vychází spíše z principů smlouvy československo-polské, jejíž koncept právě v této době, v prosinci 1942, připravil prezident.⁶⁸

Přihlédnout je nutno i k dalšímu návrhu, lépe řečeno ke skici smlouvy, kterou si vyžádal Beneš od velvyslance Fierlingera. Také tento návrh zněl na 20 let platnosti smlouvy a mj. se v něm objevil i (dále nerealizovaný) požadavek zvlášt-

62 *Документы внешней политики*, том XXIV (22 июня 1941 – 1 января 1942), Москва 2000, док. č. 171, s. 245.

63 AMZV, Praha, TO-T 1943, č. 1169 z 28. května.

64 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 244, s. 488.

65 Tamtéž, dok. č. 250, s. 494–498.

66 HIA, Stanford, Táborský Collection, kart. 2, záznam z deníku E. Táborského 25. června.

67 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 209, s. 420–423. Je otázkou, zda právě ten je oním „dřívějším návrhem“, o kterém mluvil E. Beneš ve svém telegramu z Washingtonu.

68 HIA, Stanford, Táborský Collection, kart. 6, *Traité de l'alliance polono-tchécoslovaque*. Na dokumentu poznámka E. Táborského: „Koncept polsko-čs. alianční dohody, jak jej připravil dr. Beneš v prosinci 1942.“

ního protokolu, v němž by byla vyslovena ochota k vzájemné poválečné výměně vojenských misí, jejichž úkolem mělo být „zajištění koordinace vojenského průmyslu, dopravy a vybudování dopravních spojů mezi oběma státy, dále vzájemná výměna informací“, který, jak už bylo řečeno, se velvyslanec pokusil posléze zařadit do oficiálního československého návrhu, což ovšem bylo bezprecedentním porušením jeho pravomocí.⁶⁹

I Benešův koncept smlouvy se odlišuje od definitivního znění: najdeme v něm opět odkaz na Atlantickou chartu (byť na rozdíl od tohoto pojmu použitého Ripkou se v Benešově návrhu hovoří jen o deklaraci ze 14. srpna 1941), nóvum oproti Ripkově návrhu je odkaz a návaznost na československo-sovětskou smlouvu z r. 1935⁷⁰ (Ripkův návrh navazoval jen na československo-sovětskou dohodu z července 1941), v Benešově návrhu se však už objevuje i otázka respektování vnitřní suverenity druhého státu: „... principles of respecting their mutual independence and complete international sovereignty as well as non-interference in the internal affairs of the other state“.⁷¹ I tento návrh předpokládal uzavření smlouvy na 20 let.

Návrh však prošel ještě před odevzdáním na československé straně dalším vývojem, třetí redakce pocházející z 23. června 1943 doznala už značných změn, zcela vypadl odkaz na Atlantickou chartu, došlo k formálním úpravám a přeházení pořadí či sloučení některých ustanovení, nicméně duch smlouvy a její zaměření proti možnosti nového německého „Drang nach Osten“ zůstal zachován, stejně jako klíčový požadavek nezasahování do vnitřních poměrů druhé smluvní země, přesunutý z článku 5 do článku 4 smlouvy, nesporně zajímavé je, že úplně vypadl pasus o délce platnosti smlouvy.⁷²

Poté, co britská diplomacie deklarovala své negativní stanovisko ke smlouvě, pokusila se československá strana uvolnit zablokovaná jednání a přijít s novou myšlenkou: uzavřít se SSSR jakousi smlouvu o smlouvě budoucí, pakt de contrahendo. Pro tento účel H. Ripka připravil návrh jakési „zjednodušené“ dohody „o úpravě vztahů“ mezi ČSR a SSSR, která se však v podstatě textově od původní smlouvy – s výjimkou názvu – příliš nelišila. A opět se v ní v závěrečném ustanovení, hovořícím, že v nejbližší době bude uzavřena smlouva „o přátelství, vzájemné pomoci a součinnosti“ objevil pasus o uzavření této další smlouvy na 20 let.⁷³

69 AMZV, Praha, TD-T 1943, č. 1424, Z. Fierlinger E. Benešovi do Londýna 26. června.

70 Tak to prezident formuloval i v telegramu zasláném Z. Fierlingerovi 28. června 1943: „Dodávám pro Vaši informaci, že chci navrhnout text smlouvy ve formě doplnění obnovení smlouvy z r. 1935, která právně dosud existuje...“. AMZV, Praha, TO-T 1943, č. 1492.

71 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 250, s. 496.

72 HIA, Stanford, Táborský Collection, kart. 7, III. redakce smlouvy z 23. června 1943.

73 ČSSVDJ, díl 2, c. d., pozn.č. 1 k dok. č. 13, Dohoda o úpravě vztahů mezi ČSR a SSSR.

Tento dokument se však „neuchytil“ a další přípravy se vrátily zpět k textu původnímu návrhu.

Proč takový důraz na oněch 20 let platnosti smlouvy? Protože jeden z tehdejších účastníků jednání o smlouvu, ministr financí exilové vlády Ladislav Feierabend ve svých pamětech v souvislosti s projednáváním československo-sovětské smlouvy píše o tom, že prezident změnil oproti usnesení vlády délku platnosti smlouvy (na oněch 20 let) i způsob její ratifikace: „Platnost smlouvy měla být pět let s možností prodloužení a po návratu domů ji měl ratifikovat československý parlament.“⁷⁴ Je třeba proto pohlédnout na vládní jednání, která se otázkou smlouvy zabývala. Z vydaných svazků, týkajících se roku 1943,⁷⁵ zjistíme, že vláda jednala o smlouvě několikrát, převážně však se tato jednání netýkala vlastního textu smlouvy, ale pouze průběhu vyjednávání se sovětskou, resp. britskou stranou. Důležité je, že návrh, který si 22. srpna 1943 odvážel vyslanec Bogomolov při návratu do Moskvy (s dvacetiletou lhůtou platnosti smlouvy), nebyl vládou předem schválen.

K meritornímu projednávání návrhu došlo až na vládním zasedání 5. listopadu, tedy v době, kdy byl definitivní návrh již během podzimu projednán a dohodnut se sovětskou stranou, přičemž délka platnosti smlouvy v něm byla stanovena na 20 let. Vláda však v textu neučinila žádné změny a nikdo, ani Feierabend se proti návrhu nijak nevysslovili, ani co se týče délky platnosti, ani způsobu ratifikace. Naopak, z příslušného zápisu lze vycítit nadšení, které všeobecně mezi ministry nad smlouvou panovalo.⁷⁶

Je trochu podivné, že Feierabend, který měl v exilu při psaní svých pamětí k dispozici deníkové zápisky Jana Opočenského, je nepoužil k ocitování svých vlastních slov, když Opočenskému den po zasedání vlády sám líčil průběh vládního zasedání: „Je to prodloužení naší smlouvy o pomoci a nové formulování její, stanoví pomoc během války a další pomoc po 20 poválečných let, nevměšování se do vnitřních poměrů a uznání republiky. Dovoluje přístup sousedům Československa a Ruska, kteří nebyli nepřátelé obou států ve válce, tj. Polska a Rakouska. Byla z ní všeobecná radost v ministerské radě, protože obnovení státu je zajištěno...“⁷⁷ Tento příklad jen ukazuje, jak ošidné mohou být vzpomínky pamětníků a jak je nezbytná jejich důsledná konfrontace s pramennými

74 Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, sv. 3, Brno 1996, s. 62. K rozhovoru s E. Benešem o smlouvě viz s. 198.

75 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, díl III.1 (leden–červen 1943), c. d.; *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, díl III.2 (červenec–prosinec 1943), Jan NĚMEČEK – Ivan ŠŤOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK – Jan BÍLEK (eds.), Praha 2012.

76 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, díl III.2 (červenec–prosinec 1943), c. d., s. 325–333.

77 *Válečné deníky Jana Opočenského*, c. d., s. 317, záznam z 6. listopadu 1943.

materiály... Feierabendovi se zřejmě prostě některá fakta nehodila do jím vytvářeného obrazu důsledného kritika československé politiky ve vztahu k Sovětskému svazu...

Je to o to nebezpečnější, že právě jeho paměti byly po dlouhá desetiletí (v době, kdy nebyly přístupné relevantní pramenné zdroje, zejména zápisy příslušných zasedání vlády, které by mohly potvrdit či vyvrátit jeho slova) díky osobě autora uznávaným pramenným zdrojem a dokladem pro velmi kritické závěry na adresu prosovětské politiky některých členů československé vlády či prezidenta Beneše.⁷⁸

Možná však Feierabend pouze převzal tvrzení o pětiletém trvání smlouvy z dříve vydaných pamětí prezidenta Beneše, který v nich napsal: „V mém návrhu bylo např. že smlouva bude po skončení války ratifikována domácím parlamentem v Praze. Její trvání bylo mnou navrženo na dobu pěti let s možností prodloužení. V Moskvě tyto dispozice byly změněny ještě před mým příjezdem. Nechtěje tyto diskuse prodlužovat, přijal jsem moskevské návrhy.“⁷⁹ Jak už bylo řečeno, všechny původní návrhy počítaly s dvacetiletou platností. Faktem však je, že jedna z verzí Benešova návrhu z června 1943 – a to zřejmě ta, která byla odevzdána posléze Bogomolovi – nemá vůbec uvedenou žádnou délku platnosti! Předchozí Ripkův text počítal s dvacetiletou platností, stejně jako návrh schválený vládou. Co se týče ratifikace, formulace v pamětech je poněkud kulantní, protože evokuje dojem, že smlouva měla být ratifikována teprve dodatečně poválečným parlamentem. Benešův návrh z června však zněl, že ratifikace musí být provedena co nejdříve, ratifikační listiny měly být vyměněny v Moskvě a smlouva měla nabýt účinnosti ihned po této ratifikaci. Nicméně v dalším odstavci pak prezident hovořil o dodatečném schválení parlamentem po válce „při první možné příležitosti“.⁸⁰ Zajímavé je, že již citovaná Fierlingerova skica smlouvy zněla ve stejném duchu: „Kompetentním ústavním orgánům Československé republiky na československém území bude ponecháno platnost této smlouvy dodatečně ratifikovati.“⁸¹

78 Není na škodu připomenout polemiku, kterou Feierabendovy paměti ve své době vyvolaly a která byla v r. 1968 publikována na stránkách exilového Českého slova (Juraj SLÁVIK, *Skreslená história druhého odboja I-IV*; Ladislav FEIERABEND, *Skreslená kritika*), výstižky uloženy HIA, Stanford, Slávik, Collection, kart. 39.

79 E. BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce, k novému vítězství*, c. d., s. 379–380.

80 ČSSVDJ, díl 1, c. d., dok. č. 250, s. 497. Uvedené pasáže zněly: „The present treaty is subject to ratification in the shortest possible time and instruments of ratification shall be exchanged in Moscow as soon as possible. It comes into force immediately on the exchange of instruments of ratification... The Government of the Czechoslovak Republic will present this treaty to the Czechoslovak Parliament for the additional approval at the first possible occasion after the present war.“

81 AMZV, Praha, Telegramy došlé – tajné (TD-T) 1943, č. 1424 z 26. června, Z. Fierlinger E. Benešovi.

Je také otázkou, zda Beneš nezaměnil platnost s předchozí československo-sovětskou smlouvou z května 1935, jejíž platnost skutečně zněla na 5 let a dále pak s neomezenou platností, pokud ji některá ze smluvních stran rok předem nevypoví.⁸² Faktem je, že teze o pětileté smlouvě se v literatuře objevují.⁸³

Právník a prezidentův tajemník E. Táborský se zabýval porovnáním československo-sovětské smlouvy z prosince 1943 s obdobnou smlouvou z května 1935. Klíčovou odlišností byla návaznost předválečné smlouvy na smlouvu francouzsko-sovětskou a tedy podmíněnost její účinnosti současnou pomocí Francie. Válečná smlouva pak aktivní vojenskou pomoc slibovala při zavlečení jedné ze smluvních stran do „válečných akcí“, což byla nepoměrně širší formule, než použitá v r. 1935, slibující pomoc jen proti „nevyvolanému útoku“. Oproti tomuto však starší smlouva zavazovala k pomoci proti útoku ze strany kteréhokoliv evropského státu, kdežto nová smlouva byla namířena jen proti Německu nebo státu s ním spojeným. Předválečná smlouva se však týkala jen záležitostí vojenských, spojených s napadením jedné ze smluvních stran, prosincová smlouva se týkala (pokud pomineme další aspekt – a tedy dodatkový protokol, umožňující přistoupení třetí země) mnohem širšího spektra vzájemných vztahů mezi oběma zeměmi, kde klíčovou roli hrálo zejména hospodářství, čili záběr této smlouvy byl mnohem větší.⁸⁴

Vzhledem k návaznosti na britsko-sovětskou smlouvu z jara 1942 není od věci, porovnáme-li obě smlouvy, jak britsko-sovětskou,⁸⁵ tak finální text československo-sovětské.⁸⁶ Lze konstatovat, že v základních parametrech se shodují, zejména v ohledu jejich nasměrování proti Německu jako příčině agrese, i když v detailním porovnání rozdílů najdeme. V průběhu dalšího dohodovacího řízení se sovětskou stranou navíc původní Benešův koncept československo-sovětské smlouvy doznal řady změn, jak bude ještě dále ukázáno, např. vypadl pasus převzatý z britsko-sovětské předlohy, týkající se odkazu na principy Atlantické charty při poválečné mírové spolupráci.⁸⁷

82 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 3, Praha 1979, s. 125.

83 Srov. Kalvodovu tezi: „Londýnská vláda se usnesla na tom, že smlouva má být uzavřena na dobu pěti let a že bude ratifikována po skončení války svobodně zvoleným čs. parlamentem.“ Josef KALVODA, *Z bojů o zítřek*, díl 3, Beroun 1998, s. 107. Nejinak je tomu však i v případě E. Táborského, podle něhož také „sovětská vláda na poslední chvíli navrhla změnu v textu smluvy“, přičemž zmiňuje změnu platnosti z 5 na 20 let. E. TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, c. d., s. 197.

84 Eduard TÁBORSKÝ, *Naše věc. Československo ve světle mezinárodního práva za druhé světové války*, Praha 1946, s. 189–191.

85 *Документы внешней политики СССР*, том XXV, книга 1, c. d., dok. č. 226, s. 467–470.

86 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/1, c. d., dok. č. 324, s. 455–458, srov. též příloha 1.

87 ČSSVDJ, díl 1, e.d., dok. č. 250, s. 495, Benešův návrh smlouvy.

Když jsme u porovnávání, je možno zmínit i obdobnou smlouvu sovětsko-francouzskou, uzavřenou o rok později, 10. prosince 1944 v Moskvě, která se ve většině článků shoduje s československo-sovětskou. Chybí v ní jen článek o vzájemném respektování nezávislosti a svrchovanosti druhého smluvního státu, který ovšem nebyl u státu velikosti a významu (byť po porážce stále ještě oslabené) Francie tak důležitý, jako u Československa.⁸⁸

Československý návrh tedy byl sovětské straně předán 22. srpna při příležitosti návratu velvyslance Bogomolova do Moskvy,⁸⁹ jenž její text zřejmě zaslal do Moskvy ještě před svým návratem.⁹⁰ K jejímu projednání na NKID došlo totiž již počátkem září, když náměstek lidového komisaře zahraničních věcí SSSR Alexandr Jevdokimovič Kornejčuk v rozkladu z 5. září nejprve resumoval vývoj idey uzavření smlouvy počínaje rozhovorem H. Ripky s V. A. Valkovem v prosinci 1942, přes peripetie odporu proti smlouvě ze strany Britů, kteří „viděli v této smlouvě hrozbu pro své plány konfederativních spojení malých států na východě Evropy v čele s reakčním Polskem, nepřátelských vůči Sovětskému svazu“, aby v závěru doporučil Molotovovi uzavření smlouvy s tím, že je blízká smlouvě britsko-sovětské s některými odlišnostmi. Text Kornejčuk schvaloval pouze s těmito připomínkami:

- a) ve smlouvě není uvedena délka platnosti (!), kterou je třeba doplnit (Kornejčuk navrhoval 20 let, tedy délku stejnou – jak už bylo zmíněno – v původních návrzích Beneše i Ripky) včetně možnosti jejího dalšího prodloužení;
- b) ve smlouvě je podmínka ratifikace ze strany československého parlamentu – tento bod navrhoval Kornejčuk vypustit.⁹¹

Poté následovalo posouzení smlouvy v NKID na poradě špiček sovětské diplomacie u A. J. Vyšinského za účasti dalších náměstků lidového komisaře zahraničních věcí – Vladimira Georgijeviče Děkanozova a Maxima Maximoviče Litvinova, vedoucího právního odboru NKID Alexeje Pavloviče Pavlova a minulého a nového vedoucího IV. evropského odboru N. V. Novikova a V. A. Zori-

88 *Советско-французские отношения во время Великой отечественной войны 1941–1945 гг.*, Moskva 1983, dok. č. 102, s. 208–210.

89 Bohužel telegrafická korespondence NKID není v AVP RF, Moskva badatelům přístupná. A. J. Bogomolov však dorazil do Moskvy až v druhé polovině září 1943. AMZV, Praha, TD 1943, č. 2237, Z. Fierlinger do Londýna 24. září. Do své funkce se již nevrátil, když přešel do zastoupení u svobodných Francouzů. Nahradil jej Viktor Zacharovič Lebeděv, jenž přijel z Moskvy do Londýna spolu s Benešovou delegací.

90 Text Benešova návrhu je uložen AVP RF, Moskva, f. 06 (Sekretariát V. M. Molotova), opis 5, dělo 393, papka 33, l. ll. 96–100, Treaty of Friendship, Mutual Assistance and Post-War Collaboration between U.S.S.R. and Czechoslovakia.

91 Tamtéž, opis 5, dělo 403, papka 34, ll. 14–16.

na, na níž byl mj. doplněn i klíčový bod o možném připojení třetí země k této smlouvě.⁹²

Definitivní odpověď byla do Londýna dodána prostřednictvím československého velvyslanectví v Moskvě na přelomu září a října t. r. s některými podle Fierlingera „formálními změnami“, přičemž zdůraznil sovětské stanovisko, že „smlouva může být podepsána třeba zítra“, a konstatoval, že celá záležitost se týká výhradně ČSR a SSSR.⁹³ Sovětskou odpověď předal československému velvyslanci 30. září A. J. Bogomolov⁹⁴ a obratem byla telegraficky odeslána prezidentu Benešovi do Londýna, nejprve pouze formou změn⁹⁵ a bezprostředně poté úplným změněným zněním.⁹⁶ Československý velvyslanec doprovodil následnou depeši smlouvu svým komentářem, který – jako ostatně takřka vždy – vycházel vstříc sovětským přáním, když sovětský protinávrh označil jako Benešovu „plnou satisfakci“. Ba co víc: v rozhovoru s A. J. Kornejčukem a vedoucím IV. odboru NKID V. A. Zorinem 7. října „za svou osobu“ dodal, že „nevidím zásadních rozdílů a že proto doufám, že nebude námitek z naší strany proti přijetí navržených změn... Důležité je taktéž, abys mi co nejdříve sdělil, zda mohu zdejší vládě předat náš souhlas s navrženými změnami...“, telegrafoval do Londýna.⁹⁷ Někdy bylo opravdu těžké poznat, zástupcem kterého státu Fierlinger vlastně je...

Stanovisko, které přišlo z Londýna, vyslovovalo souhlas s některými úpravami. Zejména pak souhlas s textem dodatkového protokolu pro možnost připojení třetí strany, které, jak to bylo v depeši explicitně vyjádřeno, „vyhovuje našemu přání ohledně Polska“.⁹⁸ V textu tohoto protokolu sice Polsko nebylo explicitně zmíněno, ale jako jediný stát vyhovovalo podmínkám, které v něm byly stanoveny.⁹⁹

Úpravy, které Beneš do Moskvy poslal – při konfrontaci s finálním textem smlouvy – byly sovětskou stranou akceptovány, a to včetně původního článku tři, kde prezident nesouhlasil s pasusem o okamžitých sovětsko-československých konzultacích k přijetí odpovídajících opatření v případě poválečného ohrožení ČSR nebo SSSR. Beneš se obával negativní reakce ze strany Polska, s tím, že by tyto konzultace mohly být zaměřeny právě proti polskému státu.

92 Tamtéž, II. 28–29.

93 AMZV, Praha, TD 1943, č. 2320, Z. Fierlinger do Londýna 30. září.

94 AVP RF, Moskva, f. 06 (Sekretariát V. M. Molotova), opis 5, papka 34, dělo 403, II. 44–46.

95 AMZV, Praha, TD-T 1943, č. 2331, Z. Fierlinger E. Benešovi 1. října.

96 Tamtéž, č. 2332 a 2333, Z. Fierlinger E. Benešovi 1. října. Oba telegramy byly určeny pouze prezidentovi.

97 Tamtéž, TD 1943, č. 2379, Z. Fierlinger do Londýna 7. října.

98 Tamtéž, TO 1943, č. 2480, E. Beneš a J. Masaryk Z. Fierlingerovi 13. října.

99 Podle tohoto protokolu mohla k československo-sovětské smlouvě přistoupit „kterákoli třetí země, která hraničí s Československou republikou nebo Svazem SSR a byla v této válce předmětem německého útoku“. *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/1, c. d., dok. č. 324, s. 457.

Mezitím však přišly další akce z různých stran a to jak ve prospěch podepsání smlouvy, tak i proti jejímu podepsání. Československá exilová vláda schválila na svém zasedání 24. září 1943 postup zahraničního ministra a vyslovila mu díky za obezřetlost a rozhodnost, s jakou důrazně zastával rozhodné stanovisko prezidenta republiky a vlády, že je jak v zájmu republiky a její bezpečné a rychlé rekonstrukce po válce, tak Spojených národů, jakož i zajištění příštího míru, zejména ve střední Evropě, aby co nejdříve byla ujednána spojenecká smlouva sovětsko-československá. Toto prohlášení navazovalo na předchozí usnesení československé vlády ze 16. července¹⁰⁰ a navazující rezoluce Státní rady z 22. července t. r.,¹⁰¹ které vyjádřily trvalý zájem na podepsání smlouvy. Reagovalo také na projev britského ministra Edena v Dolní sněmovně 22. září 1943, jenž prohlásil, že doufá, že o této věci bude mít příležitost jednat osobně se zahraničním komisařem Molotovem na nastávající konferenci zástupců Velké Británie, Sovětského svazu a Spojených států severoamerických.¹⁰² Vládní prohlášení také zdůraznilo, že československo-sovětská smlouva navazuje na smlouvu britsko-sovětskou a československá vláda jejím podpisem chce přispět k posílení součinnosti Sovětského svazu se západními velmocemi.¹⁰³

Smlouva byla tématem snad všech jednání, která byla vedena československými a sovětskými diplomaty v druhé polovině roku 1943. Nesla se v obdobném duchu: Tlaku československé strany na prohlášení sovětské strany, že by měla otevřeně říci: „My smlouvu s ČSR chceme“, jak si to např. zapsal 21. října diplomat Ivo Ducháček ve svém deníku ze svého rozhovoru se legačním radou sovětské ambasády Alexejem Ščiborinem.¹⁰⁴ Sověti na druhé straně argumentovali tím, že Britové vědí o sovětském zájmu na podepsání smlouvy, ale že to je proti britské koncepci Evropy, že nemají odvahu však říci to Rusům přímo a jdou proto oklikou přes československou vládu.¹⁰⁵

Rozhodnutí měla přinést až schůzka ministrů zahraničních věcí Sovětského svazu, Spojených států amerických a Velké Británie v Moskvě v říjnu 1943. Sovětská strana na ní přišla v otázce Československa s jasným cílem: vysondovat stanovisko anglické a americké strany k připravované smlouvě, která se odvolávala na obdobnou smlouvu z roku 1935, ale doplňovala ji protokolem, který měl umožnit připojení dalších zemí, zejména Polska, pokud vláda této země změní

100 Usnesení bylo sděleno britské vládě prostřednictvím P. B. Nicholse. TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 11670.

101 ČSSVDJ, díl 2, Praha 1999, dok. č. 15, s. 43.

102 TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 11153. Blíže viz kapitola *Britové, Američané a československo-sovětská smlouva*.

103 Vlády III/2, příloha B k zápisu 105. schůze vlády, s. 224–226.

104 HIA, Stanford, Ducháček Collection, kart. 1, záznam z deníku I. Ducháčka 21. 10. 1943.

105 Viz Ščiborinovo vyjádření tamtéž.

svou politiku vůči SSSR.¹⁰⁶ Britská strana naopak byla připravena hájit svůj dosavadní postoj: neuzavírat podobnou smlouvu před koncem války.¹⁰⁷ Benešovo stanovisko – vzdor jeho pozdějšímu tvrzení v Pamětech¹⁰⁸ – zůstalo také neměnné: „... za cenu konfliktu s Anglií do Ruska jeti nemohu a smlouvu tam podepsat nemohu,“ napsal 18. října Fierlingerovi ve svém telegramu do Moskvy.¹⁰⁹ Odmítl i sovětský návrh, aby text smlouvy byl ještě před připravovanou konferencí zveřejněn.¹¹⁰

Moskevská konference, která se konala ve dnech 19. října – 1. listopadu 1943, přinesla do celé záležitosti nečekané rozuzlení. Eden vzdor předem deklarovanému negativnímu stanovisku ke smlouvě náhle ustoupil a vyslovil souhlas jak s Benešovou cestou do Moskvy, tak i s podepsáním smlouvy. Podle sovětského stenografického zápisu z konference tak učinil poté, když byl Molotovem seznámen s textem připravované smlouvy.¹¹¹ Beneš byl 26. října informován sovětským chargé d'affaires Pavlem Dmitrijevičem Orlovem, že ministr Eden „nemá námitky proti příjezdu dr. Beneše do Moskvy a proti podepsání takové smlouvy“.¹¹² Za jakých koncesí druhé strany tak bylo učiněno, není jasné. Fierlinger, jenž s Edem v Moskvě 25. října mluvil, hlásil do Londýna tato slova britského ministra: „Eden mi tvrdil, že Molotov dnes ukázal text naší smlouvy a že byl příjemně překvapen. Smlouva je velmi dobrá a nemůže být proti ní námitek. Lituje, že dříve neznal text a že jsme hned na počátku dělali z toho veliké tajemství. Nebýt toho, byla by věc dávno vyřízena... Nemám se zmiňovat Sovětům o tom, že dal svůj souhlas ke smlouvě, neboť vše je mezi nimi důvěrné a nemám o tom telegrafovat do Londýna, poněvadž překročil své instrukce. Původní instrukce byly, aby se smlouva nepodepisovala. Prosím tedy zachovat vše v tajnosti; sám myslím, že Eden si rezervoval naši otázku jako prostředek k nátlaku, resp. jako předmět koncese, anebo že si hledá cestu k ústupu ve věci, ve které se sám angažoval, ale nyní vidí, že nelze dobře setrvati při původním negativním stanovisku.“¹¹³

106 Viz Děkanozovův návrh na připravovanou konferenci ministrů zahraničních věcí z 3. 10. 1943. *СССР и германский вопрос 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации*, том 1, c. d., dok. č. 59, s. 269.

107 Srov. dok. č. 38, 39 a následující.

108 E. BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, c. d., s. 365 uvádí: „Prohlásil jsem, že po konferenci tří ministrů do Moskvy pojedu v každém případě a podepsání smlouvy mezi námi a Sovětským svazem schválím a provedu“.

109 ČSSVDJ, díl 2, c. d., dok. č. 40, s. 88–89.

110 Tamtéž, dok. č. 43, s. 92.

111 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/1, c. d., dok. č. 303, s. 431–433. Blíže viz kapitola *Britové, Američané a československo-sovětská smlouva*.

112 ČSSVDJ, díl 2, c. d., dok. č. 48, s. 98.

113 AMZV, Praha, TD-T 1943, č. 2572 z 26. října. Telegram označen jako přísně tajný, jen pro prezidenta Beneše. Viz též Ivan ŠTOVIČEK, *Velká Británie a československo-sovětská smlouva z r. 1943*, *Historie a vojenství* 1994, č. 1, dok. č. 4, s. 171–172.

Dne 22. listopadu tak československý prezident mohl odjet na oficiální návštěvu do Sovětského svazu. Několikadenní zdržení v irácké Habanyiah, způsobené zejména zaneprázdněním Josifa Vissarionoviče Stalina, který se zúčastnil teheránské konference, se ukázalo jako velmi prospěšné. Beneš tu totiž mohl s náměstkem lidového komisaře zahraničních věcí A. J. Kornejčukem předjednat všechny otázky, o kterých hodlal v Moskvě hovořit.

Mezitím ministerstvo zahraničních věcí rozeslalo z Londýna československým zastupitelským úřadům obsáhlý cirkulární telegram, ve které H. Ripka nejen popsal komplikace, ke kterým došlo při vyjednávání o smlouvu v létě a na podzim 1943, ale také sumarizoval význam připraveného smluvního aktu:

- „1) Je určen nejen pro speciální potřeby československé a sovětské, nýbrž slouží i zájmům evropským, chápaným na základě spojenecké součinnosti britsko-sovětsko-americké.
- 2) Již sám o sobě představuje silnou závoru proti německému ‚Drang nach Osten‘ a zároveň zjednáva možnosti, aby se proti tomu nebezpečí vybuďoval mohutný val, o který by se v zárodcích rozbíjely všechny výbojné plány a pokusy německého imperialismu.
- 3) Umožňuje, aby i jiní středo-evropští národové, a zvláště též polský, dospěli k takové součinnosti s SSSR, jaká vyznačuje poměr sovětsko-československý a jež je založena na zásadách vzájemného respektu jejich svrchovanosti a nezávislosti, jakož i nevměšování do vnitřních věcí.
- 4) Účinně vyjasňuje výhledy mezinárodní spolupráce tím, že:
 - a) razí cesty k tomu, aby se vztahy mezi menšími národy střední a jihovýchodní Evropy vyvíjely a utvářely jednak na základě zabezpečení jejich národní nezávislosti, jednak na základě celoevropském, v přátelské součinnosti jak se Sovětským svazem, tak s mocnostmi západními;
 - b) znemožňuje, aby se ve střední Evropě osnovaly jakékoli konstrukce, namířené proti Sovětskému svazu a tím ohrožující plodnou mezinárodní spolupráci;

Pakt má ovšem kardinální důležitost pro Československo:

Ohromně zvyšuje vojenskou a politickou bezpečnost státu, a to tím spíše, že sovětské Rusko je v bezprostřední naší blízkosti.

Sovětská vláda bude nás podporovat nejen vůči Německu, nýbrž i vůči Maďarsku.

Závazek o nevměšování do vnitřních poměrů vlastně existuje mezi Československem a Sověty již od prozatímní smlouvy z r. 1922; při navazování normálních diplomatických styků v [roce] 1934 byl znovu potvrzen. Byl Sovětským svazem plně zachovávan. Je obsažen i v smlouvě britsko-sovětské, ale pro menší stát jako Československo má ovšem zvláště důležitý význam.

Budeme moci rozšířením hospodářských styků se SSSR podstatně doplnit své hospodářské styky se Západem, Zámorím a Dálným východem.

Pakt vědomě navazuje na politiku, vyjádřenou poprvé ve smlouvě z r. 1935, jež byla ovšem vývojem překonána, proto bylo třeba smlouvy nové, ale politika spojenecké součinnosti mezi námi a SSSR trvá od r. 1935 a nynější smlouva se jen rozšiřuje a bezpečně utvrzuje.

Fakt, že smlouva byla ujednána na konec i v dohodě s britskou a americkou vládou, dosvědčuje, že i když se, jak je naší povinností, staráme o zajištění své bezpečnosti především aliancí s velmocí, která je nám geograficky nejbližší, pokračujeme záměrně ve své tradiční politice, vyjádření heslem součinnosti s Východem i se Západem; ostatně i sovětská politika chce spolupracovat se Západem, a má plné porozumění pro naše stanovisko, určené naší geografickou polohou v srdci Evropy.

Ze všech uvedených důvodů pokládáme pakt za vysoce konstruktivní posílení politiky, založené na součinnosti spojeneckých velmocí a s nimi sdružených národů.¹¹⁴

Vlastní návštěva v Moskvě, kam Beneš dorazil 11. prosince, proběhla bez komplikací, i když československému prezidentovi jistě nemohly být příjemné některé otázky, např. Stalinův dotaz, proč Československo nebojovalo v roce 1938. Podepsání československo-sovětské smlouvy o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci 12. prosince 1943 bylo pro sovětskou stranu důležitým momentem v mezinárodních vztazích: mělo být demonstrací sovětské zahraniční politiky vůči malým evropským státům. Proto sovětské vedení věnovalo Benešovi návštěvě takovou pozornost.¹¹⁵ Bylo však navýsost důležitým okamžikem i pro československou stranu: vždyť podle článku 4. této smlouvy se Sovětský svaz zavazoval, že bude jednat ve shodě s zásadami „vzájemného respektování své nezávislosti a svrchovanosti, jakož i nevměšování do vnitřních věcí druhého státu“.¹¹⁶ Sovětští představitelé využili každé příležitosti, aby tento fakt zdůraznili (a při první příležitosti jej již v roce 1944 porušili). Došlo k dohodě o všech otázkách, které Beneš na jednáních přednesl, ať už se týkaly výslovného uznání československých předmnichovských hranic (včetně Podkarpatské Rusi), transferu menšinového obyvatelstva z Československa, otázek vojenské a ekonomické spolupráce či dalších. Československý prezident vystoupil také

114 AMZV, Praha, TO-T 1943, č. 3033-3058 z 2. prosince, cirkulární telegram H. Ripky československým zastupitelským úřadům.

115 Valentína Vladimirovna MARJINA, *Sovietski a československi komunisti na prahu mieru: vypracovanie spoločného politického algoritmu v rokoch 1944–1945*, Historický časopis 46, 1998, č. 4, s. 609.

116 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/1, c. d., dok. č. 324, s. 456.

jako prostředník v otázce sovětsko-polských vztahů a rozhovory se týkaly i dalších mezinárodně-politických problémů. Komplexní pohled na Benešovu návštěvu však nemůže nepostihnout i otázky vnitropolitické povahy, spočívající v rozhovorech s československými komunisty, neboť tuto složku nelze od moskevské návštěvy oddělit, zahraničněpolitická složka nutně ovlivňovala i složku vnitropolitickou, navíc když si uvědomíme provázanost politiky Kominterny (v této době de facto fungující již pod hlavičkou Oddělení mezinárodních informací ÚV VKS/b/) s politikou Sovětského svazu.

Vlastní akt podpisu smlouvy proběhl velmi rychle, jak vyplývá ze zápisu prezidentova sekretáře E. Táborského: „Sovětsko-československé přátelství a spojenectví bylo dnes dotvrzeno slavnostním podepsáním naší smlouvy v Molotovově pracovně v Kremlu za přítomnosti Kalinina, Stalina, Vorošilova a jiných. Za Rusy podepsal Molotov, za nás Fierlinger, Jak rychle se teď odbylo to, co jsme připravovali tolik měsíců a oč jsme se tak houževnatě museli s Brity tahat! Několik škrťů pera, kratičké proslovy Kalininův a Benešův, zapití šampaňským a obecný přípitek na ‚družbu‘ a už jsme odjížděli, abychom se zúčastnili slavnostního představení Sněguročky Rímského Korsakova. ‚Výslovnost lepší než včera‘, poznamenal žertovně Stalin, když prezident dokončil svůj krátký projev.“¹¹⁷

Britský tisk se ve svých komentářích ke smlouvě vyjadřoval v zásadě příznivě, list Times v komentáři moskevského korespondenta z 13. prosince dokonce zmiňoval možnost delšího hraničního úseku, kde se ČSR dotýká se SSSR, komentář Evening Standardu se pak vyslovoval proti jakýmsi pomyslným konfederacím.¹¹⁸ Na tom se do jisté míry podepsala československá propagační kampaň mezi britskými a americkými novináři, zahájená H. Ripkou již na konci listopadu 1943, jejímž cílem bylo objasnit význam smlouvy pro Československo. Následovala série společných obědů, večeří, či jiných příležitostí, při nichž zazněly výklady československého státního ministra, podtrhující zejména souhlas se smlouvou ode všech tří rozhodujících Spojenců na moskevské konferenci.¹¹⁹

Stanovisko britské diplomacie však bylo víceméně opatrné, jak vyplývá z instrukce Foreign Office zaslané do Washingtonu bezprostředně po podepsání smlouvy, 13. prosince:

117 HIA, Stanford, Táborský Collection, kart. 2, záznam z deníku E. Táborského 12. prosince 1943.

118 Tamtéž, Ducháček Collection, kart. 1, záznam z deníku I. Ducháčka 14. prosince 1943.

119 Viz např. oběd 29. listopadu, na němž byli přítomni vedle I. Ducháčka a H. Ripky také MacDonald z Times, Montgomery z Daily Telegraphu, Neal z Reuters a korespondentem z News Chronicle. Téhož dne večer byla pak uspořádána „cocktail-party“ za přítomnosti britských a amerických novinářů, Disher z U.P., Williams z Christian Science Monitor, Associated Press, Helen Kirkpatrick a další...

- „1) Smlouva by měla být považována za přirozený důsledek moskevských dohod, které obsahují ustanovení o konzultacích a to nejen mezi členy Velké trojky, ale též „pokud to příležitost vyžaduje“ s ostatními z organizace Spojených národů.
- 2) Předně k těmto dohodám, tato smlouva by mohla být považována za tu, jež směřuje k podpoře rozdělení Evropy na dva tábory, ale dnes toto nebezpečí neexistuje. Smlouva je jedním z nástrojů pro stanovení zásady přijaté na celosvětové bázi signatáři moskevské deklarace o všeobecné bezpečnosti.
- 3) Zdůrazněte, že smlouva není výhradní, ale obsahuje protokol upravující přistoupení dalších sousedních států, jakým je i Polsko.
- 4) Podávejte zprávy o oficiálních britských výrocích, ale omezte citáty z britského tisku, které ilustrují tyto a podobné aspekty smlouvy.“¹²⁰

Dotaz ke smlouvě pochopitelně zazněl také v britské Dolní sněmovně, kde se poslanec Ivor Thomas zeptal na smlouvu A. Edena, zda „má nějaké prohlášení, jak se tyto vztahy na základě této smlouvy budou řídit obecným poválečným modelem bezpečnosti.“ Britský ministr odpověděl kladně a odkázal na moskevskou konferenci a tamní dohodu tří ministrů zahraničních věcí s konstatováním, že „vláda Jeho Veličenstva vítá tuto dohodu proti německé agresi mezi dvěma z jejich spojenců zejména proto, že stanoví její dodržování sousedními zeměmi, které byly též objektem německé agrese“. Na další, nepochybně iniciovaný dotaz I. Thomase, zda smlouva neskrývá nebezpečí určité izolovanosti ve vztahu k modelu kolektivní evropské bezpečnosti, Eden reagoval, že tu takové nebezpečí sice může existovat, ale že si nemyslí, že by bylo aktuální.¹²¹

Oficiální články byly publikovány také v sovětském tisku, kde ovšem podléhaly schválení lidového komisaře zahraničních věcí Molotova, jemuž byly předkládány ke korekturám, které rozhodně nebyly formální a naznačují akcenty, které sovětská diplomacie chtěla ze smlouvy vyzdvihnout a které naopak potlačit. Viz příklad článku, jenž měl být o smlouvě otištěn v moskevské Pravdě, kde šéf sovětské diplomacie vznesl pochyby o názvu článku, hovořící o neochvějně družbě národů SSSR a Československa, takže konečná verze, uveřejněná v Pravdě 14. prosince 1943, zněla *Roste a sílí družba národů SSSR a Československa*.¹²² Z naprosto zřejmých politických důvodů tak byl např. vypuštěn i odstavec připomínající možnost přistoupení třetí strany (tedy Polska) k československo-so-

120 TNA, Londýn, FO 371, 34341, C 14338, č. 8582 z Foreign Office do Washingtonu.

121 Tamtéž.

122 AVP RF, Moskva, f. 06 (Sekretariát V. M. Molotova), opis 5, dělo 406, papka 34. Výňatek českého překladu viz *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/2, Praha 1984, dok. č. 1, s. 13–16.

větské smlouvě, což jen dokladuje sovětskou nechuť zdůrazňovat tento dodatek ke smlouvě.¹²³

Jednání, která měl Beneš po podpisu smlouvy v Moskvě, lze chápat do jisté míry jako rozpracování závěrů československo-sovětské smlouvy. Rozhodně tak tomu bylo v podobě memorand, která prezident předložil sovětskému vedení a která se týkala klíčových otázek vývoje nejen poválečného Československa, ale také československo-sovětských vztahů: memorandum o transferu Němců a Maďarů z Československa, o vojenských otázkách, o ekonomické spolupráci či o zásadách budoucího statutu ČSR.¹²⁴

Na závěrečné tiskové konferenci svého moskevského pobytu 22. prosince Beneš ke smlouvě dodal: „Ona je článkem v systému kolektivní bezpečnosti a v žádném případě nevytvoří problémy pro tento systém, který bude vytvořen po válce Sovětským svazem, Anglií a Spojenými státy. Tato smlouva má zvláštní význam pro tři slovanské národy – Poláky, Čechoslováky a Ukrajince, kteří v průběhu pěti století snášejí hrozbu ze strany německého imperialismu. Československo se nachází ve zvláště nebezpečném geografickém postavení. Jako první jsme byli vystaveni útoku a jako poslední budeme osvobozeni. Jsme ve válce o rok více, než jiné státy a ukončíme válku, očividně později, než ostatní. Proto náš bezpečnostní systém musí být zvláště pevný a dalekosáhlý...“¹²⁵ Na otázku stran budoucích hranic Československa prezident konstatoval, že tato otázka se bude řešit na poválečné mírové konferenci. Vztah k SSSR je založen na tom, že Sovětský svaz nikdy Mnichov neuznal a ani to, co po něm následovalo, a zdůraznil, že Mnichov byl namířen v určitém stupni proti Sovětskému svazu. Na otázku, zda jednal v Moskvě také o bezprostředním sousedství mezi ČSR a SSSR, Beneš odpověděl: „Tato otázka se dotýká i dalších národů a proto se z tohoto důvodu zdržím jakýchkoliv vyjádření.“ Následovala neméně citlivá otázka, zda počítá s tím, že by mohl něco udělat pro obnovu sovětsko-polských vztahů, kde následovala opatrná odpověď: „Nemám v úmyslu vměšovat se do otázek vzájemných vztahů mezi těmito dvěma státy.“¹²⁶

123 Vyuštěná část zněla: „Таким образом, при наличии у третьей стороны искреннего стремления к сотрудничеству, доброй воли и согласия с принципами настоящего Договора, - последний может быть превращен из двухстороннего в трехсторонний.“ Tamtéž, l. 15.

124 ČSSVDJ, díl 2, c. d., dok. č. 61, 64, 65 a 66, s. 145–146 a 163–172. Originály memorand jsou uloženy v AVP RF, Moskva, f. 06 (Sekretariát V. M. Molotova), opis 5, dělo 395, papka 33. Srov. František JANÁČEK, Marie MICHÁLKOVÁ, *Neznámé dokumenty z Benešovy cesty do Moskvy v roce 1943*, Historie a vojenství 41, 1992, č. 5, dok. č. 2, s. 145–167.

125 AVP RF, Moskva, f. 06 (Sekretariát V. M. Molotova), opis 5, dělo 406, papka 34, l. 51, Pravda 23. 12. 1943. Выступление г-на Ед. Бенеша на пресс-конференции.

126 Tamtéž.

Doposud zcela v pozadí zůstávala otázka ratifikace smlouvy. Na sovětské straně byl tento proces velmi jasný a průhledný, jehož svědectvím je ratifikační listina, podle níž Prezidium Nejvyššího sovětu SSSR ratifikovalo smlouvu 20. prosince a podepsal ji předseda Prezidia Michail Ivanovič Kalinin.¹²⁷ Ratifikační listina z československé strany v Archivu smluv MZV chybí, není tu ani obvyklá kopie či opis. Literatura si tu vystačí s prostým vyjádřením, že smlouvu ratifikoval prezident Beneš. Jak tomu tedy mělo být a jak tomu skutečně bylo?

Československá ústava č. 121/1920 Sb. z. a n. v § 64 odst. 1 vymezovala pravomoci prezidenta v tomto směru: „Sjednává a ratifikuje mezinárodní smlouvy. Smlouvy obchodní, dále smlouvy, z kterých pro stát neb občany plynou jakákoli břemena majetková nebo osobní, zejména i vojenská, jakož i smlouvy, jimiž se mění státní území, potřebují souhlasu Národního shromáždění.“ Z toho tedy vyplývá, že podle ústavy prezident byl oprávněn k ratifikaci československo-sovětské smlouvy, ale vzhledem k vojenským závazkům, které ze smlouvy vyplývaly (poskytnutí vojenské i jiné pomoci druhé smluvní straně) měla být smlouva ratifikována parlamentem. Tak tomu ovšem v podmínkách exilového státního zřízení být nemohlo a tento problém řešil již ústavní dekret prezidenta č. 2/1940 Úředního věstníku československého, podle něhož měl prezident úkony, které mu ukládala Ústava z r. 1920 (tedy konkrétně § 64, čl. 1 a 3 ústavní listiny) a ke kterým bylo třeba souhlasu Národního shromáždění, vykonávat se souhlasem vlády.¹²⁸ Zdá se tedy, že liteře zákona bylo učiněno zadost tím, že exilová vláda smlouvu na svém již zmíněném zasedání 5. listopadu 1943 schválila. Je tu ovšem malý háček: Byl text smlouvy, schválený vládou, zcela totožný s textem podepsaným v Moskvě?

Porovnáme-li oba dokumenty,¹²⁹ zjistíme drobné odchylky, převážně však šlo o změny stylistické povahy, které neměnily smysl obsahu tohoto aktu (např. v čl. 3 byla formulace „že jestliže by jedna z nich byla zavlečena“ nahrazena textem „že v případě, že by jedna z nich byla zavlečena“ apod. – srov. poněkud hněvivou výměnu telegramů mezi H. Ripkou /Londýn/ a členem Benešova doprovodu, „ruským“ referentem MZV Jaroslavem Krausem /Moskva/, kdy se státní ministr dožadoval, aby byl z Moskvy zaslán definitivní text smlouvy, na což Kraus odpovídal poukazem na to, že text přece vysílal moskevský rozhlas. Ripka odpověděl rezolutně: „Kategoricky žádám, abys sdělil okamžitě přesný československý text. Najde-li prezident čas, aby nám posílal zprávy, tím spíše můžete vy

127 AMZV, Praha, Archiv smluv, L 1606b. Viz příloha č. 3.

128 Karel JECH – Karel KAPLAN, *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*, díl 1, Brno 1995, s. 93.

129 Příloha č. 1 a *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, díl III.2 (červenec–prosinec 1943), c. d., s. 340–341.

ostatní.¹³⁰ Kraus byl člověkem, jenž z Londýna do Moskvy vezl text smlouvy a byl zodpovědný za přípravu podpisu).

Na základě výše uvedeného je možno tedy říci, že prezident byl oprávněn po souhlasu vlády ratifikovat tento dokument, byť však o ratifikaci ve vládním jednání na toto téma nepadlo ani slovo.¹³¹ Definitivní odpověď na téma československé ratifikace by nám tedy mohly dát ruské archivy, ale mezi materiály, které českým badatelům na téma smlouvy (když bohužel obvyklý systém vyhledávání v inventářích zde díky jejich údajné absenci nefunguje) byly v Archivu vnější politiky v Moskvě předloženy, žádný podobný dokument nebyl...

Ratifikační listina byla připravena ještě před Benešovým odjezdem do Moskvy. Její koncept je uložen v prezidentově archivu. Podle něj měla být vydána ještě v Londýně (s datem 5. listopadu 1943) a podepsána prezidentem a státním ministrem jako úřadujícím ministrem zahraničních věcí (tedy H. Ripkou, jenž zastupoval nepřítomného J. Masaryka).¹³² Jak však vyplývá z dopisu přednosta právního oddělení MZV Zdeňka Procházky kancléři Jaromíru Smutnému skutečná ratifikace proběhla jinak: Československá delegace s sebou vezla příslušnou listinu, jež byla datována v Moskvě. Datum podpisu nebylo vyplněno. Technicky se měla dokončit v Moskvě po podpisu smlouvy, kde k ní měl být připojen text dohody, doplněno aktuální datum a provedeno zapečetění. Zda prezident podepisoval ratifikaci v Londýně či v Moskvě, není známo. Procházka upozorňoval na možné pochyby, které by mohly vzniknout. Především se to týkalo faktu, že ratifikační listina nebyla vydána v sídle prezidenta republiky a vlády, dále pak podpisu H. Ripky, jenž zůstával v Londýně. Navrhoval proto různé alternativy – např. ratifikaci smlouvy po návratu prezidenta a výměnu těchto listin v Londýně, což by ovšem předpokládalo úpravu již dohodnutého textu smlouvy (tato varianta se neuskutečnila), předchozí podmíněnou ratifikaci před odjezdem delegace do Moskvy a před podpisem smluvního aktu, nicméně upozorňoval na neobvyklost těchto postupů.¹³³

K výměně ratifikačních listin došlo v Kremlu 22. prosince 1943 mezi československým velvyslancem a sovětským lidovým komisařem zahraničních věcí. Veškeré záznamy o tomto aktu jsou velmi strohé a ani jeden z aktérů, Z. Fierlinger, nebyl ve svých pamětech sdílnější, i když potvrdil, že ratifikaci z československé strany provedl československý prezident.¹³⁴

Prezident Beneš se tak vracel z Moskvy v přesvědčení, že svou cestou podstatně přispěl k zabezpečení Československa jak proti německé hrozbě, tak proti

130 AMZV, Praha, TO-T 1943, č. 3170, 3212 z ze 14, resp. 16. prosince.

131 Tamtéž, s. 325–333.

132 AÚTGM, Praha, EB II, 40, XVIII/SSSR/10/10, kart. 481.

133 Tamtéž, Z. Procházka J. Smutnému 5. listopadu 1943.

134 Z. FIERLINGER, *Ve službách ČSR...*, díl 2, c. d., s. 195.

ti nebezpečí komunistické revoluce. Československo-sovětské vztahy dospěly v první polovině roku 1944 na nejlepší úroveň za celou dobu II. světové války. Nadšení československého zahraničního vedení však nebylo jednostranné. Úspěch to byl jistě i pro sovětskou stranu. I dnešní ruská historiografie považuje podepsání československo-sovětské smlouvy za „velké vítězství sovětské diplomacie“.¹³⁵

Prezidentův návrat do Londýna nepostrádal – z dnešního pohledu možná trochu úsměvnou – zápletku. Šlo o jeho přivítání na anglickém letišti, kde přistál 7. ledna 1944 v 9 hodin ráno a kde jej čekali vedle velvyslance P. B. Nicholse i někteří členové exilové vlády.¹³⁶ Řada dalších ministrů včetně premiéra Msgre Jana Šrámka se však na letiště nedostala, když důvod byl prostý: MZV se dozvědělo od Angličanů přesnou hodinu příletu až v 7 hodin ráno a teprve poté začalo telefonicky předávat informaci o příletu a tudíž se někteří členové vlády nemohli v tak krátké době na letiště dostat.¹³⁷ Zdánlivě marginální záležitost však v následujících dnech nebyvale eskalovala a projednávala se i na zasedání exilové vlády 14. ledna 1944. Vzhledem k osočením (vzhledem k situaci jistě neopodstatněným), že snad úmyslně znemožnil účast zástupců vlády na uvítání prezidenta, podal dokonce státní tajemník H. Ripka demisi předsedovi vlády, jež však nebyla přijata a celá záležitost se postupně vysvětlila.¹³⁸

Několik dní po svém návratu, 11. ledna 1944, informoval prezident v rozsáhlém expoze československou exilovou vládu o výsledcích své moskevské cesty. Stejně jako na posledním zasedání, které projednávalo a schvalovalo text smlouvy, ani v tomto případě nepřišly od členů vlády ani náznaky nesouhlasu s prezidentovou cestou či s podpisem smlouvy.¹³⁹

Pozornost moskevským jednáním věnovala i Státní rada. Již 15. prosince 1943 ve IV. schůzi 4. plenárního zasedání H. Ripka přednesl rozsáhlý výklad k československo-sovětské spojenecké smlouvě. Úvodem stručně vylíčil genezi této smlouvy, poukázal na její mezinárodní souvislosti a na její význam pro rozvoj československo-sovětského přátelství a spojení.¹⁴⁰ Na schůzi byla přijata

135 *Очерки истории Министерства иностранных дел России*, том 2, 1917–2002 гг., Москва 2002, s. 297.

136 *President republiky opět v Londýně*, *Čechoslovák* 6, 1944, č. 1, s. 5.

137 Viz zprávu MZV z 15. ledna 1944, ze které vysvítá, že se úředníci mj. nedovolali na sovětské velvyslanectví. AMZV, Praha, LA-dův., kart. 185.

138 AÚTGM, Praha, EB II, V 176d, kart. 183, zápis ze zasedání 119. schůze československé vlády.

139 ČSSVDJ, díl 2, c. d., dok. č. 75, s. 198–218, zápis mimořádné schůze vlády 11. ledna 1944.

140 Národní archiv (NA), Praha, Státní rada–Londýn (SR–L), Plenární schůze, IV/1 zasedání 4. období, kart. 51. Viz též Hubert RIPKA, *Československo-sovětská smlouva*, Londýn, *Čechoslovák* s. d. [1943]; TÝŽ, *S Východem a Západem*, Londýn 1944, s. 97–109; v anglické mutaci TÝŽ, *East and West*, London 1944.

rezoluce¹⁴¹ a schváleny texty pozdravných telegramů E. Benešovi, M. I. Kalinino-
vi a V. M. Molotovovi.¹⁴² 13. ledna 1944 navštívili pak členové Státní rady E. Be-
neše v jeho londýnském sídle, 9 Grosvenor Place, kde je prezident informoval
o svých jednáních v Moskvě.¹⁴³ 3. února 1944 pak E. Beneš vystoupil se svým
čtvrtým poselstvím v VII. zasedání Státní rady, které bylo převážně věnováno
moskevským rozhovorům.¹⁴⁴

O moskevských jednáních byly cirkulárním telegramem H. Ripky 19. ledna
1944 informovány československé zastupitelské úřady.¹⁴⁵ Stejněho dne byly přes
československého zástupce ve Švýcarsku Jaromíra Kopeckého informovány
i odbojové skupiny na Slovensku.¹⁴⁶

Ačkoliv československý „vládní“ tábor víceméně jednotně vítal smlouvu
s nadšením, pravicová protibenešovská opozice ji ihned tvrdě napadla. Dlužno
dodat, že to bylo ze strany organizací, které nepředstavovaly na politické scéně
československého exilu nějakou významnější sílu.¹⁴⁷ Stalo se tak na slovenské
straně ústy Petera Prídavka a jeho Slovenské národní rady, založené v Londýně
právě v prosinci 1943, vesměs však soustřeďující osoby bez výraznějšího politic-
kého vlivu. Slovenská národní rada se obrátila v lednu 1944 na britského minis-
tra Edena a poté i na veřejnost s otevřeným dopisem. V něm Prídavok za svoji
organizaci prohlásil, že se staví proti německé agresi a je na straně spojenců
a demokratických velmocí. Zároveň však protestoval proti československo-so-
větské spojenecké smlouvě, kterou prohlásil za neplatnou a v žádném případě
nezavazující slovenský národ. Beneš a Fierlinger při jejím podpisu podle něj jed-
nali protiprávně, neboť nebyli ústavně autorizováni jednat a to zejména ne za
slovenský národ. Stejně tak československá exilová vláda a „všichni, kdož jsou

141 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/2, c. d., dok. č. 2, s. 16–17.

142 NA, Praha, SR–L, Plenární schůze, IV/1 zasedání 4. období, kart. 51; tamtéž, Ministerstvo zahraničních věcí, sv. 1, kart. 15. Srov. též soubornou informaci o projednávání smlouvy na půdě Státní rady (*Státní rada k československo-sovětské smlouvě o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci ze dne 12. prosince 1943*, Zprávy Státní rady IV, 1944, č. 1, s. 22–24).

143 Koncept Benešova projevu viz AÚTGM, Praha, EB II, 40/41/VI/21/1, kart. 395; záznam o návštěvě viz tamtéž a NA, Praha, SR–L, Plenární schůze, VII. zasedání 4. období, kart. 52

144 AÚTGM, Praha, f. 38 (V. Klecanda), sign. 25/1, kart. 7. Viz též *Na cestě k vítězství. Čtvrté poselství prezidenta republiky Státní radě. Projev prezidenta republiky dr. Edvarda Beneše a odpověď předsedy Státní rady Prokopa Maxy, přednesené v Londýně dne 3. února 1944*, Publikace Státní rady č. 2, Politická knihovna Československa, Londýn 1944, podstatná část byla publikována (pod titulkem *Prezidentovo poselství Státní radě*) ve vládním listu Čechoslovák 6, 1944, č. 6, s. 1, 2 a 4.

145 *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, sestavil Vilém PREČAN, Bratislava 1965, dok. č. 39, s. 141–144. Koncept, z něhož vyplývá, že na jeho formulování se podílel i E. Beneš, viz AMZV, Praha, LA–dův, kart. 144.

146 *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, c. d., dok. č. 38, s. 137–140.

147 Blíže viz Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*, Praha 2004, kapitola III.4.

v jejich službách“ nemohli podle nich mluvit za slovenský národ. To, co československá exilová vláda v zahraničí doposud učinila, označili za „falšování, podvod, svémoc a korupci“.¹⁴⁸ 20. ledna 1944 zaslala Edenovi otevřený dopis i další opoziční organizace, Česká národní jednota v čele s gen. Lvem Prchalou. Také ona v dopise prohlásila smlouvu se Sovětským svazem za absolutně neplatnou a nezavazující. Navíc podotkla, že neexistuje ani československý jazyk, na který se smlouva odvolává, její signatáři prý nebyli k podpisu smlouvy nikým zmocnění a dopustili se tak „bezprecedentních mezinárodních zločinů“.¹⁴⁹

Reakce na československo-sovětskou smlouvu ve spojeneckých kruzích byly jak odmítavé, tak i chápavé. Příkladů pro oba postoje najdeme více než dost. Záleželo pochopitelně, z jakých kruhů vycházely. V očích britských konzervativních kruhů pochopitelně byla smlouva viděna jako velká chyba, které se československá zahraniční politika dopustila. „Svévolné“ rozhodnutí československé vlády narušovalo britskou koncepci nezavazovat se v době války k řešení otázek poválečných. Ze svědectví je to možno doložit např. slovy Godfreye Liase, pracovníka Political Intelligence Department Foreign Office, jenž v rozhovoru s československým diplomatem Josefem Körbelem řekl: „Myslím, že jste se dopustili velké chyby, že jste podpisovali se Sověty smlouvu. Interpretuji smýšlení našich úředních kruhů, a i když ovšem vystupuji všude jako přítel Československa, přikláním se soukromě k názoru, že by snad bylo bývalo vhodné, kdybyste svoje přátelské vztahy k Rusku byli vyjádřili nějakou deklarací neb výměnou dopisů, ale kdybyste byli neuzavřeli smlouvy, která váže ostatní spojence v budování mírové Evropy...“ Poukázal na odlišné britské stanovisko, které na rozdíl od dvoustranných smluv prosazuje jednotný, společný základ evropské a světové bezpečnosti s výtkou: „Vy jste přispěli k tomu, aby byla Evropa rozdělena na zájmové sféry.“¹⁵⁰

Ale čelní britští politici se zpětně ke smlouvě příliš nevraceli. Britský ministerský předseda Winston Spencer Churchill v rozhovoru s Benešem při návratu z jeho moskevské cesty v africké Marrákeši 4. ledna 1944 se k otázce podpisu smlouvy nijak blíže nevyjádřil. Nevyplývá to ani z jeho pamětí, ani z jeho dopisu

148 Jednalo se o tištěný *Open Letter from The Slovak National Council*, adresovaný A. Edenovi. Dopis byl zástupci Slovenské národní rady P. Prídavkem a K. Vychodilem zaslán na Foreign Office A. Cadoganovi 25. ledna 1944. Na příslušném spisu je odkaz na podobný dopis, který byl britskému Zahraničnímu úřadu zaslán „Czechoslovak National Union“ (správně Českou národní jednotou), s jednotící poznámkou několika úředníků FO, že by oba dokumenty měly být ignorovány. TNA, Londýn, FO 371, 38920, C 1222.

149 Radosław Paweł ŻURAWSKI vel GRAJEWSKI, *Brytyjsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne*, Varšava 2008, s. 475–476.

150 NA, Praha, MV-L, sign. 2-59-3/4, kart. 238, Körbelův záznam o rozhovoru s G. Liasem 2. března 1944.

americkému prezidentu Rooseveltovi z 6. ledna 1944,¹⁵¹ a ani Benešovy poznámky o tomto rozhovoru, kde zaznamenal Churchillův souhlas („Byl pro smlouvu s[e] S[ovětským] s[vazem]...“)¹⁵² nemusely nutně znamenat vnitřní přesvědčení britského premiéra – viz poznámku již zmíněného G. Liase: „Říkáte-li mně, že Churchill se smlouvou souhlasil, poznamenávám k tomu, že řekl, že souhlasí – co mohl dělati, když už byla smlouva podepsána...“¹⁵³ Ačkoliv britský premiér při zmínce o marrákešském setkání složil ve svých pamětech Benešovi hold („Ve všech svých úvahách a úmyslech vytrvale prosazoval hlavní zásady, na nichž je založena západní civilizace, a byl vždy věrný věci své vlasti, jejímž předním politikem byl více než dvacet let. Byl mistrem praktické každodenní politiky a diplomacie...“¹⁵⁴), přesto se ani slůvkem nezmínil o smlouvě, když hlavním zájmem této doby byla pro něj otázka Polska a řešení otázky východních hranic této země. Stejně málo sdílný byl v této věci i britský ministr A. Eden, který se ve svých pamětech v daném období zabývá také polskou otázkou a zmiňuje Benešovu návštěvu Moskvy a podpis dohody opět jen v souvislosti s polskou otázkou jako příklad toho, že by sovětská strana ráda jednala přímo s Poláky.¹⁵⁵

Jaromír Smutný si zaznamenal slova amerického státního podtajemníka Sumnera Wellese: „Bylo by nepochopitelné (inconceivable), kdyby menší státy, které měly územní nebo politické spory se Sovětským svazem nebo se svými sousedy, se nesnažily v době války, pokud je vážala pouta společného boje proti Hitlerovi, dohodnout se přímými jednáními, která by byla potvrzena po vítězství.“¹⁵⁶ Americký politik potvrdil pak ve své knize *The time for decision* (vydané již v roce 1944), že americká politika – pokud nenastanou vážné důvody – nebude zasahovat do sovětské sféry vlivu, kterou je SSSR oprávněn si vybudovat: „Naší druhou zásadou by mělo být, že je sovětská vláda oprávněna učinit takové kroky, které považuje za nejvhodnější k vytvoření regionální soustavy východní Evropy, nebo, kdyby byla vytvořena regionální soustava pro celou Evropu, uzavřít podobné pakty, jako je nedávný pakt s Československem, který stanoví těsnou spolupráci mezi sovětskou vládou a vládami národů v blízkosti Sovětského svazu. Jedině tehdy, kdyby se sovětská vláda mísila přímo do vnitřních věcí těch-

151 Winston Spencer CHURCHILL, *Druhá světová válka*, díl V. – Kruh se uzavírá, Praha 1995, s. 444–446.

152 *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance 1939–1944*, ed. Ivan ŠTOVÍČEK – Jaroslava VALENTA, Praha 1994, dok. č. 205, s. 376.

153 NA, Praha, MV-L, sign. 2-59-3/4, kart. 238, Körbelův záznam o rozhovoru s G. Liasem 2. března 1944.

154 W. S. CHURCHILL, *Druhá světová válka*, c. d., s. 446.

155 *The Eden Memoirs. The Reckoning*, Londýn 1965, s. 435.

156 ANM, mikrofilmy z pozůstalosti Jaromíra Smutného, uložené na Columbia University, č. neg. MN96-2036, Jaromír Smutný, *Vývoj vztahů československo-sovětských I. Cesta prezidenta Beneše do Moskvy 1943*, rkp., p. A00049.

to národů, byly by Spojené státy podle mého názoru oprávněny činit své námitky...“¹⁵⁷

Podrobně se k setkání s Benešem v Alžíru, kde se prezident při návratu do Londýna krátce zastavil, vyjádřil i gen. Charles de Gaulle. Francouzský státník si toto setkání – jako jediné – podrobně zaznamenal ve svých válečných pamětech. Beneš mu objasnil důvody podepsání smlouvy těmito racionálně znějícími slovy: „Podívejte se na mapu, Rusové se blíží ke Karpatům a západní státy dosud nejsou připraveny k vylovení ve Francii. Mou zemi tedy osvobodí Rudá armáda. Abych v ní mohl nastolit svou vládu, musím se dohodnout se Stalinem. To jsem právě udělal, a to za podmínek, které nezpochybnují nezávislost Československa, protože, jak jsme se dohodli, nebude se ruské velení v ničem plést do našich politických záležitostí.“¹⁵⁸ Beneš byl skeptický co do podpory americké a britské jakožto protiváhy sovětskému vlivu. De Gaulle vystihl podstatu Benešovy strážlivé zahraniční politiky slovy: „Jestliže postup a činorodá aktivita Sovětů vyvolávaly u všech možných emigrantských vlád malých států znepokojení a tíseň, prezident Beneš a jeho ministři naopak dávali najevo, že nemají o Československo žádné velké obavy. Ne že by blížící se ruský vliv v hloubi duše snad nadšeně vítali, ale ztrácet síly bojem proti nutnosti považovali za bezúčelné plýtvání a hleděli mít z dané situace alespoň užitek“.¹⁵⁹

Když československý diplomat Viktor Fischl analyzoval anglické reakce na československo-sovětskou smlouvu, vyšlo mu, že byly veskrze negativní, ať už analýzou tisku, či rozhovory zejména s cizími diplomaty. A naprosto v tom nezáleželo, zda mluvil s konzervativními činiteli, blízkými dřívější politice appeasementu, či s velmi dobrými přáteli Československa. I ti druzí vyvozovali závěry, že „československo-sovětská smlouva musí nutně vést ke změně naší orientace hospodářské a patrně i kulturní“, obávali se, že „usměrněním hlavní orientace Československa k východu ochladne poměr západu k nám snad ještě pod teploturu předmnichovskou“.¹⁶⁰

Také světový tisk přinášel rozporuplné ohlasy. Americká publicistika se rozdělila, zatímco konzervativní listy se ke smlouvě postavily většinou negativně a nikterak nešetřily kritikou (New Daily Mirror 14. prosince 1943: „Nový pakt mezi Československem, a Ruskem je novým důkazem Stalinova úmyslu opanovat po válce celou Evropu“, New York Journal American 20. prosince 1943: „Skutečná situace je taková, že Československo přestalo být nezávislou zemí a stalo se satelitem Ruska. Prezident Beneš přenechal svoji zem ruskému bolševizmu

157 Cit. dle poválečného českého vydání: Sumner WELLES, *Roosevelt zachraňuje mír. Paměti amerického diplomata*, Praha 1947, s. 384.

158 Charles de GAULLE, *Válečné paměti*, Praha 1989, s. 443–444.

159 Tamtéž, s. 443.

160 AMZV, Praha, LA-dův., kart. 61, Fischlův záznam ze 7. února 1944.

i s chlupy...“).¹⁶¹ Naopak liberální tisk shledával na uzavření smlouvy pozitivu (New York Times 5. prosince 1943: „Význam československo-sovětské smlouvy, která bude brzy podepsána, by mohl být dnes stěží podceňován, když je spíše nadcházející událostí než pouhým záměrem. Znamená zkrátka, že Moskva je rozhodnuta zaručit nezávislost a bezpečnost Československa stejně jako budoucnost dalších menších východních zemí, ale chce si zajistit, že nebudou ovládány jinými velmocemi, a to ani prostřednictvím dvoustranných smluv...“).¹⁶²

Ani tisk neutrálních států nezůstal se svými – opět rozporuplnými – komentáři stranou. Švédský list Dagens Nyheter pod titulkem *Beneš se vrací* uveřejnil 19. prosince 1943 poměrně rozsáhlou analýzu změněného postavení Československa, které se comebackem v čele s „emigrantským“ prezidentem vrací zpět na scénu, když byla podepsána smlouva: „Beneš se tímto krokem dostává zase do postavení jednoho z vedoucích evropských státníků.“ Na smlouvě upoutává autora její význam pro budoucí mír a reorientaci Československa směrem k Sovětskému svazu: „Smlouva se obrací proti Německu, výlučně proti Německu. Když by tato země chtěla znovu riskovat pochod na východ, mají si obě smluvní strany pomoci proti Německu a proti každé jiné mocnosti, která se zúčastní války na straně Německa. Toto určení obsahuje i tiché upozornění pro neutrální pozorovatele.“ Článek mimo jiné i zdůrazňuje, že to aktualizuje i otázku navázání diplomatických vztahů neutrálních států – tedy i Švédska s československou vládou.¹⁶³ V dalším švédském listu Aftonbladet se objevil 11. února 1944 pod názvem *Moskevská cesta Benešova* naopak kritický článek jiného publicisty, jenž smlouvu označil za předmostí, „sloužící obzvláště výtečným způsobem Rusům pro uskutečnění jejich plánů ve smyslu jejich zájmové sféry“. Spolu s tím autor pěl chválu na výkonnost protektorátního průmyslu a že v žádné jiné okupované zemi spolupráce s Němci nefunguje tak dobře jako v protektorátu. Tento článek se však v téměř listě dočkal obsáhlejší kritické odpovědi, připomínající stále a dlouhotrvající vazby Československa na západní mocnosti.¹⁶⁴ Nejinak tomu bylo i v případě tisku švýcarského, kde novinář Paul Dubochet uzavřel svůj článek v Tribune de Genève o Benešových koncepcích pro poválečnou rekonstrukci Evropy konstatováním, že kdyby byla Evropa šla ve šlépějích Benešových snů a fantazií, nebyla by možná dnes v takovém stavu jako je...¹⁶⁵

161 Cit. dle Slavomír MICHÁLEK, *Československo-sovietska zmluva z roku 1943 v americkém tlači*, Soudobé dějiny 1, 1994, č. 6, s. 859 a 860.

162 Tamtéž, s. 853.

163 Slovenský národný archív (SNA), Bratislava, fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) 1939–1945, kart. 966, B. Pissko do Bratislavy 20. ledna 1944.

164 Tamtéž, B. Pissko do Bratislavy 21. února 1944.

165 AMZV, Praha, TD 1944, č. 791 z 20. března, Kopeckého telegram do Londýna.

Uzavření československo-sovětské smlouvy se z dnešního pohledu může zdát zcela jasnou a nekomplikovanou věcí z hlediska československo-sovětských vztahů. Ve své době to ovšem zdaleka nebyla samozřejmost. Sovětská diplomacie – jak ukazuje nejen polský příklad – striktně zvažovala, s kým smlouvy uzavřít a s kým ne. Když po československém vzoru požádala o uzavření podobné smlouvy královská jugoslávská vláda, reagovala sovětská diplomacie negativně, jak to V. M. Molotov oznámil jugoslávskému velvyslanci v SSSR Stanoje Simičovi s poukazem na to, že poměry v Jugoslávii nejsou ještě zcela vyjasněné.¹⁶⁶ Obdobně to sovětská strana vzkázala jugoslávským představitelům i Benešovým prostřednictvím, jak to uvádí ve svém deníku jugoslávský ministr Milan Grol.¹⁶⁷ Dlužno dodat, že 15. prosince 1943 sovětská vláda přerušila diplomatické styky s jugoslávskou královskou vládou a navázala vztahy s Titovým Antifašistickým výborem národního osvobození Jugoslávie. Stanovisko SSSR k jugoslávské otázce v tomto směru formuloval ve svém deníku I. M. Majskij, který naznačil, že až do vzrůstu Titova partyzánského hnutí v Jugoslávii tu byla nevyřešená otázka, jak dále na Balkáně. Teprve Tito se měl stát základem pro obrození jugoslávského státu a s ním i král Petar II., pokud se zbaví svazků se „zbankrotovanými“ emigranty, rozuměno královskou jugoslávskou vládou. Analogický proces pak měl podle Majského proběhnout i v dalších balkánských zemích, Řecku, Bulharsku i Rumunsku.¹⁶⁸

Smlouva pochopitelně vzbuzovala zájem nejen u zainteresovaných velmocí a menších spojenců, ale i u ostatních a stávala se oblíbeným tématem diplomatických rozhovorů. Belgický ministr zahraničních věcí Paul-Henri Spaak se v rozhovoru s československým vyslancem u belgické vlády Vladimírem Slavíkem dotazoval po smyslu dohody, zda „není to příklonění se k východu a není to začátek dělení Evropy na dvě zóny bezpečnosti“.¹⁶⁹ I když odpovědi československého diplomata belgického politika zdánlivě uspokojily, přece jen z jeho dotazů vyznívá určitá skepse: „Myslíte však, že tato smlouva je dostatečně silným pojítkem?“ Faktem však zůstává, že spojenecké diplomacie upíraly pozornost spíše než ke smlouvě jako takové k jejímu naplnění, tedy jak se bude Sovětský svaz chovat na osvobozeném československém území, jak to vyjádřil např. generální sekretář nizozemského ministerstva zahraničních věcí Willem Frede-

166 Tamtéž, č. 13 z 3. ledna, Fierlingerův telegram do Londýna.

167 Milan GROL, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Bělehrad 1990, s. 515, záznam z 19. ledna 1944.

168 Иван Михайлович МАЙСКИЙ, *Дневник дипломата. Лондон 1934–1943*, кн. 2, часть 2, Москва 2009, s. 333–334, Majského záznam z 27. prosince 1943. O tom, jaký význam pro československo-sovětské vztahy v období 1941–1943 tento pramen má, svědčí jediná odkazová zmínka o Benešovi a dvě obsáhlejší o J. Masarykovi, které ovšem jen zaznamenávají osobité vtipy československého zahraničního ministra.

169 AMZV, Praha, LA-dův., kart. 60, Slavíkův záznam o rozhovoru s P.-H. Spaakem 15. března 1944.

rik van Bylandt: „Pro nás, Holanďany, a myslím, že pro většinu západních spojenců bude rozhodující, jak se budou Rusové chovat ve chvíli, když vstoupí na území Vašeho státu. Postup vůči Polákům nemůže být kritériem, poněvadž mezi Poláky a Rusy je ustavičná animozita. Vy jste ale s Rusy v poměru velmi přátelském a bude proto pro nás důležité vidět, do jaké míry vám Rusové půjdou vstříc a jak se budou vůči vám chovat.“¹⁷⁰

Výjimkou nebyly ani pověsti v diplomatických kruzích, že smlouva má tajné dodatky. Jak vyplývá z Nicholsova dopisu Franku K. Robertsovi z 29. března 1944, vznikla v jistých západních diplomatických kruzích nedůvěra, zda nebyly uzavřeny takové tajné dodatky právě k československo-sovětské smlouvě. Podezření vzniklo poté, co kanadský zástupce u spojeneckých vlád Pierre Dupuy (neznámo z jakého zdroje, Nichols usuzoval, že to mohlo být od bývalého vyslance Štefana Osuského, se kterým se Dupuy znal z Paříže) získal memorandum o ekonomické spolupráci, které Beneš předal sovětské vládě při svém pobytu v Moskvě a které Kanaďan považoval za „confidential annex“ k československo-sovětské smlouvě. Zajímavé je, jak vyplývá z poznámky na příslušném spisu Foreign Office, že i britská diplomacie považovala memorandum pouze za rozpracovaný komentář Osuského ke smlouvě, který československý diplomat přednesl Cpt. Williamu Barkerovi (pozdějšímu velvyslanci v poválečném Československu) z Research Departmentu Foreign Office 25. února 1944 a ne za oficiální dokument, jakým ve skutečnosti byl.¹⁷¹ Každopádně velvyslanec Nichols požádal Dupuyho, aby rozptýlil obavy Ottawy, že by existovala důvěrná nebo tajná příloha ke smlouvě.¹⁷² Nebylo to ovšem nic nového: podobné nepodložené pověsti o tajných dodatcích se objevily už v případě československo-sovětské dohody z 18. července 1941, kde Cavendish W. Cannon z Evropské divize State departmentu zachytil zprávu, že tato dohoda má v tajném dodatku ujednání, že v poválečném uspořádání by Československo a Sovětský svaz měly mít společné hranice a Československo by mělo hrát úlohu mluvčího ve prospěch sovětského systému v Evropě jak na ekonomickém, tak na politickém poli.¹⁷³

Smlouva tedy nejen ve své době vyvolávala více kritik než souhlasu. Většina jejích kritiků ale nenabízela skutečně realizovatelné zabezpečení nezávislosti a suverenity poválečného Československa. Návrhy, spoléhající se na poválečnou (kon)federaci s Polskem, nebyly reálné v podmínkách, které se vytvořily po vstupu Sovětského svazu do války a zejména po jeho razantním vstupu na vel-

170 Tamtéž, kart. 75, Erbanův záznam o rozhovoru s W. de Bylandtem 3. dubna 1944.

171 TNA, Londýn, FO 371, 38920, C 3242, Cpt. Barker W. D. Allenovi 9. března 1944.

172 Tamtéž, C 4251, P. B. Nichols F. K. Robertsovi 29. března 1944.

173 NARA, Washington, RG 59, T 1244, 760F.61/12-1442, Cannonův záznam ze 14. prosince 1942.

mocenskou diplomatickou scénu, kde sklízel vavříny podobně jako na válečných polích. Jedinou alternativou v podmínkách let 1943–1944, kdy se teprve rodil, resp. obnovoval na nových základech systém kolektivní bezpečnosti, byl systém bilaterálních smluv...

Britové, Američané a československo-sovětská smlouva

Československo-sovětská spojenecká smlouva se už od přelomu roku 1942/43 stala klíčovým projektem československé zahraniční politiky – nejprve v rámci zamýšlené trojstranné aliance s účastí Polska a v březnu 1943 jakožto projekt samostatný.¹ Trojstrannou dohodu britská vláda opatrně podporovala, naopak čistě bilaterální smlouva ČSR a SSSR vstoupila do britské i americké politiky až v souvislosti s cestou prezidenta Edvarda Beneše do Spojených států a Kanady mezi 12. květnem a 11. červnem 1943.

Při této návštěvě hrála důležitou úlohu sovětská problematika, když prezident ujišťoval americké představitele o možnosti a zároveň nutnosti trvalé spolupráce se Sovětským svazem – a to jak ze strany velmocí, tak Československa – a o probíhající demokratizaci sovětského veřejného života. Ta byla podle něj nevratná, naopak Moskva nemínila zasahovat do vnitřních problémů Československa a měla údajně snahu dohodnout se i s Polskem. To byl poněkud překvapivý závěr ve světle nejnovějšího vývoje sovětsko-polských vztahů, resp. jejich ukončení na diplomatické úrovni: poté co Němci odhalili v Katyni hromadné hroby polských důstojníků (povražděných na jaře 1940 na příkaz Stalinův rozkaz příslušníky NKVD) a polská vláda v Londýně se obrátila na Mezinárodní červený kříž se žádostí o jejich prošetření, vypověděla sovětská vláda polské vládě v Londýně diplomatické styky. Prezident se na tiskové konferenci v Blair House 13. května vyjádřil také na adresu federací v Evropě, když až do jara 1942 byl projekt konfederace s Polskem přinejmenším navenek vlajkovou lodí československé zahraniční politiky: „Tyto federace mohou být užitečné, ale mohou být uzavřeny výlučně se souhlasem velkých mocností.“² Tato Benešova poznámka reflektovala především sovětský postoj. Zatímco pro britskou vládu bylo v té době konfederativní uspořádání nadšeně podporovaným receptem na budoucí stabilizaci neklidného regionu střední Evropy, který měl též rámcovou podporu Spojených států, ze strany SSSR panoval vůči konfederacím už téměř rok razantní odpor, což československá strana respektovala.³ Beneš i jeho nejvýkonnější

1 Viz blíže Jaroslav HRBEK – Vít SMETANA a kol., *Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944–1945*, sv. I, Praha 2009, s. 51–53.

2 Citováno dle: Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍČEK (eds.), *Edvard Beneš v USA v roce 1943. Dokumenty*, in: Sborník archivních prací 49, 1999, č. 2, s. 479.

3 K politice velmocí a konfederacím viz blíže Vít SMETANA, *Konfederacja czechosłowacko-polska a polityka mocarstw*, in: Petr BLAŽEK – Paweł JAWORSKI – Łukasz KAMIŃSKI

spolupracovník na poli zahraniční politiky Hubert Ripka sice v rozhovorech se sovětskými diplomaty v Londýně v létě a na podzim 1942 vyvraceli přesvědčení „sovětských kruhů“ (*milieux soviétiques*), že československo-polská konfederace – stejně jako všechny konfedační plány ve střední Evropě – je míněna jako prostředek a nástroj proti Sovětskému svazu, a konfedační plán naopak hájili. Zároveň však prezident dával opakovaně najevo, že nebude-li s konfederací Sovětský svaz souhlasit, jednoduše nebude.⁴

Záhy po nepochybně úspěšné Benešově americké cestě se objevily rozpory v interpretaci klíčových otázek absolvovaných jednání, což vyvolalo napětí a ve svých důsledcích i určité odcizení zejména v československo-britském vztahu. Beneš ve dvou bodech pravděpodobně nepřesně informoval své britské partnery o postojích Spojených států a zčásti též SSSR, přičemž asi ne náhodou si v obou záležitostech přál změnu britské politiky. Vedle postoje velmocí k otázce odsunu Němců⁵ šlo právě o zamýšlenou spojeneckou smlouvu se SSSR. Britové se totiž v polovině roku 1942, v reakci na projekt jugoslávsko-sovětské smlouvy, předběžně domluvili se Sověty na takzvané *self-denying ordinance*, podle níž by velmocí neuzavíraly s malými spojenci smlouvy o poválečné spolupráci bez předchozí vzájemné konzultace a společného souhlasu.⁶ Britská diplomacie ve

(eds.), *Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością. Czesi – Polacy – Słowacy 1938/39 – 1945 – 1989*, Varšava 2007, s. 120–131. Opatrnější, ale přesto pozitivní postoj USA vůči středoevropským konfederacím je zachycen například v rozhovoru státního podtajemníka Sumnera Wellese s Anthonym Edenem v březnu 1943: *Foreign Relations of the United States* (dále *FRUS* – s příslušným rokem a svazkem), 1943, sv. III, Washington, D.C. 1963, s. 19–24, Wellesův záznam rozhovoru s Edenem a velvyslancem Halifaxem 16. března 1943.

4 Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠTŮVÍČEK – Miroslav TEJCHMAN (eds.), *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945 (dále ČSSVDJ)*, díl 1, 2, Praha 1998, 1999, dok. č. 182, s. 371–376, záznam H. Ripky o rozhovoru s A. J. Bogomolovem 27. července 1942, dok. č. 183, 187, 199, s. 377–381, 389–390, 407–408, záznamy E. Beneše o rozhovorech s A. J. Bogomolovem 31. července, 27. srpna a 30. října 1942.

5 E. Beneš opakovaně žádal sovětskou stranu o souhlas s tímto transferem, přičemž se mu dostávalo odpovědi, že jde o vnitřní československou záležitost. Až 5. června 1943 sovětská vláda instruovala sovětského velvyslance u exilových vlád v Londýně Alexandra J. Bogomolova, aby tlumočil československé vládě sovětský souhlas s odsunem. Ripka jej o den později telegrafoval do Washingtonu Benešovi. 7. června Beneš v závěrečném rozhovoru s Rooseveltem získal prezidentův souhlas s odsunem, načež informoval, že také Anglie a SSSR s transferem souhlasí. O devět dnů později v Londýně však Beneš sdělil Edenovi, velvyslanci Philipu Nicholsovi a asistentovi státního podtajemníka ve Foreign Office Williamu Strangovi, že na otázku týkající se odsunu sudetských Němců „Sověty zatím neodpověděly, zřejmě proto, že čekají na stanovisko Ameriky a Anglie k Německu,“ což podle svých slov řekl také Rooseveltovi. Beneš přitom usiloval o jednoznačný a veřejný britský souhlas s transferem. Viz Jitka VONDROVÁ (ed.), *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945. Dokumenty*, Praha 1994, dok. č. 120, pozn. č. 2, s. 245.

6 Britský ministr zahraničních věcí Anthony Eden tento návrh předložil 9. června 1942 svému sovětskému protějšku Vjačeslavu Michajlovičovi Molotovovi při jeho návštěvě Londýna. Sovětský lidový komisař zahraničí pak počátkem července instruoval sovětského velvyslance Ivana

smlouvách s malými spojenci spatřovala nebezpečí dělení Evropy i potenciálních závodů o jejich uzavření v co největším počtu. V případě, že by byla uzavřena československo-sovětská smlouva, potom podle mínění Foreign Office hrozilo nebezpečí polské izolace.

Po návratu ze Spojených států však Beneš v prvním vzájemném rozhovoru 16. června informoval ministra zahraničních věcí Anthony Edena, že dosáhl úplného souhlasu prezidenta Franklina Delano Roosevelta, státního tajemníka Cordella Hulla, podtajemníka Sumnera Wellese i jeho zástupce Adolfa Berla s myšlenkou uzavření československo-sovětské smlouvy.⁷ Pro Brity a Edena osobně to bylo velkým překvapením. Benešův plán znamenal průlom do oné tacitní úmluvy (o jejíž existenci ovšem prezident Beneš nevěděl) a u britských představitelů se setkal s nevolí. Na přímý dotaz britského velvyslance ve Washingtonu lorda Halifaxe 28. června navíc Welles vyloučil, že by byl s Benešem o smlouvě vůbec hovořil, a uvedl, že prezident jej informoval pouze o svém cíli dosáhnout u Stalina porozumění (*understanding*) ohledně postavení Československa v poválečné Evropě. Zmínku o připravované smlouvě neobsahovaly ani detailní záznamy o Benešových rozhovorech s Hullem či Berlem.⁸ Eden v této věci následně připravil Benešovi nepříjemné chvílky a prezidentova překotná vysvětlení nezněla přesvědčivě.⁹

M. Majského, aby tlumočil Edenovi, že sovětská strana s principem souhlasí a chtěla by „mít z anglické strany konkrétní návrhy v této otázce“. СССР и германский вопрос 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации, 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г., том 1, Москва 1996, dok. č. 28, s. 165, Molotovův telegram Majskému 4. července 1942. Takový detailní návrh však z britské strany nepřišel a sovětská strana se necítila být svým předběžným souhlasem vázána. „Ostatně,“ jak podle Benešova záznamu oznámil československému prezidentovi sovětský velvyslanec Bogomolov, sovětská vláda „je vládou suverénní, nezávázala by se neuzavírat takové smlouvy [...]“ ČSSVDJ, díl 1, dok. č. 172, 177, 178, s. 352–4, 362–6., díl 2, dok. č. 18, s. 49–50.

7 ČSSVDJ, díl 1, dok. č. 251, s. 498–499, Ripkův záznam o rozhovoru E. Beneše s A. Edenem 16. června 1943.

8 The National Archives, Londýn (dále TNA), Foreign Office (FO) 371, 34339, C 8317/525/G, Halifaxův telegram Foreign Office č. 2978, 29. června 1943, a č. 3029, 2. července 1943. Viz též americké záznamy Benešových jednání v USA: FRUS, 1943, sv. III, s. 529–530, Hullův záznam rozhovoru s Benešem 18. května 1943; National Archives and Record Administration (NARA), Washington, Record Group (RG) 59, Department of State File 860F.00/1009 a European War 1939/28633 1/2, Wellesův záznam rozhovoru s Benešem 17. května 1943, záznam rozhovoru E. Beneše s A. A. Berlem 31. května 1943. Americké záznamy rozhovorů s Rooseveltem nebyly nalezeny a s největší pravděpodobností neexistují.

9 TNA, Londýn, FO 371, 34338, C 7493/2462/G, Edenův dopis P. B. Nicholsovi 30. června 1943. Viz též ČSSVDJ, díl 1, dok. č. 264, s. 525–528, Benešův záznam rozhovoru s Edenem 30. června 1943. Tento dokument, spolu s dalšími třemi z československých fondů, je otištěn rovněž v miniedici: Ivan ŠTOVÍČEK, *Velká Británie a československo-sovětská smlouva z r. 1943*, Historie a vojenství 43, 1994, č. 1, s. 161–173.

Eden se také cítil dotčen, že svůj skutečný záměr ohledně dvoustranné smlouvy s Moskvou odhalil prezident Beneš svým britským hostitelům až se zpožděním, když před svou cestou do Spojených států hovořil pouze o trojstranném paktu s účastí Polska.¹⁰ O něm sice Beneš mluvil v Americe přinejmenším s Hamiltonem Fishem Armstrongem, jenž byl coby šéfredaktor *Foreign Affairs* v častém kontaktu s nejvyššími představiteli americké administrativy, ovšem polsko-československá smlouva už v prezidentových slovech figurovala coby poslední a zdaleka nejvzdálenější strana pomyslného trojúhelníku. Sám chtěl předtím moderovat ve smíření sovětsko-polském.¹¹ V rozhovoru s Edenem pak upřesnil, za jakým horizontem se tato strana v jeho představách nalézá, a sice slovy, „že po všech dosavadních zkušenostech, které máme s polskou vládou, musí se obávat, že se s ní sotva do konce války o něčem pozitivním dohodneme“.¹² Na druhou stranu lze doložit, že Eden byl o Benešově záměru přijet v červenci do Moskvy a uzavřít smlouvu podobnou britsko-sovětské smlouvě z května 1942 předem informován. Ovšem nikoli od Beneše, s nímž se velmi často scházel, většinou na společný oběd či večeři. Informaci poskytl už 10. května 1943 britský velvyslanec v Moskvě Archibald Clark Kerr, jemuž se svěřil jeho československý protějšek Zdeněk Fierlinger. Telegram uložený v archivu Foreign Office lemuje Edenova výmluvná a meritum následujících výhrad vystihující poznámka: „A co Poláci?“¹³

10 Jediným nalezeným dokumentem, který naznačuje snahu československých představitelů informovat o zamýšlené dvoustranné smlouvě Brity, je záznam H. Ripky o jeho jednání s asistentem státního podtajemníka ve Foreign Office W. Strangem dne 10. 4. 1943. Pokud skutečně Ripka informoval o souhlasu sovětské vlády, „aby se sjednal alianční pakt mezi Sovětským svazem a Československem podle vzoru paktu anglo-sovětského“, pak tato informace nejspíš zanikla v té následující, totiž v sovětském souhlasu, „aby se také připravil tripartitní alianční pakt rusko-polsko-československý“. Jak si poznamenal Ripka: „Toto sdělení udělalo doslova ohromný dojem na Stranga.“ ČSSVDJ, díl 1, dok. č. 227, s. 464–465, záznam H. Ripky o rozhovoru s W. Strangem 30. dubna 1943. Záznamy dalších rozhovorů, při nichž podle pozdějšího Ripkova vyjádření informovali jak on sám, tak prezident Beneš o záměru podepsat československo-sovětskou bilaterální smlouvu velvyslance Nicholse, nebyly nalezeny ani v československých, ani v britských archivech. ČSSVDJ, díl 2, dok. č. 39, s. 84–87, záznam H. Ripky o rozhovoru s P. B. Nicholsem 18. října 1943. Naopak ještě 3. června 1943 na přímý Nicholsův dotaz, zda se Češi chystají uzavřít se SSSR smlouvu jakéhokoli druhu, odpověděl Ripka nanejvýš vyhybavě, totiž že o takové myšlence se diskutuje uvnitř ministerstva zahraničí, avšak nikoli na úrovni vlády a tím méně prezidenta. Nic přitom nemělo být rozhodnuto před Benešovým návratem z USA. TNA, Londýn, FO 371, 34338, C 6407/525/12, Nicholsův dopis pro Franka Robertse 3. června 1943.

11 Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton, N.J., Hamilton Fish Armstrong Collection, kart. 100, záznam H. F. Armstronga o rozhovoru s E. Benešem v newyorském Waldorfu 20. května 1943, pořízený o den později. 18. června 1943 předal Fish Armstrong kopii tohoto záznamu S. Wellesovi.

12 ČSSVDJ, díl 1, dok. č. 251, s. 498–499, Ripkův záznam o rozhovoru E. Beneše s Edenem 16. června 1943.

13 TNA, Londýn, FO 371, 34330, C 5269/96/12, Kerrův telegram č. 386, 10. května 1943, Edenova nedatovaná poznámka (po 11. květnu 1943).

Britové verbálně podporovali Benešovu snahu o porozumění se SSSR, byli ochotni přistoupit na uzavření trojstranné smlouvy s účastí Polska, ale odmítali dvoustrannou smlouvu československo-sovětskou. Eden přesvědčoval Beneše a Ripku, že smlouva by byla negativně přijata v Británii i USA a zejména Československo by přitom svou stávající neobyčejně výhodnou pozici spojence všech tří velmocí vyměnilo za jednostrannou závislost na Moskvě. Jako východisko navrhl Benešovi pouhou deklaraci.¹⁴ Britský válečný kabinet nejprve na Edeno-vo naléhání schválil usnesení, podle něhož se měla britská diplomacie snažit odradit československou a sovětskou vládu od podpisu a 5. července dokonce rozhodl upozornit Molotova, že Británie očekává, že Sovětský svaz dodrží dohodu neuzavírat smlouvy s menšími spojeneckými státy. Pokud by sovětská vláda zůstala neústupná, měla být československo-sovětská smlouva formulována jako první krok k trojstranné smlouvě, k níž by později přistoupilo Polsko. Zároveň se mělo jednat o jedinou výjimku ze *self-denying ordinance*.¹⁵ Beneš mezitím sondoval v Moskvě i možnost deklarace, respektive uzavření smlouvy až po své návštěvě, původně plánované na červen či červenec. Sovětská vláda ale v takovém případě o jeho příjezd neměla zájem. Při rozhovoru se sovětským velvyslancem u exilových vlád v Londýně Alexandrem Jefremovičem Bogomolovem 30. června se Beneš zastal Britů a rozvinul paralelu mezi britským odporem vůči smlouvě a sovětským vůči konfederaci s Polskem. Zároveň „kategoricky prohlásil“ a na Bogomolovův dotaz ještě jednou zopakoval, že odpor Anglie smí jít jen do určité míry; postaví-li se Britové proti smlouvě vůbec, „kategoricky odmítne“.¹⁶

Nicméně počátkem července Beneš svou cestu do Moskvy ze sovětské iniciativy odložil na podzim.¹⁷ Sovětská strana začala cestu podmiňovat právě podepsáním smlouvy a Beneš byl v průběhu léta vystaven nátlaku ze strany Bogomolova i Fierlingera, aby odjel smlouvu podepsat i navzdory britskému nesouhlasu.¹⁸ To však nemínil udělat – s nadějí, že velmocím se časem podaří nalézt

14 Archiv Ústavu T. G. Masaryka (dále AÚTGM), Praha, fond Edvard Beneš – Londýn (dále EB-L), kart. 111, Ripkův záznam Benešova a Masarykova rozhovoru s A. Edenem, W. Stran- gem a P. B. Nicholsem 24. června 1943; TNA, Londýn, FO 371, 34338, C 7363/2462/G, Edenův dopis P. B. Nicholsovi 25. června 1943.

15 TNA, Londýn, FO 371, 34338, W. M. (43) 89th Conclusions, Minute 5, 28. června 1943; W. M. (43) 93rd Conclusions, Minute 5, 5. července 1943.

16 ČSSVDJ, díl 1, dok. č. 263, s. 523–525, Benešův záznam rozhovoru s A. J. Bogomolovem 30. června 1943.

17 Tamtéž, díl 2, dok. č. 3, s. 22–26, Benešův záznam rozhovoru s A. J. Bogomolovem 7. července 1943.

18 Tamtéž, díl 2, dok. č. 8, s. 32–33, Fierlingerova telegrafická zpráva E. Benešovi, 14. července 1943; dok. č. 36, s. 77–80, Benešova telegrafická instrukce Z. Fierlingerovi 13. října 1943 + pozn. d.

kompromis, samozřejmě ve smyslu uzavření československo-sovětské smlouvy – dříve či později. Českoslovenští představitelé se zatím snažili přesvědčit představitele britské diplomacie, aby upustili od svých výhrad ke smlouvě, a umožnili tak brzkou prezidentovu návštěvu Moskvy.¹⁹ Zprávy z polských kruhů o tom, jak velký význam nyní přikládá československý prezident alianci se SSSR, vnímal zástupce stálého státního podtajemníka ve Foreign Office Orme Sargent jako příznak toho, že s Benešem budou problémy, za které si ovšem Britové z velké části mohou sami, protože jde o opožděný trest za Mnichov. Eden však namítl, co často zdůrazňoval Churchill – totiž že v době Mnichova se Beneš rozhodl nebojovat.²⁰ Zdá se, že přední odpůrci politiky appeasementu setrvali v přesvědčení, že v případě československé rezistence mohlo tehdy dojít ke změně vlády a vše dopadnout jinak. V půli září 1943 Eden alespoň úspěšně naléhal na Masaryka, aby prezident odložil svou cestu až na dobu po schůzce ministrů zahraničí tři velmocí plánované na říjen do Moskvy.²¹ Dlužno však dodat, že tou dobou měl britský ministr zahraničí československého naléhání ve věci smlouvy právě tak dost, jak dokládá následující interní záznam z 16. září: „Pan Beneš se chová jako malý intrikán a ukazuje nulové státnické schopnosti. ... Neodradili jsme pana Beneše od cesty do Moskvy. Zastavili ho Rusové. Měl by nám být vděčný, že jsme jej uchránili před postavením potupeného moskevského vazala.“²²

Vyjádření britské nevole nad novou prioritou československé zahraniční politiky přicházela v té době nejen z diplomatických kruhů: Československý vojenský a letecký atašé u britské vlády v Londýně pplk. Jan Kalla měl 21. září rozhovor s důstojníkem ministerstva války (War Office), s nímž se podle vlastních slov znal „už po mnoho let. Zná velice dobře Československo a pracuje pro nás už několik let“. Pravděpodobně jím byl kpt. Francis E. Keary,²³ v každém případě

19 AÚTGM, Praha, EB-L, k. 110, Benešův záznam rozhovoru s P. B. Nicholsem 5. srpna 1943; ČSSVDJ, díl 2, dok. č. 23, s. 56–57, záznam J. Smutného o rozhovoru J. Masaryka s I. M. Majským a A. Edenem 8. září 1943, dok. č. 29, s. 65–66, výňatek ze záznamu E. Beneše o rozhovoru s P. B. Nicholsem 29. září 1943; TNA, Londýn, FO 371, 34339, C 9512/525/12, Nicholsův dopis pro Geoffreyho Harrisona 5. srpna 1943, C 11400/525/12, Nicholsův dopis pro šéfa Centrálního departmentu FO F. Robertse 29. září 1943.

20 TNA, Londýn, FO 371, 34339, C 10051/525/12, Sargentův záznam 31. srpna 1943, Edenův záznam 1. září 1943.

21 AÚTGM, Praha, EB-L, kart. 111, Masarykův záznam rozhovoru s A. Edenem 17. září 1943. Návrh na odklad se zrodil v konverzaci šéfa Centrálního departmentu Foreign Office F. Robertse s velvyslancem P. B. Nicholsem. TNA, Londýn, FO 371, 34399, C 10733/525/12, Robertsův záznam 15. září 1943, Harveyho záznam 17. září 1943.

22 TNA, Londýn, FO 371, 34339, C 10733/525/12, Edenův záznam 16. září 1943.

23 Vyplyvá to z rukopisné poznámky připsané na jiné kopii tohoto dokumentu, již lze překvapivě nalézt v archivu Special Operations Executive. TNA, Londýn, HS 4/60, pplk. Kalla pro gen. S. Ingra 21. září + rukopisná poznámka bez podpisu a data.

však tento důstojník očividně v dobré víře analyzoval příčiny, proč v „poslední době pozoruje ochlazení Foreign Office i War Office vůči ČSR“. Jmenoval jednak přílišný optimismus Čechoslováků, že vítězství je na dosah, což bylo jednak v rozporu s Churchillovou politickou linií a jednak vedlo Čechoslováky k práci na poválečných plánech namísto intenzivnější činnosti přispívající k ukončení války. Projevovalo se to nedostatečnou snahou o navázání alespoň kurýrního spojení s protektorátem i o organizaci sabotáží. Druhým důvodem byl fakt, že v poslední době se Čechoslováci „politicky odklonili od Velké Británie a vsadili vše na budoucí přátelství se Sovětským svazem. Čím dále, tím více se přikláníme k SSSR.“ Oproti frekventovaným československým tvrzením, že tuto válku vyhrává jedinec sovětská armáda, připomněl důstojník War Office sovětský postoj v roce 1940 či pozdější britské námořní ztráty při dopravě zbraní a potravin do SSSR. „Zaujímáte stranický postoj se Sověty. Často z vašich řad je slyšet podezření, že neděláme dost v této válce, jakož i podezření, že Velká Británie to s vámi nemyslí upřímně. Mnozí z Vás zapomínají na politickou pomoc a pohostinství, kterého Vám Velká Británie až doposud poskytla.“ Příčinu, proč tolik Angličanů vidělo Čechoslováky v sovětském vleku, spatřoval Kallův informátor také v britské neznalosti bratrského poměru Čechů k ruskému národu a zároveň v nedostatečných kontaktech československých politických činitelů s lidmi z Foreign Office či členy parlamentu, což by umožnilo vyložit československou pozici mezi Británií a SSSR – tj. „rozumové a přátelské vztahy“ k Britům a „citový poměr k SSSR“.²⁴

Namísto podobných snah však zatím československá vláda přijala dosti ostře formulovanou nótu k otázce československo-sovětské smlouvy, navrženou Hubertem Ripkou, který ji pak distribuoval představitelům tří velmocí. Československou optikou líčila dosavadní průběh jednání a vytýkala Britům, že své partnery nedostatečně informovali o vlastních úmluvách se sovětskou stranou na téma smluv s menšími spojenci. Proti tomu stavěla československá vláda údajnou vlastní upřímnost a vždy promptní informování svých partnerů. Plánovanou smlouvu nóta označila za krok „k posílení součinnosti mezi velmocí východní a velmocemi západními“, přičemž kategoricky požadovala její uzavření.²⁵ „Doufejme, že to jimi konečně pohne a že Eden pojedje k moskevským poradám, maje už v kapse zásadní souhlas britského kabinetu s tím, aby se

24 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (dále VÚA–VHA), Praha, fond 37, 37-150-17, čj. 67/taj.43, pplk. J. Kalla pro gen. S. Ingra 21. září 1943 s přílohou Rozhovor s důstojníkem War Office.

25 ČSSVDJ, díl 2, dok. č. 26, s. 59–63, záznam Ministerstva zahraničních věcí o jednání československé vlády 24. září 1943; TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 11407/525/12, Nicholsova zpráva pro A. Edena, č. 118, 1. října 1943, s příloženým memorandem československé vlády.

smlouva podepsala, “zapsal si do deníku po přečtení nóty prezidentův tajemník Eduard Táborský.²⁶

Nepohnulo; Eden se naopak v rozhovoru s Masarykem jednoznačně ohradil proti některým nepřesným tvrzením obsaženým v nótě, která způsobila Čechoslovákům „ošklivou pozici v kabinetě“. Označil za nespravedlivé až unavující, když československá strana vytýká všechno britské straně a nic Rusku. „Vaše vláda se zbláznila a má v hlavě jenom smlouvu s Ruskem. Já nemám jenom tuhle starost, také trochu jiných věcí!“ tlumočil Masaryk Edenova slova prezidentovi.²⁷ V půli října následovalo oficiální ohrazení britské vlády: Označovalo za nepravdivé tvrzení, podle něhož údajně v dubnu 1943 dala britská vláda najevo svůj souhlas s návrhem smlouvy a v červnu pak změnila názor. Ohrazení naopak doložilo, že o smlouvě byla poprvé informována až po prezidentově návratu z USA 16. června 1943 a ještě téhož dne ministr Eden informoval prezidenta Beneše o existenci *self-denying ordinance*. Přinejmenším až do nadcházející schůzky ministrů zahraničí v Moskvě, kde bylo možné očekávat jednání o důležitých souvisejících otázkách, si britská vláda hodlala zachovat k navrhované smlouvě rezervovaný postoj, protože ji na rozdíl od československé vlády nevnímala nutně jako prostředek k posílení spolupráce velmocí a jejich přátelských vztahů s malými zeměmi střední Evropy ani jako první krok ke kooperaci SSSR, Československa a Polska – cílů, které jinak s československou vládou sdílela.²⁸

Zdá se však, že Eden sám si začal v průběhu října uvědomovat, že Británie nemůže blokovat podpis sovětsko-československé smlouvy donekonečna. Další odmítání by rozhodně nepřispělo k oteplení britsko-sovětských vztahů, o něž se hodlal při plánovaném jednání s Molotovem zasadit. Pokud by naopak Beneš podepsal proti britské vůli, jen by to zvýraznilo československou závislost na SSSR. V půli října navrhoval Eden vyhlášení československo-sovětské deklarace s hlavními body smlouvy a samotný podpis odložit až na dobu poválečnou. Beneš však pochyboval, že na to Moskva přistoupí – vědouc, že se může opřít o podporu řady československých politiků a vlády jako takové, kategoricky požadujících uzavření smlouvy.²⁹

26 Hoover Institution Archives (HIA), Stanford, Táborský Collection, kart. 1, Táborského deník, záznam z 25. září 1943.

27 Libuše OTÁHALOVÁ – Milada ČERVINKOVÁ (eds.), *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, díl I, Praha 1966 (dále *DHČSP*), dok. č. 317, s. 387–388, Smutného záznam 8. října 1943; TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 11655/525/12, Edenova zpráva pro P. B. Nicholse, č. 222, 7. října 1943.

28 ČSSVDJ, díl 2, dok. č. 38, s. 82–84, Memorandum britské vlády československé vládě k československo-sovětským jednáním o spojeneckou smlouvu 16. října 1943; TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 11655/525/12, Memorandum britské vlády 16. října 1943.

29 *DHČSP*, dok. č. 324, s. 393–396, Smutného záznam 16. října 1943.

Atmosféra v československém táboře byla skutečně stále rezolutněji prosovětská: Jan Masaryk upozorňoval na převládající strach („podělanost“) z komunistů mezi československými představiteli, na četné případy donášení komunistům i sovětské ambasádě, a to jak z ministerstva zahraničí, tak ze Státní rady.³⁰ Ale kupříkladu i ministři Jaroslav Stránský či Sergej Ingr (který byl přitom sovětskými diplomaty označován za nejreakčnějšího a zemi Sovětů nejméně nakloněného československého ministra³¹) mu krátce předtím sdělili, že „spojenecká smlouva musí být podepsána, i kdyby to mělo znamenat úplný rozchod s Velkou Británií a Amerikou.“³² Také prezident Beneš byl roztrpčen na většinu svých spolupracovníků, včetně Ripky a samozřejmě v čele s Fierlingerem,³³ jehož se ovšem ani později (kdy k tomu byl dokonce vyzván vládou³⁴) neodvážil z klíčového postu velvyslance v Moskvě odvolat – dobře si vědom toho, jak vysoko si Fierlingera v Moskvě cení. Na druhou stranu prezidentovi nelze upřít, že i v říjnu 1943, přes veškeré naléhání svých ministrů, vylučoval možnost podpisu smlouvy bez předběžné dohody velmocí. Když Foreign Office ústy svého stálého státního podtajemníka Alexandra Cadogana oficiálně sdělil Masarykovi, že Eden odjel na moskevskou konferenci ministrů zahraničí s rozhodnutím, aby smlouva nebyla podepsána před skončením války, byl Beneš velmi rozzloben. „Vždyť jsme všichni měli dojem, že naopak na moskevských poradách ten nemilý gordický uzel nedorozumění rozetnou, a skoro jsme už pakovali kufry,“ poznamenal si do deníku E. Táborský. Prezident však nezměnil názor „ani po této Jobově zvěsti“: Spojenecká smlouva zůstávala cílem bez ohledu na to, kdy bude podepsána. Avšak „kdyby se v Moskvě nedohodli a Sovětský svaz i Velká Británie setrvaly na svém, nemohl by smlouvu podepsat. Nechce, aby se Československo stalo jablkem sváru mezi oběma velkými spojenci, chce je sblížovat, a nikoli oddalovat.“³⁵ Ve stejném duchu byl informován i vždy prosovětsky horlivý velvyslanec Fierlinger: „... je nutno, abyste věděl docela jasně, že za cenu konfliktu s Anglií *do Ruska jeti nemohu a smlouvu tam podepsat nemohu.*“³⁶

30 K tomu viz materiály v sovětských archivech, např. ve fondu 07 – Sekretariát A. J. Vyšinského v moskevském Архиве внешней политики Российской Федерации (AVP RF), opis 4, papka 31, dělo 43 aj.; *Российский государственный архив социально-политической истории* (RGASPI), Moskva, fond 495, opis 74, dělo 548.

31 AVP RF, Moskva, fond 07 (Sekretariát A. J. Vyšinského), opis 295, papka 31, dělo 295, Bogomolova zpráva o večeri se S. Ingrem 4. června 1943 (obdrženo 24. června 1943).

32 *DHČSP*, dok. č. 317, s. 387–388, Smutného záznam 8. října 1943.

33 Tamtéž, dok. č. 324, s. 393–396, Smutného záznam 16. října 1943.

34 Jan NĚMEČEK, *Edvard Beneš a Sovětský svaz 1939–1945*, Slovánský přehled 87, 2001, č. 3, s. 313–343, zde s. 332–333.

35 HIA, Stanford, Táborský Collection, kart. 1, Táborského deník, záznam z 19. října 1943.

36 ČSSVDJ, díl 2, dok. č. 39, s. 87–89, Telegrafická instrukce E. Beneše Z. Fierlingerovi ve věci československo-sovětské spojenecké smlouvy 18. října 1943. Text kurzivou je v přepisu telegramu vyznačen proloženě.

Onen „nemilý gordický uzel neporozumění“ se na říjnové konferenci ministrů zahraničí Velké Británie, USA a SSSR Anthony Edena, Cordella Hulla a Vjačeslava Michajloviče Molotova, jež se konala v Moskvě ve dnech 19. – 30. října, nakonec rozetnout přece jen podařilo. Jednání celkově probíhala v duchu dosud nepoznané shody a dělnosti, jejímž hlavním vyjádřením byl vznik třístranné Evropské poradní komise, pro řešení problémů poválečného uspořádání, se sídlem v Londýně, ale rovněž univerzalistická Deklarace čtyř mocností o všeobecné bezpečnosti, na které záleželo zejména americké delegaci a v níž se tři zúčastněné velmoci plus Čína zavázaly ke společnému úsilí ve prospěch míru. Eden nicméně dorazil do sovětské metropole vybaven vládním memorandem s názvem Žádoucnost trojstranné sovětsko-polsko-československé dohody, pokud možno s britskou účastí. Mělo jít o bezprecedentní britské angažmá v oblastech daleko na východ od Rýna. Naopak princip dvoustranných smluv velmocí s malými spojenci měl britský ministr zahraničí nadále odmítat.³⁷ Vše ale dopadlo zcela jinak. Když Molotov seznámil Edena s navrhovaným zněním dvoustranné československo-sovětské smlouvy, byl příjemně překvapen: „Nehovoří o hranicích a je zaměřena čistě proti Německu.“ Eden kvitoval zejména přiložený protokol, jež umožňoval přistoupení třetí zemi bojující s Německem a sousedící s některou ze smluvních stran – tj. Polsku: „Pokud by mohly být obnoveny vztahy mezi Polskem a SSSR, nebyl by důvod, proč by se Polsko v budoucnu nemělo ke smlouvě připojit.“ V telegramu do Londýna odeslaném odpoledne 24. října uvedl ministr zahraničí, že by bylo v daných podmínkách obtížné nadále bránit jejímu podpisu, a proto „navrhoval“ s textem smlouvy souhlasit – bude-li podepsána až po konferenci a pokud Sověti schválí obecný princip *self-denying ordinance*. Zavázal se přitom naléhat na to, aby mohli ke smlouvě přistoupit též Poláci, čemuž musí předcházet znovunavázání diplomatických styků mezi nimi a Moskvou.³⁸ Jen o pár hodin později vyslovil Eden se smlouvou z vlastního rozhodnutí souhlas, samozřejmě aniž by předtím stihl obdržet z domova jakoukoli instrukci, a rovněž aniž by se Sověti zavázali k čemukoli konkrétnímu. „Bylo mi jasné, že přidáním protokolu a obecným zněním smlouvy se sovětská vláda upřímně snažila vyjít vstříc duchu našich požadavků“, vysvětloval Eden do Londýna. Znovu zdůraznil význam dodatečného protokolu ke smlouvě, k níž už nyní „z obecného hlediska“ neměl námitek.³⁹ Určité vysvětlení překvapivého ob-

37 TNA, Londýn, CAB 66/41, W.P.(43)423, 28. září 1943; CAB 65/40, War Cabinet Conclusions, 5. října 1943.

38 TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 12466/525/12, telegram A. Clarka Kerra č. 75 pro Foreign Office s informací od státního tajemníka 24. října 1943, odesláno 15:29, přijato 18:50 (? Na telegramu je uvedeno 6.5 p.m.).

39 Tamtéž, C 12467/525/12, telegram A. Clarka Kerra č. 81 pro Foreign Office s informací od státního tajemníka 24. října 1943, odesláno 19:18, přijato 19:45. K Edenovu postupu na mos-

ratu poskytuje deník asistenta státního podtajemníka ve Foreign Office a done dávna Edenova osobního tajemníka Olivera Harveyho: „Nemůžeme nic namítat proti znění samotnému, ačkoli se nám opravdu nelíbí princip takovýchto smluv mezi velmocemi a malými zeměmi. Avšak nepodařilo se nám tomu zabránit a svou snahou jsme jen způsobili sovětskou nevrlost.“⁴⁰

Svou roli jistě sehrál i vyhýbavý postoj americké diplomacie. Pravda, State Department a nejspíše od roku 1943 sám Roosevelt prosazovali bezpečnostní systém založený na existenci světové organizace, v níž by sice velmoci sehrávaly klíčovou úlohu, ovšem za účasti všech zemí a transparentním způsobem. Systém bilaterálních smluv mezi velkými a malými byl vnímán jako zcela obsoletní a nevyhovující. Oddělení pro evropské záležitosti State Departmentu dokonce v memorandu z konce srpna uvedlo, že by Američané „nemohli projevit nadšení“ ani v případě alternativní trojstranné dohody rusko-polsko-československé.⁴¹ Zároveň ve State Departmentu panovala obava ze sovětské expanze v Evropě, přičemž československo-sovětská smlouva mohla být jedním z prvků, kterými se SSSR snažil posílit své dominantní postavení na kontinentě, jehož kontury se začaly pomalu rýsovat po grandiózních sovětských vítězstvích na frontě v roce 1943.⁴² Přesto se Britům v průběhu léta a podzimu nedostalo z Washingtonu jakékoli podpory v jejich opozici vůči smlouvě. Svědčí to o disparátnosti americké zahraniční politiky v letech války, kdy analýzy zasvěcených expertů State Departmentu, jež se týkaly „parciálních problémů“, se často nepromítaly do samotné realizace americké politiky. Tu zajišťovali především prezident, státní tajemník a několik jejich nejbližších spolupracovníků – plně soustředění na problémy globálního významu.⁴³

Také v Moskvě přenechal Hull diskusi dvojici Eden – Molotov. K návrhu britského ministra zahraničí, aby konference vyzvala národy střední a východní Ev-

kevské konferenci viz Elisabeth BARKER, *Churchill and Eden at War*, Londýn 1978, s. 265–267; ke vztahu výsledků konference a následné Benešově návštěvě Moskvy viz Valentina Vladimirovna MARJINA, *E. Beneš: Vtoroj vizit v Moskvu (děkabr' 1943 g.)*, in: *Vtoraja mirovaja vojna. Aktualnyje problemy. K 50-letiju Pobědy*, Moskva 1995, s. 151–165.

40 John HARVEY (ed.), *The War Diaries of Oliver Harvey 1941–1945*, Londýn, 1978, s. 313, 25. října 1943.

41 NARA, Washington, RG 59, Department of State File 860F.01/461 1/2, Division of European Affairs Memorandum 24. srpna 1943.

42 Geir LUNDESTAD, *The American Non-Policy towards Eastern Europe: 1943–1947*, Tromsø 1978, s. 150–151.

43 K tomu viz zejména soubor brilantních esejů: Warren F. KIMBALL, *The Juggler. Franklin Roosevelt as Wartime Statesman*, Princeton (NJ) 1991. Viz též Robert DALLEK, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945*, Oxford – New York 1979. Z české literatury viz Jan WANNER, *Spojené státy a evropská válka 1939–1945*, I–III, Praha 2001–2002; stručně, zato však výstižně viz Karel DURMAN, *Popely ještě žhavé*, I., *Válka a nukleární mír*, Praha 2004, s. 85–89.

ropy k tvorbě federací, jemuž samozřejmě Molotov vehementně oponoval, se Hull konkrétně nevyjádřil; pouze poznamenal, že přijel, aby dosáhl dohody o obecných principech, naopak detaily lze probrat jindy. Když pak Eden navrhl odsouhlasit zákaz smluv velmocí s menšími spojenci, zjišťoval Hullův politický poradce James Clement Dunn, oč vlastně jde. Bohužel tak nakvap činil u amerického velvyslance v SSSR Averella Harrimana, který byl zatím – krátce po svém příjezdu do Moskvy a dlouho před tím, než formuloval své nanejvýš kritické soudy o sovětské politice – především ovlivněn obdivem k sovětským válečným výkonům i Stalinově osobnosti. V několika větách, jež narychlo napsal a přistrčil Dunnovi, doporučoval zůstat stranou této britsko-sovětské rozepře. V ní navíc nesouhlasil s Edenovým stanoviskem, a naopak spatřoval v transparentně uzavřené československo-sovětské smlouvě model pro vztah Sovětů s Poláky a dalšími východoevropskými zeměmi. Ani Dunn Edenovým námitkám nerozuměl a na papírek připsal pár slov vyjadřujících pochopení pro sovětské obavy z obnovení *cordón sanitaire*.⁴⁴ Když se potom v debatě Hull vymluvil, že „on osobně není obeznámen se všemi detaily“,⁴⁵ reagoval také Eden přípisem – s ironickým komentářem na adresu svého amerického kolegy: „Omlouvám se, že Vás takhle zdržuji, ale za tím vším stojí velká otázka: dva tábory v Evropě, nebo jeden.“⁴⁶ Molotov však zatím předčítal prohlášení, podle něhož nepřicházelo v úvahu, aby uzavírání dohod týkajících se bezpečnosti hranic jednotlivých států, kupříkladu SSSR a Československa, musel předcházet britský souhlas. V této situaci britský ministr zahraničí svůj návrh na zákaz smluv velmocí s menšími spojenci stáhl.⁴⁷ Sovětská strana tak zaznamenala důležité vítězství v jednom z klíčových kol hry o budoucí osud střední a východní Evropy, kde chtěla do budoucna hrát nikým nezpochybnovanou vůdčí úlohu. Američtí představitelé jí k dosažení tohoto cíle napomohli jednak tím, že stejně jako v řadě dalších případů přijeli na spojeneckou konferenci nedostatečně připraveni, a současně nemínili riskovat konflikt se Sověty kvůli záležitosti nikoli globálního významu. Úlohu „zlého muže“ ochotně přenechali Britům.⁴⁸ A těm nakonec jako by nezbylo než se podvolit.

44 A. Harriman mj. napsal pro své americké partnery poznámku následujícího znění: „Eden řekl Benešovi, že pokud pojedje do Moskvy, tak že už tam může zůstat.“ Library of Congress (LC), Washington, D.C., W. Averell Harriman Papers, kart. 170, nedatované rukopisné poznámky W. A. Harrimana a J. C. Dunna. Viz též William Averell HARRIMAN – Elie ABEL, *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946*, Londýn 1976, s. 244–246. Dlužno dodat, že žádné další relevantní prameny takto vyhocený komentář nepotvrzují.

45 FRUS, 1943, I, s. 625–26, Bohlenův záznam ze 6. zasedání trojstranné konference 24. října 1943.

46 LC, Washington, D.C., W. Averell Harriman Papers, kart. 170, nedatovaná rukopisná poznámka A. Edena.

47 W. A. HARRIMAN – E. ABEL, *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946*, s. 246.

48 Srv. Petr MAREŠ, Československo na sklonku 2. světové války, in: *Národ se ubránil, 1939–1945*, Praha 1995, s. 93–98, zde s. 94.

Edenův souhlas byl nicméně velkým překvapením pro Foreign Office. Stálý státní podtajemník Cadogan upozornil premiéra Churchilla na to, že ministr zahraničí a Cadoganův přímý nadřízený jednal v rozporu s předchozím rozhodnutím válečného kabinetu. Churchill ovšem určitě nemínil v přelomovém stádiu války vyhodit z vlády svého klíčového ministra, přestože ignoroval vládní usnesení. V telegramu Edenovi, schváleném premiérem, Cadogan uznal, že důvodem změny Edenova postoje mohly být „širší úvahy vyplývající z moskevských rozhovorů“. Navrhl nicméně, aby byla *self-denying ordinance* opuštěna nadobro, protože s exkluzivní výjimkou ve prospěch SSSR nyní svazovala ruce Britům. Poukázal rovněž na to, že doplňující protokol k československo-sovětské smlouvě je stěžív více než krokem, jak si zachovat tvář: jednak stávající smlouva, k níž se mělo Polsko připojit, nenabízela Polákům žádné výhody srovnatelné s těmi, které smlouvou získalo Československo, a jednak k němu nemohla polská vláda přistoupit bez toho, aby byly obnoveny polsko-sovětské diplomatické styky. „Obáváme se proto, že budou postaveni do velmi delikátní pozice a že výsledkem může být nárůst napětí ve střední a východní Evropě, spíše než důležitý krok směrem k uspokojivému uspořádání.“ A tak byl ministr zahraničí dále nabádán, aby se snažil sovětskou stranu přimět k opětovnému navázání diplomatických styků s polskou vládou v Londýně. A konečně bylo znění protokolu krajně nevýhodné pro Británii, protože omezovalo okruh dalších účastníků na země hraničící se SSSR a Československem – tedy vylučovalo britskou účast. A tak měl Eden podle mínění Churchilla a Cadogana usilovat o změnu doplňujícího protokolu tak, aby mohla být dvoustranná smlouva přeměněna ve čtyřstrannou – s polskou a britskou účastí. S poukazem na vládní memorandum z 28. září se britský premiér a stálý státní podtajemník ve Foreign Office z dlouhodobého hlediska i nadále domnívali, „že nejlepší naděje na skutečně uspokojivé uspořádání spočívá v rozšíření současné sovětsko-české dohody na čtyřstrannou, jež by zahrnovala nás a Polsko“.⁴⁹ Britský ministr zahraničí ovšem souhlasil právě jen s tímto posledním ze zaslaných návrhů.⁵⁰ Bohužel však jeho předchozím posvěcením československo-sovětské smlouvy už Británie dramaticky oslabila svou vyjednávací pozici a sovětská diplomacie nemínila nic měnit na předchozím výsledku jednání, jenž jí zcela vyhovoval. Definitivně měla být idea takzvaného *Paktu čtyř*, navrženého původně polskou vládou, pohřbena o měsíc později v Teheránu, když Churchill za svůj souhlas s Curzonovou linií coby východní hranicí Polska nepožadoval sovětské uznání paktu, ba dokonce ani znovunavá-

49 TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 12505/515/12, Cadoganův dopis W. Churchillovi 25. října 1943, Churchillův přípis A. Cadoganovi 26. října 1943; C 12520/515/12, telegram Foreign Office pro A. Edena, č. 146, 26. října 1943.

50 Tamtéž, FO 800, 409, Edenův telegram pro Foreign Office 29. října 1943.

zání diplomatických styků Moskvy s polskou vládou v Londýně.⁵¹ Také tady zřejmě rozhodly „širší úvahy vyplynuvší z jednání“ a nejspíš rovněž celková teheránská atmosféra vstřícnosti a vůle ke spolupráci.

Eden, který se v Moskvě dopustil jedné z velkých chyb své diplomatické kariéry,⁵² zjevně sám nebyl výsledkem celé kauzy nadšen a z Moskvy telegrafoval: „Věřím, že Beneš se od nás nedočká květin. Zdá se, že jeho úloha v této záležitosti spočívala v tom říkat jedné i druhé straně polopravdy a způsobovat tím spoustu zbytečných rozbrojů.“⁵³ Jestliže až do té doby mělo Československo v Edenovi jednoho z předních zastánců, od podzimu 1943 se jeho postoj k československým politickým snahám proměnil v podstatně odměřenější. Nicméně žádný dramatický rozkol v československo-britských vztazích nakonec československo-sovětská smlouva nezpůsobila. Po Edenově souhlasu na moskevské konferenci se už Londýn nemohl od smlouvy distancovat, a tak instrukce pro velvyslanectví ve Washingtonu krátce po podpisu smlouvy uváděla, že před dosažením dohod z Moskvy „mohla být tato smlouva brána jako tendence k podpoře rozdělení Evropy na dva tábory, ale dnes již toto nebezpečí neexistuje“.⁵⁴ Toto hodnocení však nebylo přijímáno univerzálně: kupříkladu Orme Sargent o pár dnů dříve dedukoval z chování Sovětů na moskevské konferenci, že si právě vytvářejí „výlučnou sféru vlivu ve východní Evropě“. Eden s tím ovšem nesouhlasil.⁵⁵ Avšak nuancovanější interpretaci z pera pronikavého analytika a šéfa Centrálního departmentu Foreign Office Franka Kenyona Robertse – jenž ovšem tentokrát vycházel ze závěrů velvyslance u československé vlády Philipa Bowyerse Nicholse – si už ministr zatrhl svou červenou tužkou: „Pan Nichols velmi správně podotýká, že jakkoli jsou Češi stále zastánci systému rovnováhy mezi Západem a Východem, upínají nyní svůj zrak nejprve k Rusku a teprve na druhém místě k západním demokraciím. Je to samozřejmě úplný obrat od politiky T. G. Masaryka.“ Teprve čas měl podle Robertse ukázat, jak prozíravý bude „nový český realismus, který se zdá spočívat v naprosté víře v podporu a dobré úmysly SSSR“.⁵⁶

51 Viz Detlef BRANDES, *Exil v Londýně 1939–1943. Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*, Praha 2003, s. 374.

52 David Carlton označuje výsledek moskevských jednání ve věci smlouvy za Edenovu kapitulaci. Detlef Brandes zase za jedno ze tří britských rozhodnutí, která znamenala akceptování dominantního sovětského vlivu ve střední a jihovýchodní Evropě. David CARLTON, *Anthony Eden. A Biography*, Londýn 1981, s. 226; D. BRANDES, *Exil v Londýně*, c. d., s. 421–422.

53 TNA, Londýn, FO 371, 34340, C 12497/515/12, Kerrův telegram Foreign Office, č. 86, 25. října 1943. Viz též Vilém PREČAN, *Vztah Britů k Československu v letech 1944–45*, in: TÝŽ: *V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*, Brno 1994, s. 38–59, zde s. 43.

54 TNA, Londýn, FO 371, 34341, C 14338/525/12, telegram Foreign Office do Washingtonu, č. 8582, 13. prosince 1943.

55 Citováno dle: D. BRANDES, *Exil v Londýně*, s. 421.

56 TNA, Londýn, FO 371, 34341, 15065/525/12, Robertsův záznam 4. ledna 1944.

Československo-sovětská smlouva byla pochopitelně důkladně analyzována i na druhé straně Atlantiku. „Dvoustranná povaha smlouvy, načasování jejího podpisu a pominutí jakékoli zmínky o jejím vztahu k rozhodnutím dosaženým v Moskvě a v Teheránu“ vyvolaly podle memoranda Výzkumného a analytického oddělení Office of Strategic Services (Úřad strategických služeb – OSS) z 1. ledna 1944 „spekulace o jejím skutečném významu“. Na jedné straně byla taková smlouva považována za anachronismus, na straně druhé měla svůj bezprostřední význam jak pro Čechy, tak pro Rusy. Prvním v politické i vojenské oblasti nabídla dlouho hledaného patrona a ochránce, pro druhé zase skýtala omezené bezpečnostní schéma, jež mohlo být včleněno do obecné mezinárodní organizace nebo ruským cílům sloužit exkluzivně, pokud by snahy o spojeneckou spolupráci v budoucnu selhaly. Doplnující protokol podle analytiků OSS umožňoval Rusům vyvíjet tlak na Poláky, aby následovali českého příkladu, a současně odrazoval od jakéhokoli plánu na východoevropskou federaci, kterou SSSR ve svém téměř morbidním strachu z obklíčení vnímal jen jako jádro možného *cordon sanitaire*. Přestože se zdálo, že sovětská vláda se alespoň pro danou chvíli zřekla politiky neomezeného sledování vlastních zájmů, sovětsko-československá smlouva se svou dvacetiletou platností měla podle OSS sloužit jako připomínka, že se Sovětský svaz může kdykoli uchýlit k nezávislé politice, pokud by se nenaplnily plány na mezinárodní spolupráci.⁵⁷

Takový vývoj však alespoň v první polovině roku 1944 americké ani britské vládní kruhy nepovažovaly za pravděpodobný. Smlouva se tak stávala postupně stále přijatelnější – zvláště v kontrastu s nijak se nelepšící situací polské vlády. Ostatně, v představách Churchillových i Edenových mohl být prezident Beneš krátce po svém návratu z Moskvy „navýsost užitečný ve snaze přivést Poláky k rozumu a usmířit je s Rusy, jejichž důvěře se už dlouho těší“.⁵⁸ Postupně se navíc prosazovala „československá“ interpretace smlouvy, podle níž se země stala součástí sovětské *bezpečnostní sféry*, aniž by ztratila cokoli ze své svobody a suverenity. Foreign Office v prvních měsících roku 1944 předpovídal, že mezinárodní postavení Československa nebude po válce nikterak složité; potenciální

57 NARA, Washington, RG 226, OSS, Research and Analysis No. 1720: The Russo-Czechoslovak Alliance, 1. ledna 1944.

58 Warren F. KIMBALL (ed.), *Churchill and Roosevelt, the Complete Correspondence*, II, Princeton (NJ) 1984, C-533, s. 650–651, 6. ledna 1944. K Edenovým snahám využít E. Beneše v nátlaku na polskou vládu, aby souhlasila s novým vyhraničením své země přibližně na Curzonově linii s územními kompenzacemi ve Východním Prusku, Slezsku a Pomořanech, viz např. Vilém PREČAN, *Vztah Britů k Československu v letech 1944–45*, in: TÝŽ: *V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*, c. d., s. 38–59, zde s. 41; viz též E. BARKER, *Churchill and Eden at War*, c. d., s. 267–268.

problémy bylo podle Robertse třeba hledat spíše uvnitř státu.⁵⁹ Pro americkou diplomacii se zase Československo proměnilo v lakmusový papírek sovětské dobré vůle, resp. v *test case* skutečných sovětských úmyslů – nebylo totiž dost dobře možné vyjít sovětským přáním více vstříc, než se o to snažila československá vláda.⁶⁰

Co říci na závěr? Lze samozřejmě zdůrazňovat, že československo-sovětská smlouva byla nakonec podepsána s oficiálním britským požehnáním.⁶¹ Relevantní britská dokumentace však jednoznačně dokazuje, že šlo o souhlas doslova se skřípěním zubů, když s podpisem bilaterální smlouvy prudce klesly šance na jakékoli federativní či konfederativní uspořádání středoevropské oblasti, jakož i naděje na multilaterální alianční smlouvu, jež by zajistila bezpečnost tohoto regionu. Také tiskové prohlášení State Departmentu suše, bez nadšení konstatovalo, že jde „o dohodu podobného typu, jakou je anglo-sovětský pakt z roku 1942“ a že ji nelze „chápat jako akt, jenž by byl v rozporu s všeobecným rámcem celosvětové bezpečnosti“.⁶² Je také otázkou, zda byl československý příklon k Sovětskému svazu de facto důsledkem necitlivého britského přístupu v předchozích letech války,⁶³ případně jestli se „kyvadlo československé politiky vychylovalo stále více na Východ“ až v období po podpisu spojenecké smlouvy se SSSR a zda za to nesla britská politika „vydatný díl odpovědnosti“, když v ní „československá otázka prostě nikdy nebyla na předním místě“.⁶⁴ To pochopitelně nebyla, přesto však stojí za úvahu, zda určitá britská rezervovanost v reakci na konkrétní československé podněty v roce 1944 nepramenila kromě geografického faktoru (jako v případě dodávek zbraní československému odboji) rovněž z faktu, že se Československo i přes všechny britské výhrady a varování rozhodlo svázat v takové míře svou politiku se sovětskou.

Někdy bývá zcela konkrétně argumentováno, že Československo mohlo či dokonce muselo uzavřít spojeneckou smlouvu pouze se SSSR prostě proto, že

59 TNA, Londýn, FO 371, 38931, C 1902/239/12, Robertsův záznam 15. února 1944; C 4882/239/12, Robertsův záznam 19. dubna 1944.

60 AÚTGM, Praha, EB-V, kart. 153, Benešův záznam o rozhovoru s A. Harrimanem 27. května 1944; Petr MAREŠ, Čekání na Godota. Americká politika a volby v Československu v květnu 1946, *Soudobé dějiny* 4, 1997, č. 1, s. 7–25, zde s. 8.

61 V. PREČAN, *Vztah Britů k Československu v letech 1944–45*, c. d., s. 44–45. Autor přitom zcela oprávněně odkazuje na totožná slova velvyslance P. B. Nicholse z 20. července 1944.

62 Citováno dle J. WANNER, *Spojené státy a evropská válka 1939–1945*, II. díl, *Amerika v boji*, c. d., s. 117.

63 To je jeden z hlavních argumentů následující knihy: Martin David BROWN, *Dealing with Democrats. The British Foreign Office and the Czechoslovak Émigrés in Great Britain, 1939 to 1945*, Frankfurt am Main 2006.

64 Jindřich DEJMEK, Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992): vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky, Praha 2002, kapitola „Sympatie versus velmocenské zájmy: Československo a Velká Británie“, s. 231–262, zde s. 246–247.

Britové ani Američané nebyli připraveni podepsat s Československem spojeneckou smlouvu. To věru nebyli. Obě západní mocnosti chtěly, aby systém mezinárodní bezpečnosti stál na jiných základech než na těch, které v uplynulých třech desetiletích dvakrát tak katastrofálně selhaly. Spojené státy ani Velká Británie si naprosto nepřály přetahování o malé spojení formou bilaterálních smluv, a už vůbec ne v době války. Beneš určitě nemohl očekávat, že si podobnou smlouvu konkrétně na Britech vymůže tím, že je postaví před plán československé smlouvy se SSSR. Ostatně, nesmělost až platoničnost sondází, které v tomto smyslu podnikl vůči britským představitelům, svědčí spíše o tom, že si byl sám předem vědom minimální šance na úspěch.⁶⁵ Nešlo však o britský výraz nezájmu o Československo, jak míváme někdy tendenci se domnívat, apriori tak trochu národně ukřivdění. Britská dokumentace je v tomto směru jednoznačná: Když Masaryk v prosinci 1943 – toho času zrovna nepřekvapivě ve Spojených státech – zmínil možnost smlouvy s Británií v rozhovoru pro americký tisk, vyjádřily se k tomu negativně klíčové osobnosti Foreign Office s tím, že hledají cestu, jak ani neprodlužovat bilaterální smlouvu s Poláky uzavřenou v roce 1939 na pět let, a že podobnou iniciativu už dříve odmítli též Řekům.⁶⁶ Přitom Řecko bývá dáváno za příklad země, již si britský premiér úspěšně vyklamoval do britské sféry vlivu – v oné známé papírkové výměně o procentech vlivu při konferenci se Stalinem v Moskvě. To se však stalo až o rok později, kdy se Rudá armáda valila Balkánem a Stalin dával tam i v Polsku (hlavně v souvislosti s Varšavským povstáním) jasně najevo, jak si představuje uspořádání místních poměrů.

Dokonce i v případě zemí, jež už z geografických příčin byly pro Británii podstatně významnější než Československo – jako Francie, Belgie či Nizozemsko – Britové s uzavíráním spojeneckých smluv velmi vážali: Paříž se jí dočkala teprve v březnu 1947 v podobě „dunkirské smlouvy“ a země Beneluxu až v rámci multilaterální Bruselské smlouvy uzavřené v březnu 1948, v bezprostřední reakci na komunistický převrat v Československu.

65 Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, III, Brno 1994, s. 69–71; Na první vydání Feierabendových pamětí (autorovým nákladem ve Washingtonu, D.C., 1965–67) odkazuje např. Josef Kalvoda – viz Josef KALVODA, *Role Československa v sovětské strategii*, Kladno 1999, s. 157; a také Detlef Brandes, který s odkazem pouze na Feierabendovy paměti datuje Benešovu nabídku do 17. června 1943 – viz D. BRANDES, *Exil v Londýně*, c. d., s. 362. V pamětech však datum zmíněno není! Při rozhovoru s Edenem po návratu ze Spojených států Beneš podle Ripkova záznamu „s úsměvem poznamenal, že by okamžitě přijal, kdyby Eden s ním chtěl uzavřít podobnou smlouvu“. Poznámka však zůstala bez odpovědi. AÚTGM, Praha, EB-L, kart. 111, Ripkův záznam rozhovoru E. Beneše s A. Edenem 16. června 1943.

66 TNA, Londýn, FO 371, 34341, 15065/525/12, Robertsův záznam 4. ledna 1944, Sargentův záznam, nedatováno.

Mezitím hrála ČSR na mezinárodní scéně po několik let z vlastní vůle úlohu živoucího důkazu, že se Sovětským svazem lze vlastně do značné míry harmonicky koexistovat. Toto konstatování samozřejmě nijak nezpochybňuje obavy a pochybnosti, jež přední českoslovenští představitelé v čele s Edvardem Benešem a Janem Masarykem podle řady svých zaznamenaných vyjádření chovali i v první půli roku 1944 – a v následujícím období spíše stále silněji.

Polská exilová vláda a československo-sovětská smlouva

Problematicke postoj polské exilové vlády v Londýně k československo-sovětské smlouvě se na základě podrobné analýzy archivních pramenů věnovala již řada prací.¹ Cílem této kapitoly proto bude shrnout dosavadní poznatky, doplnit je o některé málo známé skutečnosti a zejména se pokusit čtenáři přiblížit příčiny polského nazírání na československo-sovětskou smlouvu.

Postoj k Sovětskému svazu byl podle mého názoru největším kamenem úrazu v československo-polských vztazích za druhé světové války. Hlavní roli zde bezpochyby hrála odlišná historická zkušenost se Sovětským svazem, resp. Ruskem.² Zatímco pro Poláky byl Sovětský svaz stejně nebezpečným nepřítelem jako nacistické Německo, Čechoslováci v něm viděli záruku bezpečnosti a neopakování se nového Mnichova. Polsko-sovětský antagonismus z doby války v letech 1919-1920 se ještě více vyhroutil po útoku Rudé armády na Polsko 17. září 1939, kterým Josif Vissarionovič Stalin plnil předchozí dohodu s Adolfem Hitlerem (tzv. pakt Ribbentrop-Molotov z 23. srpna 1939). Představoval nejen těžkou ránu bojující polské armádě, když ozbrojený odpor proti Němcům tím pádem přestal mít smysl, ale také pro polsko-sovětské vztahy. Polsko se ocitlo de facto ve válce se svým východním sousedem, jenž obsadil východní oblasti, sice osídlené Ukrajinci a Bělorusy (nutností jejich ochrany ostatně Sověti odůvodňovali svůj postup), ale ovšem také miliony Poláků. Do zajateckých táborů zamířilo přes dvě stě tisíc polských vojáků, mnozí obyvatelé okupovaných území polské národnosti se stali oběťmi represí a byli buď uvězněni, nebo vyvezeni na práce do východních oblastí SSSR.

1 Viz zejména: Rudolf ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943*, Opava 2001; Jan NĚMEČEK, *Od spojeneckví k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945*, Praha 2003; Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Edward Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1943*, Varšava 2005; TÝŽ, *Edward Beneš we współpracy z Kremlem. Polityka zagraniczna władz czechosłowackich na emigracji 1943–1945*, Varšava 2009; TÝŽ, *Dyplomacja polska wobec dyktatu mocarstw (marzec 1943 – luty 1944)*, in: *Historia dyplomacji polskiej*. Tom V, 1939–1945, Varšava 1999, s. 397–490.

2 Podrobněji Jaroslav VALENTA, *Poláci a Rusko v letech 1918–1945: státní politika a veřejné mínění*. In: *Rusko? Rusko, Polsko, střední Evropa: dědictví minulosti a současnost*, Praha 1998, s. 17–18.

Polské exilové vládě v čele s generálem Władysławem Sikorským samozřejmě postupně přicházely zprávy o situaci na Sověty obsazeném území, které nevytěšily u Poláků obraz Sovětského svazu. Do sovětské internace se pod velením podplukovníka Ludvíka Svobody dostali i příslušníci bývalých českých a slovenských legií, které polská vláda oficiálně zřídila na začátku války. Avšak i když podmínky jejich následného pobytu v sovětských táborech byly leckdy svízelné,³ nedaly se srovnávat s tím, co zažívali Poláci v zařízeních pro zajatce, věznicích NKVD (Narodnyj komissariat vnutrennich děl – Lidový komisariát vnitra) a gulazích. U Čechoslováků tak stále převládal pozitivní vztah k SSSR a nemohly na tom příliš změnit ani příběhy těch československých občanů, kteří v letech 1941–1942 opustili gulagy a připojili se k československé jednotce v Buzuluku (nejčastěji se jednalo o Ukrajince z Podkarpatské Rusi potrestané za nelegální přechod hranice do SSSR, kam se chtěli uchýlit před maďarskými represemi).⁴ Polsko samozřejmě trvalo na svých hranicích k 1. září 1939 a sovětskou anexi neuznávalo. Napadením Sovětského svazu Německem v červnu 1941 se polská exilová vláda ocitla v poněkud překerní situaci. Na jedné straně sice mohla vítat, že antihitlerovská koalice získala do svých řad mocného spojence. Na druhou stranu však s tímto „spojencem našich spojenců“ byla de facto ve válečném stavu. I když nakonec oba státy obnovily diplomatické styky a uzavřely dohodu, na jejímž základě se začala na sovětském území tvořit polská armáda, otázka polských východních hranic zůstávala nevyřešena.

Tyto skutečnosti představovaly důležitou determinantu polského postoje ke vztahu Československa k SSSR. Už když exilové reprezentace obou států v listopadu 1940 oficiálně zahájily jednání o československo-polské konfederaci, bylo zřejmé, že kromě zcela odlišných představ o tom, jak by takový útvar měl vypadat a fungovat, bude Poláky a Čechoslováky dělit zejména rozdílný postoj k Sovětskému svazu (a samozřejmě také k otázce přináležitosti Těšínska).⁵ Dobře patrné to je ze zpráv československých a polských důstojníků, kteří v zájmu většího sblížení a lepšího poznání odjížděli na stáže k polským a československým jednotkám. Československým důstojníkům se nelíbilo polské nepřátelství k Rusům, Poláci zase nechápali velmi rozšířené rusofilství u československých jednotek. Když se v listopadu 1940 sešli polští a českoslovenští zpravodajci, zařadili

3 Viz Jiří FRIEDL, *Internace československých vojáků v SSSR 1939–1941*, in: Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956), část II. Váleční zajatci a internovaní. Sborník studií, Mečislav Borák (ed.), Opava 2007, s. 157–200.

4 Viz např. Jan DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, Praha 2001.

5 Podrobněji: Tadeusz KISIELEWSKI, *Federacja Środkowo-Europejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Varšava 1991; R. ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943*, c. d.; TÝŽ, *Těšínsko v československo-polských vztazích v letech 1939–1945*, Český Těšín 2000.

Poláci na pořad jednání i výměnu informací o vojenském potenciálu SSSR. Šéf československé vojenské zpravodajské služby plukovník generálního štábu František Moravec však upozornil, že jeho lidé nepracují proti Sovětskému svazu a svoje úsilí soustřeďují pouze na Německo.⁶

Jednání o československo-polské konfederaci byla proto už dopředu odsouzena k neúspěchu. Prezident Beneš kromě toho vznik konfederace podmiňoval souhlasem Moskvy. Nechtěl také, aby bylo Československo vtaženo do polsko-sovětského sporu o východní hranici. Zatímco vstup Sovětského svazu do války byl v polské emigraci přijímán se smíšenými pocity, tak v československé v drtivé většině s radostí a nadšením, pro Poláky veskrze nepochopitelným. Stalin ke konfедераčním jednáním zatím nezaujal jednoznačně odmítavý postoj. Až v červenci 1942, když po vítězství u Moskvy Sověti nabyli zpět sebevědomí, dal lidový komisař zahraničních věcí Vjačeslav Michajlovič Molotov jednoznačně najevo, že Moskva je proti konfедераčnímu projektu. Je však třeba znovu říci, že i bez tohoto veta neměla československo-polská jednání naději na úspěch. Ostatně už deklarace obou vlád z ledna 1942 byla jasným znamením, že dosavadní rozhovory nevedly ke kýženému cíli a historik Rudolf Žáček dokument výstižně označil za labutí píseň plánů na československo-polskou konfederaci.⁷

Rostoucí potíže v polsko-sovětských vztazích, které mezi jinými vyústily ve stažení polské armády ze sovětského území na Střední východ, zároveň přispívaly i k ochlazení vztahů československo-polských. Zásadní událostí se stal objev katyňských hrobů. Filmové záběry mrtvých těl totiž dávaly odpověď na otázku, kterou už v roce 1941 položil generál Sikorski Stalinovi, když se ptal, kam zmizelo několik tisíc důstojníků, o nichž polská vláda věděla, že jsou na sovětském území.⁸ Poláci většinou nepochybovali o tom, že vraždy v katyňském lese měla na svědomí NKVD. Sikorského vláda ovšem nechtěla vyhrocovat situaci a zvolila v dané chvíli nejvhodnější postup. S ohledem na veřejné mínění nemohla událost přejít mlčením. Zároveň ovšem nebylo vhodné říci otevřeně,

6 Vojenský ústřední archiv – vojenský historický archiv Praha (VÚA-VHA), fond 37, sign. 37-29-1, dopis plk. Moravce z 18. listopadu 1940. O stázi viz Jiří FRIEDL, *Vztahy československých a polských vojáků za 2. světové války. Některé aspekty*, in: Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti. Pardubická konference (18. – 19. dubna 2002), Dominik Hrodek (ed.), Praha 2003, s. 157–168; TÝŽ, *Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády (Polskie Siły Zbrojne) za druhé světové války*, Praha 2005, passim (v polštině vyšlo pod názvem *Na jednym froncie. Czechosłowacko-polskie stosunki wojskowe 1939–1945*, Gdaňsk – Varšava 2011).

7 R. ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943*, c. d., s. 131.

8 J. V. Stalin se tehdy uchýlil k fantastické odpovědi. Podle něj mohli zajatci utéci do Mandžuska. Viz *Katyň. Dokumenty zbrodni*, Tom 3. Losy ocalałych. Lipiec 1940 – marzec 1943, Varšava 2001, dok. č. 221, s. 499–509; *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.1 (leden – červen 1943), Jan NĚMEČEK – Ivan ŠTOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK – Jan BÍLEK (eds.), Praha 2012, s. 282 (záznam rozhovoru Juraje Slávika se Stanisławem Kotem).

koho pokládá za vraha polských důstojníků (Rudá armáda přece jen vázala nejvíce nepřátelských sil). Za dané situace proto žádost k Mezinárodnímu červenému kříži, aby na místo vyslal své experty a vše vyšetřil, byla jediným možným východiskem. Pro Stalina se to ovšem stalo vhodnou záminkou k tomu, aby polskou exilovou vládou obvinil z prohitlerovských postojů a přerušil s ní diplomatické styky. Londýnští Poláci se tak dostávali do stále větší mezinárodní izolace a do role obtížného spojení.

Československý exil reprezentovaný Benešem Katyň obecně vnímal jako výplod nacistické protisovětské propagandy. Svět už věděl o zvěrstvech nacistů a dosavadních lžích německých sdělovacích prostředků. Zdráhání se uvěřit zprávám Němců je proto do jisté míry pochopitelné. Jeden z polských důstojníků, který v té době pobýval na stáži u československé brigády, ve své zprávě napsal, že její vojáci „zavraždění polských důstojníků a věznění polských občanů v SSSR považují za protisovětskou propagandu“.⁹ I pod vlivem rusofilství a obdivu k válečnému úsilí Rudé armády byl málokdo z Čechoslováků ochoten uvěřit, že by Sověti mohli mít na svědomí takový zločin. Ministr zahraničních věcí Jan Masaryk objev katyňských hrobů na schůzi československé exilové vlády komentoval následovně: „Nepříjemná věc je polsko-sovětské napětí. Jsou to ti zabítí důstojníci. Je to velmi přehnané. Poláci udělali svinstvo a Němci též.“¹⁰ Také komentáře dalších ministrů československé vlády svědčily o naprosté podpoře sovětského stanoviska ke Katyni (tj. že polské důstojníky zavraždili Němci v roce 1941). Státní tajemník v ministerstvu zahraničních věcí Hubert Ripka dokonce vyjadřoval obdiv k Stalinovi způsobem známým z projevů komunistických předáků přelomu čtyřicátých a padesátých let. V záznamu ze schůze vlády totiž čteme: „Pak přišlo prohlášení Stalinovo k 1. květnu, jež je projevem úžasné inteligence a obratnosti diplomatické a kterým zasadil ránu celé protisovětské propagandě.“¹¹ Nikdo z vlády se ovšem příliš nesnažil pochopit motivy polského konání po objevu katyňských hrobů. Českoslovenští ministři si přitom v tomto směru nemohli stěžovat na nedostatek informací. Velmi podrobně polský náhled představil ministrovi vnitra Juraji Slávikovi bývalý polský velvyslanec v Moskvě Stanisław Kot a záznam o rozhovoru dostali k dispozici všichni členové vlády. Kot tehdy Slávikovi řekl: „Je predsa našou povinnosťou sa starať o tom, čo sa stalo s našimi občanmi; ich príbuzní to na nás žiadajú. [...] Američania

9 Instytut Polski i Muzeum imienia Generała Sikorskiego (IPMS), Londýn, sign. A.XII.3/36, hlášení pplk. Orłowského z 13. července 1943.

10 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.1, c. d., s. 246.

11 Tamtéž, s. 269. Ripka měl pravděpodobně na mysli Stalinův rozkaz Rudé armádě, ve kterém konstatoval krizi v táboře Osy, ovšem upozorňoval, že to ještě neznamená její konec. Vyzýval proto rudoarmějce k dalšímu zvýšení úsilí v boji proti nacistickému Německu.

mají právo obrátit sa na Medzinárodný červený kríž, keď Japonci popraví niekoľkých letcov, a my nie keď ide o osud tisícov?“¹²

Převládá také odmítavý postoj k předválečné polské východní hranici. Státní tajemník v ministerstvu národní obrany generál Rudolf Viest tuto záležitost ve svém deníku komentoval takto: „Ide najmä o spor o hranice, ktorý sa už dlhodobo tiahne. Z toho vyvíera nepriateľské stanovisko poľskej vlády a verejnosti k Rusom, ktorí o sebe tvrdia, že oni nič cudzieho nechcú, ale pritom stále hovoria nielen o svojich hraniciach na východe (tie zahrnujú Ukrajinco a Bielorusov), ale aj o Litve. A vôbec Poliaci popierajú právo Rusov na pobaltské štáty. Rusov nazývajú imperialistami a nevynechajú ani jednu príležitosť, aby im nejakým spôsobom neprejavili svoje zamietavé stanovisko. Nás pritom tiež označujú za agentov bolševikov.“¹³ Podobne na problém polsko-sovětských vztahů nazíral i ministr národní obrany generál Sergěj Ingr, jenž v rámci debaty na toto téma při schůzi československé vlády 7. května 1943 prohlásil: „Jsem přesvědčen, že Poláci nejsou s to rozumně uvažovat o Rusech. Jsou proti nim citově zaujati. Mluvil jsem s řadou lidí, i s vysokými důstojníky na Východě. Neřídí se rozumem, nýbrž jen city, a vyprávějí o Rusech největší nesmysly. Dokonce mají radost z jich neúspěchů. Když Rusové ustupovali na Stalingrad, řekl mně jeden polský generál: ‚Ach, pane generále, to je konec Ruska.‘“¹⁴

Dubnové události z roku 1943 se přirozeně promítly i do československo-polských vztahů. Další postup nastínil na schůzi vlády 7. května 1943 státní tajemník Ripka: „Jaké bude naše stanovisko k aktuálnímu konfliktu sovětsko-polskému? Je potřebí o tom mluvit, neboť v našich řadách budou snahy toho použít vnitropoliticky. Je jasné, že vláda se nesmí přímo do konfliktu míchat. Odmítli bychom snahy dělat prostředníka a zasahovat. Na druhé straně po mém mínění, a prezident před odjezdem¹⁵ to zdůraznil, bychom měli té příležitosti použít k vyjádření politiky, kterou v těch věcech zastáváme. V projevu ve Státní radě vyslovíme přání, aby došlo k vyjasnění vztahů polsko-ruských. Zdůrazníme kategoricky nutnost zachování upevnění solidarity mezi spojenci a odmítneme pokusy německé vyvolat mezi nimi rozpory. Zdůrazníme, že menší národy k zajištění bezpečnosti musí hledat zajištění s Anglií, Ruskem a obnovenou Francií. Nesmíme zasahovat do konfliktu, ale zdůraznit otevřeně v nové formulaci stanovisko naší politiky.“¹⁶ Státní rada (poradní orgán prezidenta) ve své rezoluci k zahraniční politice z 19. května 1943 skutečně ostře kritizovala polský postoj k Sovětskému svazu

12 Tamtéž, s. 283.

13 *Zápisky generála Rudolfa Viesta (Exil 1939–1944)*, Bratislava 2002, s. 201, záznam ze dne 1. 5. 1943.

14 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.1, c. d., s. 272.

15 Miněna návštěva E. Beneše ve Spojených státech amerických.

16 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.1, c. d., s. 271.

a k otázce Těšínska a dále polské vládě vytykala podporu členů protibenešovské opozice.¹⁷ Rezoluci předcházelo expoé státního tajemníka Ripky přednesené ve Státní radě 17. května 1943, v němž oznámil „dočasné zastavení“ československo-polských konfедераčních jednání. Odmítal přitom, že by československou vládu k tomuto kroku vedly rozpory mezi Polskem a SSSR. Naopak vypočítal další příčiny (rozdílné postoje k těšínské otázce, Maďarsku, baltským státům atd.) a odmítl obvinění, že Československo svůj vztah k Polsku podřizuje politice Moskvy. Odpověď polského protějšku – Národní rady – byla spíše umírněná. Ve svém stanovisku vyjádřila podporu polské vládě v úsilí dosáhnout vytvoření československo-polské konfederace, v níž viděla jednu z podmínek míru v Evropě.¹⁸

Ve skutečnosti přijímali Poláci přerušení konfедераčních jednání a sblížování Československa se Sovětským svazem s hořkostí. „Proti vám dosiaľ Sovietsy postupujú slušne, lebo im záležalo na tom, aby vás použili proti nám. Ale na vás tiež príde. [...] I vás zaberú – márne si robíte ilúzie – jestli budú dosť silní a jestli teda zaberú nás,“ řekl Kot Slávikovi nedlouho před rezolucí Státní rady. Bývalý polský velvyslanec v Moskvě zároveň velmi podrobně vylíčil, z jakých důvodů se Poláci domnívají, že katyňský zločin mají na svědomí Sověti. Dnes, na základě již dobře známých faktů, může historik jen konstatovat, že Kotovy informace byly neobyčejně přesné.¹⁹

Přerušení konfедераčních jednání prohloubilo polskou nedůvěru k československé exilové vládě. Když se v souvislosti s návštěvou Beneše ve Spojených státech objevily informace, že by prezident mohl být prostředníkem v polsko-sovětském sporu, poslal ministr zahraničních věcí Edward Raczyński do Washingtonu memorandum, v němž tento nápad odmítl. Jménem polské vlády prohlásil, že Beneš není pokládán za dostatečně objektivního, aby se mohl ujmout úlohy mediátora. Mohlo by to současnou delikátní situaci mezi SSSR a Polskem naopak ještě zhoršit. Větší naděje Poláci naopak vkládali do intervencí britské a americké vlády.²⁰ Jiným příkladem rostoucí nedůvěry Poláků bylo bezpochyby rozhodnutí rady ministrů neinformovat československou vládu o deklaraci čtyř polských politických stran v okupované vlasti z 15. srpna 1943, v níž tyto (mimo jiné) vyjadřovaly podporu politice exilové vlády. Ostatním spojencům Poláci zprávu o deklaraci poslali.²¹

17 *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance 1939–1944*, Ivan ŠŤOVÍČEK – Jaroslav VALENTA (eds.), Praha 1995, dok. č. 181, s. 335–337.

18 J. NĚMEČEK, *Od spojení k roztržce*, c. d., s. 218–222; R. ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace*, c. d., s. 162–163.

19 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.1, c. d., s. 284.

20 *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, sv. 2, Londýn 1967, dok. č. 16, s. 19–20.

21 *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, tom VI. (lipiec 1943 – kwiecień 1944), Marian ZGÓRNIĄK – Wojciech ROJEK – Andrzej SUCHCITZ (eds.), Krakov 2003, dok. č. 199, s. 132, dok. č. 217A, s. 309. Text deklarace viz *Armia Krajowa w dokumentach*

Za této situace se stěželo dalo očekávat, že by polská vláda, stížená navíc ztrátou svého premiéra Sikorského, jenž 4. července 1943 zahynul při letecké havárii na Gibraltaru, mohla přistoupit na Benešův návrh trojstranné československo-polsko-sovětské dohody. Znamenalo by to pro ni přijmout sovětské požadavky ohledně polské východní hranice, což bylo neakceptovatelné. Za chybu Poláci pokládali i dvoustrannou československo-sovětskou smlouvu a velvyslanec u britské vlády E. Raczyński (v červenci 1943 jej ve funkci ministra zahraničních věcí vystřídal Tadeusz Romer) v rozhovoru s Benešem uváděl pobaltské země jako příklad, kam až může takové spoléhání se na Sovětský svaz vést.²² Na Poláky neudělala dojem ani informace, kterou 30. října 1943 tlumočil státní tajemník Ripka polskému vyslanci u československé vlády Adamu Tarnowskému, že k připravované československo-sovětské smlouvě bude připojen protokol, podle nějž se ke smlouvě může v budoucnu připojit „kterákoli třetí země, která hraničí s Československou republikou nebo Svazem SSR a byla v této válce předmětem německého útoku“.²³ Z formulace bylo dobře patrné, že se mohlo jednat jedině o Polsko. Nic z toho ovšem nemohlo změnit odmítavé stanovisko polské vlády a odpovídala tomu i atmosféra setkání Ripky s polským titulářem. Státní tajemník je ostatním členům československé vlády popsal následovně: „Nemusím sdělovat, že rozhovor byl dost trapný. [Romer] Neřekl sice jediného slova kritiky, ale byl rozrušen tak, že se mu trásly ruce. Bylo vidět, že to nevěděl. Ptal se výslovně, zda byly námitky ze strany britské vlády. Řekl jsem, že věc byla dojednána v dohodě s vládou britskou a americkou. Pak se ptal, zda to má přijmout jako informaci, nebo zda má tomu rozumět tak, že československá vláda podává nebo podá polské vládě návrh na ujednání stejného paktu s Polskem. Řekl jsem, ať vezme na vědomí informační sdělení o ujednání takové smlouvy a že nemohu mu dát prohlášení, že chceme už nyní obdobnou úmluvu uzavírat; že však v důsledku prohlášení z 11. listopadu budeme pracovat k tomu, aby smlouva byla uzavřena. Učinil tedy závěr, že je to sdělení jen informativní a ne à titre de suggestion [jako návrh – pozn. aut.]“.²⁴

Zároveň byly u Poláků patrné obavy z Benešovy cesty do Moskvy. Masaryk na schůzi vlády doslova mluvil o velkém strachu.²⁵ E. Raczyński v rozhovoru

1939–1945, tom III (kwiecień 1943 – lipiec 1944), Vratislav – Varšava – Krakov 1990, dok. č. 477, s. 55–57.

22 R. ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace*, c. d., s. 188.

23 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/1 (březen 1939 – prosinec 1943), Praha 1982, dok. č. 324, s. 457.

24 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.2 (červenec – prosinec 1943), Jan NĚMEČEK – Ivan ŠŤOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK – Jan BÍLEK (eds.), Praha 2013, s. 327. Srov. M. K. KAMIŃSKI, *Dyplomacja polska wobec dyktatu mocarstw (marzec 1943 – luty 1944)*, c. d., s. 434.

25 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.2, c. d., s. 190.

s britským ministrem zahraničních věcí Anthony Edenem a zástupcem státního podtajemníka ve Foreign Office Orme Sargentem námitky vyjádřil konkrétně. Návštěvu Beneše v Moskvě pokládal za předčasnou a neopodstatněnou. Uvedl, že podpis smlouvy způsobí „otrávení“ vztahů československo-polských a v konečném důsledku neprospěje ani polsko-sovětským. Klauzuli o možnosti připojení Polska nepokládal Raczyński za relevantní. Polsko se nacházelo v odlišné situaci, mělo se SSSR dlouhou hranici a příliš komplikované vztahy na to, než aby takové problémy mohly být řešeny prostým připojením se k československo-sovětské smlouvě. Navíc, Sovětský svaz v ní uznával integritu Československa, avšak vůči Polsku vznášel územní požadavky.²⁶ Na jiném setkání s představiteli britské diplomacie Raczyński dodal, že smlouva znemožní realizaci federalizačního projektu ve středovýchodní Evropě, protože podmínkou jeho úspěchu je, aby velmocí nesoupeřily o sympatie budoucích členů federace (konfederace).²⁷

Někteří polští politikové se prostřednictvím Slávika (coby předválečného vyslance v Polsku) pokusili dosáhnout setkání s Benešem ještě před odjezdem do Moskvy.²⁸ Prezident přijal ministra práce a sociálních věcí Jana Stańczyka, jehož ujišťoval, že Polsko se nemusí obávat bolševizace.²⁹ V zásadě to samé opakoval i Stanisław Mikołajczykovi, jenž se po smrti generála Sikorského stal ministerským předsedou. Aby rozptýlil obavy, rozhodl se Beneš polského premiéra s obsahem smlouvy podrobněji seznámit. Ripka o tom na schůzi vlády ostatním ministrům řekl: „Mikołajczyk byl překvapen při čtení smlouvy, jednak tím, že se mluví o Drang nach Osten, což je viditelné znamení, že Rusko chce své zabezpečení bez ohledu na vnitřní formu Německa, a dále tím, že bylo dáno ujištění Sověty neplést se do vnitřních poměrů malému Československu, jež bude jejich sousedem. Mikołajczyk děkoval prezidentovi za to, že dodatkový protokol se stal součástí smlouvy.“³⁰ V polském ani Benešově záznamu o schůzce se nehovoří o tom, že by prezident Mikołajczykovi přímo ukázal text smlouvy, pouze ho seznámil s jejími hlavními body. Ať už to bylo jakkoli, premiér se přesto nezbavil jistých pochybností.

26 *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, Varšava 1956, dok. č. 32, s. 404–405; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, sv. 2, c. d., dok. č. 33, s. 45. Srov. M. K. KAMIŃSKI, *Dyplomacja polska wobec dyktatu mocarstw (marzec 1943 – luty 1944)*, c. d., s. 416.

27 Tamtéž, dok. č. 47, s. 76. Srov. M. K. KAMIŃSKI, *Dyplomacja polska wobec dyktatu mocarstw (marzec 1943 – luty 1944)*, c. d., s. 437.

28 *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance*, c. d., dok. č. 199, s. 363. Polské prameny uvádějí, že iniciativa vyšla od prezidenta E. Beneše. *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1943*, sv. 2, c. d., dok. č. 47, s. 77, dok. č. 48, s. 78.

29 R. ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943*, c. d., s. 189; *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.2, c. d., s. 400.

30 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*. III.2, c. d., s. 400; R. ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943*, c. d., s. 189–190. Srov. J. NĚMEČEK, *Od spojevnictví k roztržce*, c. d., s. 244.

Nevěřil, že by sovětská vláda měla dobrou vůli k obnovení polsko-sovětských diplomatických styků, a tak smlouva podle něj „visí úplně ve vzduchu“.³¹

Po podpisu československo-sovětské smlouvy pokračovalo zhoršování československo-polských vztahů. Množily se vzájemné útoky v tisku a Československo bylo londýnskými Poláky vnímáno jako přísluhovač Stalina. Konkrétní dopad měla smlouva na spolupráci mezi československou a polskou zpravodajskou službou. Poláci ji okamžitě přerušili a do konce války již obnovena nebyla. Podle plk. Moravce polští zpravodajci zahájili protičeskoslovenskou kampaň, „snažíce se nás očernit u všech ostatních spojenců, zejména Angličanů. Operovali zejména tím, že čsl. 2. oddělení je placeno z Moskvy, že pracuje pro Moskvu proti Anglii, že zneužívá britského pohostinství a pomoci a mnoho jiných insinuací, týkajících se celku i jednotlivých osob, zařazených v čsl. výzvědné službě. Celkem lze říci, že jim jejich hanobení nepřineslo očekávaného výsledku“.³² Státnímu tajemníkovi Ripkovi Moravec 2. února 1944 dále sděloval, že „Poláci považují naše vojenské úřady (na Středním východě) a v Londýně za ‚ruské agentury‘, jejichž úkolem je dodávat do SSSR zprávy“.³³ Šéf československé výzvědné služby přitom spolupráci s Poláky nevnímal příliš pozitivně. Nepokládal ji sice za úplně bezcennou, problém však viděl v naprosto rozdílných politických postojích: „Jejich politická orientace byla zcela od naší divergentní, byla nám nepochopitelná a cizí právě tak, jako jsme nemohli rozumět té nenávislné zlobě, kterou nás zahrnovali po tom, kdy vlastní vinou se octli ve slepé uličce.“³⁴ Moravec vytykal Polákům chybné závěry, které podle něj byly ovlivněny představou, že Německo porazí Sovětský svaz a západní spojenci pak Německo. Záznamy ze zpravodajských konferencí přitom předával nejen československému politickému vedení, ale informoval o nich i sovětské představitele v Londýně, diplomata a rezidenta NKVD Ivana Andrejeviče Čičajeva a vojenského přidělence plk. Sizova.³⁵ Vzhledem ke stavu polsko-sovětských vztahů to z Moravcovy strany nebyl vůči Polákům příliš loajální postup.

31 *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance*, dokument č. 199, s. 362–365; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, sv. 2, c. d., dok. č. 48, s. 79; M. K. KAMIŃSKI, *Edvard Beneš we współpracy z Kremlem*, c. d., s. 74.

32 Archiv bezpečnostních složek (ABS), Praha, sign. H-664-IV/199-202, studie plk. F. Moravce o spolupráci se spojeneckými zpravodajskými službami, nedatováno.

33 Citováno podle Jiří PLACHÝ, *Repatriace vojáků polské zahraniční armády na Západě do ČSR po r. 1945*, in: *Od rywalizacji do współpracy. Relacje polsko-czeskie w badaniach młodych historyków z Polski i Republiki Czeskiej*, Dariusz Dąbrowski (ed.), Wrocław 2003, s. 142.

34 ABS, Praha, f. 302 – Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, sign. 302-1-483/212-213, zpráva plk. Moravce o zpravodajské spolupráci s Poláky, nedatováno; J. FRIEDL, *Na jedné frontě*, c. d., s. 326.

35 ABS, Praha, sign. H-664-IV/199-202, studie plk. F. Moravce o spolupráci se spojeneckými zpravodajskými službami, nedatováno; J. FRIEDL, *Na jedné frontě*, c. d., s. 327.

Obě zpravodajské služby se přitom i nadále bedlivě sledovaly. Zájem Poláků se nejvíce soustředil na československé komunisty ve Velké Británii, zejména na jejich tiskový orgán *Mladé Československo*, a na československou emigraci na Blízkém východě.³⁶ Českoslovenští zpravodajci zase sbírali veškeré informace o polském exilu ve Velké Británii a stejně jako Poláci i na Blízkém východě.³⁷ O jedné poradě na československém administrativním štábu v Jeruzalémě Poláci dokonce získali podrobnější informace. Podle nich měl major Šiman dát československým zpravodajcům za úkol, aby mu do týdne předali jména, adresy a stručné charakteristiky Poláků, s nimiž se stýkají. Přítomně zároveň upozornil, že Poláci „jsou středověkými rytíři a v současném pojetí – politickými hochštaplery“. Zdůraznil proto nutnost být v rozhovorech s nimi ostražitý, ale přesto s nimi i nadále udržovat kontakty.³⁸

Otázka připojení se Polska k československo-sovětské smlouvě se objevila znovu až na sklonku války. Tehdy už Polsko ovládala prosovětská vláda a exilový kabinet neměl na dění na osvobozeném polském území vliv. Československo po silném sovětském tlaku navázalo s Varšavou diplomatické styky a v košickém vládním programu nová vláda věnovala vztahům s Polskem zvláštní pozornost. Dokument mezi jinými odkazoval na možnost přistoupení Polska k československo-sovětské smlouvě: „Vláda bude spatřovati důležitý svůj úkol v tom, uskutečniti pevný spojenecký svazek s novým demokratickým Polskem, aby co nejdříve bylo také možno provésti předpokládané rozšíření československo-sovětské smlouvy z 12. prosince 1943 v trojstranný pakt, který by stvrdil spojení Československa, Polska a Sovětského svazu proti německé výbojnosti. Pokud jde o Polsko, vláda se vynasnaží, aby bylo zapomenuto neblahé minulosti a aby poměr Československa k nové Polsece [!] byl od počátku postaven na nový základ, na základ slovanského bratrství.“³⁹

Ovšem ani to, že ve Varšavě existovala vláda souhlasící s novou východní hranicí a za základ zahraniční politiky pokládala spojení se Sovětským svazem, nebylo zárukou dobrých vztahů s Československem. Jakmile utichly poslední výstřely druhé světové války, ocitly se oba státy znovu ve sporu nejen o Těšínsko, ale

36 IPMS, Londýn, sign. A.XII.3/35. Zde jsou uloženy zprávy plk. Łunkiewiczze o *Mladém Československu* za léta 1943–1945; Archiwum Akt Nowych (AAN), Varšava, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), akta z Instytutu Hoovera, mikrofilm HJ/I/74, kart. 55, folder 36, s. 123–127, hlášení plk. Gano ze 4. srpna 1944 (L.dz. 5303/Wyw.Kw/44); J. FRIEDL, *Na jedné frontě*, s. 327.

37 Viz např. VÚA-VHA, fond 20, sign. 20-27-10, hlášení plk. Kumpošta ze dne 3. 3. 1944 o poměrech v polské armádě na Blízkém východě; J. FRIEDL, *Na jedné frontě*, c. d., s. 327.

38 AAN, Varšava, f. MSZ (akta Instytutu Hoovera), mikrofilm HJ/I/74, box 55, folder 36, s. 123–127, hlášení plk. Gano ze dne 4. 8. 1944 (L.dz. 5303/Wyw.Kw/44).

39 *Dokumenty a materiály k dějinám československo-polských vztahů v letech 1944–1948*, Praha 1985, dok. č. 22, s. 52.

také o území v bývalém německém Slezsku, nad kterými do konání mírové konference s Německem převzalo Polsko správu. Obě strany nebyly schopny se dohodnout, a právě kvůli hraničním sporům bylo zřejmé, že pouhé připojení Polska k československo-sovětské smlouvě nebude již možné. Nenaplnil se tak odhad H. Ripky, který v roce 1943 na adresu polské exilové vlády poněkud ironicky poznamenal: „Kdyby u Poláků byli lidé rozumní, byli by nám vděční za protokol, je to důkaz přátelství. Nutno dodat, že po válce přijdou jiní lidé a ti to budou rádi kvitovat.“⁴⁰ Zřejmě naposledy se s československo-sovětskou smlouvou v rámci vztahů Československa s Polskem setkáváme při tzv. pařížských jednáních, která mezi československými a polskými představiteli probíhala pod dohledem Sovětů v srpnu a září 1946. Československo tehdy předložilo Polákům návrh spojenecké dohody, jejíž text se odvolával na československo-sovětskou smlouvu z roku 1943. Poláci však s tímto odkazem nesouhlasili.⁴¹

Závěrem tohoto příspěvku se doslova nabízí vrátit se k citovanému rozhovoru J. Slávika se S. Kotem z května 1943, ve kterém polský politik výstižně a pravdivě charakterizoval sovětskou politiku, popsal osud polských důstojníků, jejichž mrtvoly Němci našli u Katyně, a varoval před sovětizací Československa. Přesto se Kot rozhodl po válce vrátit do komunisty ovládané vlasti.⁴² Patřil ke spolupracovníkům Mikołajczyka, jenž se svou lidovou stranou představoval v poválečném Polsku jedinou skutečnou opozicí komunistům. Ti ovšem nehodlali umožnit bývalému premiérovi rozsáhlejší angažmá v politickém životě. Mikołajczykovi lidovci se stali terčem šikan a falešného obviňování. Po zmanipulovaných volbách 1947 bylo jasné, že likvidace jeho strany je jen otázkou času. Mikołajczyk se rozhodl v říjnu 1947 emigrovat a pro exil se rozhodl i Kot, který tehdy působil jako velvyslanec v Itálii. Také jeho partner v rozhovoru, Slávik, (znovu) vstoupil po válce do diplomatických služeb a reprezentoval Československo jako velvyslanec ve Spojených státech. Když se v únoru 1948 komunisté chopili moci, dospěl ke stejnému závěru jako o několik měsíců dříve Kot a do ČSR se už nevrátil. Vzpomněl si tehdy na varovná slova polského kolegy z jara 1943?

40 *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, III.2, c. d., s. 329.

41 Jiří FRIEDL, *Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949*, in: Jiří Friedl – Zdeněk Jirásek, *Rozpačité spojenectví. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*, Praha 2008, s. 224.

42 K životu Kota viz Tadeusz Paweł RUTKOWSKI, *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Varšava 2000.

Ohlas československo-sovětské smlouvy v protektorátním tisku

Československo-sovětská smlouva nerezonovala jen v tisku světovém, resp. exilovém. Také v okupované vlasti vyvolala pozornost. Nacistická a jí řízená protektorátní propaganda se musely s faktem podpisu československo-sovětské smlouvy vyrovnat.

Obyvatelstvo v protektorátu bylo o československo-sovětské smlouvě informováno ze dvou směrů. Prvním byla německá propaganda, jejímiž hlavními nástroji byl tisk, rozhlas a filmové týdeníky. Druhým zdrojem informací pak byl ilegální tisk a zpravodajství zahraničního rozhlasu z Londýna a Moskvy. I přesto, že poslech cizího rozhlasu a čtení ilegálního tisku bylo riskantní, velká část národa toto riziko postupovala téměř denně. Díky tomu pak mohli lidé poslouchat a číst německý i protektorátní rozhlas a tisk, korigovat jimi předávané informace a udělat si tak dobrý obrázek nejenom o velkých změnách, ke kterým došlo v postavení československé exilové vlády v Londýně, ale i o zkruslování informací pod vlivem německé propagandy.

My zde nahlédnem na jeden z nástrojů nacistické propagandy. Periodický tisk je velmi užitečným pramenem pro studium moderních dějin. Zabývala se jím již celá řada historiků, mezi prvními to byli například Ernst Bernheim,¹ Wilhelm Bauer,² či Lucy M. Salmonová.³ Vývoj pokračoval a našel ohlas i v Československu, kde byla mimo jiné pod vedením Josefa Šusty vytvořena komise pro zpracování periodického tisku. To byl pevný základ pro další vývoj, který kontinuálně pokračoval a dnes se tak můžeme opřít o celou řadu prací.⁴

Noviny a periodický tisk obecně má několik důležitých funkcí. V neposlední řadě je důležitým komunikačním prostředkem – nástrojem pro šíření názorů, idejí, apod. – s cílem ovlivnit veřejné mínění. Historicky má tisk jak kulturní, tak zcela jednoznačně i politickou funkci. Velice často se pak v průběhu 20. století stával nástrojem určité skupiny lidí, či politického směru. Nejinak tomu bylo i v letech 1939–1945.

1 Ernst BERNHEIM, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Leipzig 1903.

2 Wilhelm BAUER, *Einführung in das Studium der Geschichte*, Tübingen 1921, s. 305.

3 Lucy Maynard SALMON, *The newspaper and the historian*, New York 1923.

4 Blíže: Tomáš PASÁK, *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, Praha 1980, s. 22–30.

Vrátíme-li se k našemu tématu a budeme-li chtít nahlédnout na to, jaký byl ohlas československo-sovětské smlouvy v protektorátním tisku, musíme si uvědomit řadu věcí.

V první řadě to, na kterou dobu nahlížíme a co všechno ji ovlivňovalo, ať už to byly události uvnitř protektorátu, či mimo něj.

Za druhé musíme zohledňovat nejenom oficiální legální tisk, ale i nelegální (i když právě jeho produkce byla na přelomu let 1943/1944 poměrně složitá a v důsledku dřívějších represivních opatření také poměrně „chudá“) a konečně také reakci tisku československé zahraniční rezistence na kritické články vycházející v protektorátu. Právě tento ilegální a zahraniční tisk pak měly československý a protifašistický charakter, diametrálně rozdílný od legálního tisku vycházejícího na okupovaném území.⁵

Za třetí (i když zcela jistě nejde o poslední aspekt), že média v žádné době nejsou zcela „nezávislá“. Vždy pracují v konkrétních podmínkách politického uspořádání a právě podle toho se liší míra jejich nezávislosti, resp. závislosti. Jsou podmiňovány vztahy a tlaky. Ve skutečném demokratickém režimu by média měla být institucí svobody projevu. Jinak je tomu ale v autoritářském a totalitárním režimu, v němž se médium stává instrumentem, který slouží mocenské skupině či entitě, která svírá mocenský monopol. V takovém případě pak médium slouží jako jeden z potřebných nástrojů k udržení politické moci. Stejně tak se stává i jedním z hlavních nástrojů pro manipulaci s veřejností a jsou to právě média, která formují či potlačují veřejné mínění a tvoří ho podle svých vlastních představ, resp. podle představ mocipánů, protože jsou součástí mocenského aparátu.⁶

Přesně takovou funkci plnila média v období druhé světové války ve všech zemích, které se dostaly pod německý vliv. Nejinak tomu bylo i v Protektorátu Čechy a Morava. Chceme-li zkoumat protektorátní každodennost či nahlédnout do protektorátní společnosti, média nám mohou být dobrým prostředníkem, pokud si ale uvědomíme jejich skutečnou funkci a také to, že okupační mocnost na veškerou mediální produkci uplatňovala řízenou kontrolu v podobě zpravodajských agentur nebo cenzurních institucí. Co se týče kontroly tisku, okupační správa kromě jiného zřídila systém pravidelně pořádaných tiskových konferencí s šéfredaktory legálně vycházejících listů. Záměr jejich působení byl v harmonizaci mediálních obsahů podřízených zájmům vlády, jinými slovy šlo o „ideologické zglajchšaltování tisku“.

5 Tamtéž, s. 45.

6 Barbora KÖPPOVÁ, *K problematice tiskových konferencí v období protektorátu*, in: Jan GEBHART a kol., *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2010, s. 11–12.

Dozor nad periodiky i nad cenzurou v protektorátu spadal pod tiskový odbor Předsednictva ministerské rady (TO PMR) a později pod stejně označený odbor Ministerstva školství a národní osvěty, resp. od června 1942 Ministerstva školství a lidové osvěty. Zásadní slovo z hlediska řízení tisku patřilo Úřadu říšského protektora (ŮŘP) – IV. tzv. kulturně-politickému oddělení, které vedl nejprve Karl von Gregory, kterého na jaře 1942 vystřídal SS-Sturmbannführer Martin Paul Wolf. V rámci tohoto oddělení pak existovala tzv. skupina tisk.⁷ V jejím čele se vystřídali Wolfgang Wolfram von Wolmar (1939–1943) a Arthur Sölner (1943–1944).⁸

Von Wolmar měl za sebou poměrně zajímavou minulost. V roce 1934 byl z Československa vyhoštěn pro nacistickou činnost ve spolku Germania. Od roku 1937 pak působil jako referent v tiskovém úřadu berlínského ministerstva vnitra. Okamžitě po jeho nástupu do čela tzv. skupiny tisk započalo 12. června 1939 zatýkání šéfredaktorů českých listů a aktivně se pak podílel i na likvidaci Schmoranzovy ilegální odbojové skupiny. Jeho vliv byl velice výrazný jak v politické, tak perzekuční oblasti a ovlivnil působení legálního tisku.⁹

Tisk v protektorátu nesledoval ale jen tiskový odbor předsednictva ministerské rady, ale také již zmiňované oddělení pro tisk při kulturně-politickém oddělení úřadu říšského protektora, dále pak gestapo i nacistická bezpečnostní policie, orgány při protektorátním ministerstvu vnitra a zejména pak policejní ředitelství. Cenzura tisku v protektorátu probíhala v několika úrovních – předběžné, průběžné i následné.

Cenzura došla například až tak daleko, že tiskový odbor zakázal v českých časopisech otiskovat některé zprávy, které byly předtím zveřejněny v časopisech německých. Stejně tak byla nařízena cenzura na projevy A. Hitlera a nesměly se otiskovat ani výtahy z jeho knihy *Mein Kampf*, aby nedocházelo k dvojsmyslným výkladům.¹⁰

Základna českého legálního tisku se pak během okupace neustále zužovala. Nebylo to ani tak v důsledku bojkotu protektorátního tisku a snížení jeho prodeje, o který se zasadilo domácí odbojové hnutí, ale mohli za to spíše sami okupanti, když tvrdili, že má český národ ve srovnání s Německem příliš mnoho „zbytečného tisku“.¹¹

Protektorátní tisk je důležitým pramenem, který ale má svoji výpovědní hodnotu jen tehdy, podrobíme-li ho kritickému rozboru, protože hlavní úlohou

7 Jinak též *Gruppenpresse*, či později *Generalreferatpresse*.

8 B. KÖPPOVÁ, *K problematice tiskových konferencí v období protektorátu*, c. d., s. 15–16.

9 T. PASÁK, *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, c. d., s. 52–53.

10 Tamtéž, s. 60.

11 Tamtéž, s. 64 a 77–80.

tisku byla propaganda. V zásadě platí, že tisku nebyl skutečným obrazem nacisty okupované země stejně, jako nebyl obrazem jejího veřejného mínění. Zcela jasnou funkci tu tak měla cenzura.

Zřízením Wolmarova úřadu pak byla zavedena již zmíněná praxe tzv. tiskových konferencí, které byly velmi účinným nástrojem řízení tisku. Zápisy z těchto konferencí nám pomohou nejenom přiblížit dobový kontext, ale i problematiku ovládnutí tiskových médií a jejich vlivu na společnost. I když tiskové konference nebyly jediné, co média usměrňovalo (připomeňme např. denní příkazy, tzv. Informace pro šéfredaktory denních listů, které byly předávány v rozmnožené podobě a podle potřeby po celých 24 hodin také telefonicky), byl to jeden z nejúčinnějších a nejvýznamnějších nástrojů. Informace či příkazy, které z konferencí přicházely, měly jednoznačně direktivní charakter a v zásadě měly také bezprostřední vliv na dění v redakcích. Určovaly volbu témat včetně jejich řazení a umístění na stránkách. Co se týká přebírání textů a zaujímání stanovisek, to byla praxe velice žádaná, přičemž nesmělo dojít k rozporu s oficiální politikou Říše a protektorátu.¹²

Pro českou žurnalistiku znamenalo období nacistické okupace obrovský úpadek. Český legální tisk byl veden ryze v duchu nacistické propagandy a působila v něm řada kolaborantských novinářů. Prosadili se hlavně takoví, kteří v dřívější době patřili mezi průměrné až podprůměrné. Profesně, politicky, a v mnohých případech i lidsky, je dnes považujeme za spodinu a představitele programové kolaborace. Připomeňme za všechny např. Jana Scheinosta, Jana Vrbu, Františka Josefa Prokopa, Rudolfa Nováka, Josefa Opluštila nebo Antonína J. Kožíška.¹³

Zadíváme-li se kriticky na proměny diskursu protektorátní žurnalistiky, uvědomíme si, že odráží naprosto dokonale celkový dobový kontext. Nejzřetelněji je to vidět na proměně, kdy tisk přešel od původního zdůrazňování idejí nacistického vítězství ve válce k nastiňování představy, že válka může přerůst ve vojenský konflikt mezi západními Spojenci a SSSR. V důsledku toho pak došlo k zintenzivnění varování před nebezpečím bolševismu. V tomto ohledu byl, jak uvidíme, zlomový právě rok 1943 a zejména pak cesta prezidenta Beneše do Moskvy. Od té doby – prakticky až do konce války – si protibolševické články držely své výsostné místo nejenom na jednáních tiskových konferencí, ale i na předních stranách novin. S blížícím se koncem války se pak stále více zdůrazňovalo, že protektorát je oproti válečným bojištím místem bezpečí a klidu.¹⁴

12 B. KÖPPLOVÁ, *K problematice tiskových konferencí v období protektorátu*, c. d., s. 20–21; Jiří KRAUS, *Od iluze kolegiality k realitě diktátu*, in: J. GEBHART a kol., *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*, c. d., s. 22–23.

13 T. PASÁK, *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, c. d., s. 68–71.

14 J. KRAUS, *Od iluze kolegiality k realitě diktátu*, c. d., s. 24–27.

Ačkoliv jsem konstatovala, že český legální tisk podléhal poměrně tvrdé cenzuře a měl zcela jasný proněmecký charakter, ojediněle se i v tom denním objevovaly články se skrytým významem, které ale český národ uměl dost dobře rozklíčovat. Tyto tendence se ukazovaly ale častěji v počátcích nacistické okupace. Díky utužení cenzury a také zásahům proti nepohodlným novinářům, kdy docházelo k jejich zatýkání, tyto projevy až na ojedinělé případy vymizely. Unikátem byla například básnička, která vyšla ve večerním Českém slově v době heydrichiády, jejíž počáteční písmena veršů, když se četla od shora dolů, říkala: „Proklínáme krvavého kata Heydricha“.¹⁵ Podobných „výstředností“ můžeme najít více, a to i přesto, že České slovo patřilo k těm časopisům, které výrazně podporovaly kolaborační tendence a zcela jasně dávaly najevo svůj politický charakter.

V novinách ale nepublikovali pouze kolaborující novináři, ale i celá řada lidí z oblasti kulturního života, kteří se i za cenu možného zatčení rozhodli nestáhnout. Našli bychom mezi nimi např. Emila Františka Buriana, Františka Halase, Jana Drdu, Františka Hrubína, Gézu Včeličku, Jaroslava Seiferta nebo Jarmilu Glazarovou. Někteří z nich pak současně publikovali i v ilegálním tisku. Mnoho z nich pak bylo za tuto činnost zatčeno a vězněno v koncentračních táborech nebo dokonce popraveno.¹⁶

Přesuňme se nyní na konec roku 1943 a nahlédněme na podpis československo-sovětské smlouvy z pohledu jejího dopadu na protektorátní tisk, který byl, jak jsme ukázali, chťe-nechťe ovlivňován vyšší mocí, kde velmi důležitou roli sehrála právě i existence tzv. tiskových konferencí.

K podpisu Smlouvy o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik došlo, jak už bylo řečeno, 12. prosince 1943 poté, co z Londýna do Moskvy přijela delegace v čele s prezidentem Edvardem Benešem.¹⁷ Hned následující den, 13. prosince 1943, byla v protektorátu svolána řádná porada šéfredaktorů českého denního tisku, na které hned v úvodu vystoupil vedoucí zvláštního oddělení Kulturpolitik SS-Sturmbannführer Wolf. Vyjádřil se k Benešově cestě do Moskvy a hned také předložil osnovu zprávy, která měla být o této události vydána: „Podle zahraničních zpráv přibyl Beneš, když provedl svůj úkol k zastření konference v Káhiře a v Teheránu, dne 11. prosince do Moskvy a již den na to sjed-

15 T. PASÁK, *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, c. d., s. 72.

16 Tamtéž, s. 75–77.

17 Blíže k obsahu smlouvy a následným jednáním např.: Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Velké dějiny země Koruny české*, sv. XVb 1938–1945, Praha 2007; Miloš KLIMEŠ et al., *Cesta ke Květnu. Vznik lidové demokracie v Československu do února 1948*, sv. 1, Praha 1965, s. 35–68; nebo: Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš: politická biografie českého demokrata*, díl 2, Praha 2008, s. 424–433.

nal dlouho ohlašovanou smlouvu, která má jeho bývalou domovinu vydati bolševismu. Rychlost, s jakou byla smlouva uzavřena, dokazuje, že návštěva v Moskvě byla ve skutečnosti jen návštěvou, vykonanou na rozkaz, jejíž demokratická fasáda má sloužit k tomu, aby malé národy střední a východní Evropy byly oklamány, pokud jde o pravou povahu bolševismu. Ostatně text smlouvy se v dalekosáhlé míře shoduje se smlouvami, které na podzim roku 1939 uzavřel Sovětský svaz s baltskými státy Estonskem, Lotyšskem a Litvou. Zdůraznění „suverénních práv smluvních partnerů“ v těchto smlouvách nebylo Stalinovi na překážku, aby tyto země roku 1940 brutálně anektoval, a to pod nejotřepanějšími záminkami. Rovněž tak tato nová smlouva by v dané chvíli nebyla s to uchránit český národ před zbolševizováním, kdyby německá branná moc neplnila nadále tento úkol pro celou Evropu“.¹⁸

Zároveň byli redaktoři seznámeni s obsahem českého londýnského vysílání,¹⁹ které o dohodě informovalo. Z porady pak vzešly další kroky, které měly být nově uváděny do praxe – prezentovány na stránkách novin. Až doposud byla osoba prezidenta Beneše prezentována a upomínána poměrně výrazně. Beneš byl vzpomínán jako zrádce národa a strůjce paktu se Stalinem. Německá propaganda si patrně slibovala, že nenávisť vůči Benešovi se bude prohlubovat právě tím, čím více se bude jeho jméno v článcích objevovat. Když se ale začalo ukazovat, že protibenešovská nálada v protektorátu není tak výrazná a přístupu veřejnosti k Benešově osobě není tak odmítaví, jak se čekalo, možná spíše naopak, bylo na tiskové poradě rozhodnuto o zahájení soustavné protibolševické propagandy, ve které v žádném případě neměla být osoba Beneše zdůrazňována. Mělo se jít ryze v duchu varování před bolševismem a zapojení se do tzv. protibolševické evropské akce. Současně bylo upozorněno na chystaný protibolševický projev mládeže 15. prosince 1943 pod titulem „Socialismus mladých proti bolševickému rozkladu“, kterému měl být dán na stránkách tisku výrazný prostor. Ze všech článků mělo být patrné, jak se „v domovině vzpírá celý národ proti Benešově zradě a že právě proto se staví proti bolševismu tím rozhodněji a důrazněji. To zůstává generální linií pro další vývoj politický“.²⁰ Byla tak vlastně zahájena, i když to nebylo veřejně prezentováno, velká kampaň zaměřená proti Benešovi jako hlavnímu představiteli zahraničního odboje. Tato kampaň opero-

18 J. GEBHART a kol., *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava. Edice tiskových konferencí z let 1939–1945 [CD-ROM]*, Praha 2010, řádná porada šéfredaktorů českého denního tisku 13. prosince 1943. Také: Národní archiv (NA), Praha, f. V. Patzak, sign. 5-69-8, kart. 70.

19 J. DEJMEK, *Edvard Beneš: politická biografie českého demokrata*, c. d., s. 433.

20 J. GEBHART a kol. *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava. Edice tiskových konferencí z let 1939–1945 [CD-ROM]*, c. d., řádná porada šéfredaktorů českého denního tisku 13. prosince 1943. Také: NA, Praha, f. V. Patzak, sign. 5-69-8, kart. 70.

vala i s faktem, že byl podle usnesení České Národní rady v červnu 1942 Beneš z řad českého národa vyhoštěn. Několikrát pak bylo na poradě zdůrazněno, že Benešovo jméno by mělo být v celé akci co nejvíce ukryto. Zrovna toto nařízení se však příliš nedodržovalo, a proto to bylo ještě upomínáno na jedné z dalších porad dne 11. ledna 1944.²¹

Protektorátní veřejnost však věnovala Benešově návštěvě v Moskvě poměrně velkou pozornost. Koncem prosince 1943 se o smlouvě uzavřené mezi Benešem a Stalinem v protektorátu vědělo díky zahraničnímu rozhlasovému vysílání a následně tzv. šeptandě. Náladu v české společnosti pozorně sledovaly zprávy řídící úřadovny Sicherheitsdienstu v Praze. Najdeme v nich zajímavé pohledy, mnohdy se mísící spíše s přáním okupantů, než s faktickým objektivním poznáním. Zmínku o československo-sovětské smlouvě najdeme již ve zprávě ze 14. prosince: „Zatímco výsledky Teheránské konference jsou posuzovány rozdílně, téměř bezvýhradně jsou Češi zajedno, že Benešova cesta bude mít rozhodující význam pro znovuzřízení Československa a tím také pro poválečné nové uspořádání. Už skutečnost, že Stalin jednal s Benešem, je důkazem, jak se již mnohokrát tvrdilo, že je třeba v každém případě počítat s obnovou Československa. Porůznu se také objevují úvahy, že Beneš se již dostal do silného Stalinoва vleku, stejně jako názory, že Čechy prodal Stalinovi a nové Československo bude komunistickým státem ,ze Stalinovy milosti'. Tyto názory se snaží oslabovat poukazem na to, že nový stát bude mít zvláštní postavení ve střední Evropě. Komentáře k cestě uveřejňované v českém tisku nejsou Čechy brány v žádném případě vážně, protože ani německá propaganda o ní neví nic přesného.“²²

Další zpráva o dva dny později píše: „V rozhovorech jsou zdůrazňovány osobní Benešovy zásluhy a je poukazováno na to, že za daných politických poměrů se našlo jediné možné a také nejlepší řešení. Jeho schopnostem je možné děkovat, že po porážce Německa bude redukován na minimum bolševický vliv na nové Československo. (...) Na druhé straně každým dnem sílí hlasy, které Benešovu cestu a podpis smlouvy odmítají. Tito Češi především vůči Benešovi namítají, že se pokusil z pouhé samolibosti a egoismu zajistit si pro poválečnou dobu zvláštní postavení, přičemž mu je zcela lhostejné, nakolik se vztahuje jeho postup k českému národu.“²³

Nacistická propaganda na Benešovu prosovětskou politiku výrazně útočila a přizvukoval jí jak protektorátní tisk, tak rozhlas. „Doporučení“, která vydávaly tiskové konference, pak byla v tisku reálně prezentována. V nadcházejících týdnech či měsících se neustále vynořovala ať už v delších či kratších intervalech.

21 Tamtéž.

22 NA, Praha, fond 114, sign. 307-5, Tagesbericht SD Leitabschnitt Prag, Nr. 147/43, 14. prosince 1943.

23 Tamtéž, Nr. 148/43, 16. prosince 1943.

Největší reakce zaznamenáváme hned bezprostředně po 12. prosinci 1943, stoupají v reakci na tzv. manifestaci české mládeže proti podpisu československo-sovětské smlouvy a proti Benešovi 15. prosince 1943 a trvají až do Vánoc téhož roku. Upozorňují především na hrozbu bolševismu.

Nahlédneme nejprve do českého, takřkajíc nebulvárního, tisku. Bezprostředně na podpis smlouvy reagovalo např. *České slovo*, *Národní politika* a *Národní práce*, které se vyjadřovaly téměř shodně. Nejvýraznější a možná i nejprovokativnější bylo *České slovo*, když napsalo, že „Beneš stojí jako žebrák před branami Kremlu, aby vydal zem, která mu již nepatří, bolševismu“.²⁴ Skutečnou reakci prezentovaly všechny tři deníky v článku nazvaném „Zrada dokonána“ až v úterý 14. prosince 1943, v němž nejprve téměř doslovně citují faktografickou zprávu z tiskové konference, a následně každý z nich přikládá vlastní líčení onoho aktu, kdy Beneše označují za zrádce národa a poukazují na jedinou možnou záchranu, o kterou se může národ opřít, a to je – podle *Českého slova* – „říšská branná moc, která jedině může zadržet krvavou dýku bolševismu, aby se nepohroužila do srdce našeho národa“.²⁵ *Národní politika* pak napsala: „Německo je dnes jediným státem, který zabraňuje zhroucení Evropy“.²⁶ V podobném duchu vypadaly titulní strany těchto periodik i v následujících dnech. A právě *České slovo* neustále, a oproti ostatním výrazněji, stupňovalo svoji averzi nejenom vůči Benešovi, ale i proti Anglii, když napsalo: „Benešova smlouva se Stalinem je ale zároveň také novým důkazem, že Anglie, která se až donedávna vydávala za ochránce malých národů, je nyní už definitivně vyřazena a odsouzena k úplné bezmocnosti. Anglie nemá totiž už ani síly, ani odvahy, aby mohla Stalinovým záměrům překážet nebo je snad dokonce překazit. Musí jen trpně přihlížet k tomu, jak Stalin chce malé národy úplně znásilnit a zotročit.“²⁷ Na Beneše pak *České Slovo* hledělo s pohrdáním jako na prostředníka a průkopníka: „Beneš dosáhl ovšem smutné proslulosti, že první ze všech emigrantů se dal do služeb stepního barbarství židobolševismu a stal se prvním smluvním průkopníkem zbolševizování evropské pevniny.“²⁸ Trochu z jiného úhlu na čtenáře působí články *Národní práce*, které sice začínají stejně jako u jiných, dříve obdrženou zprávou od Úřadu říšského protektora, následně ale pole mezinárodní politiky opouští a snaží se nastínit to, jaké konkrétní dopady by mohlo československo-sovětské spojení na český národ mít, pokud by nebyl „chráněn“ Říší: „Co by

24 *Pravda o Benešovi*, Nedělní *České slovo*, roč. XXXV, 1943, č. 292 z 12. prosince, II. vydání – Pražské, s. 1.

25 *Zrada dokonána*, *České slovo*, roč. XXXV, 1943, č. 293 z 14. prosince, II. vydání, s. 1–2.

26 *Bud' Evropa zničí bolševismus nebo bolševismus vyhubí evropské kulturní národy*, *Národní politika*, roč. LXI, 1943, č. 342 z 13. prosince, s. 1.

27 *Zrada dokonána*, *Večerní České slovo*, roč. XXV, 1943, č. 293 z 14. prosince, s. 1.

28 Tamtéž.

se stalo? Každý by něčím doplatil. Někdo dříve, někdo později. Sedlák by ztratil půdu, dělník svou životní úroveň, podobně by dopadly i ostatní vrstvy národa. (...) My Čechové jsme zvyklí na jinou úroveň životní a pořádek. Český dělník vydělává a slušně si žije. Hospodářsky i kulturně. Od té doby, co vyšel z hospodářských krizí, vidí svou budoucnost zabezpečenou. (...) A nyní s tím srovnáme život dělníka a sedláka v zemi, kde vládne bolševismus. (...) Péče o zaměstnání je v Sovětech úplně neznámým pojmem. Úroveň dělníka je tak nízká, že chodí stále v jedné šatech. Jiné nemá. (...) Takový kovodělník, průmyslový dělník, který u nás patří k dělnické elitě, je tam na tom stejně špatně, jako jeho druhové z ostatních kategorií. Nejinak se vede sovětskému sedlákovi a zemědělskému dělníkovi.²⁹ Tato strategie Národní práce tak byla zcela jasně mířena na poměrně širokou skupinu lidí v protektorátu a svoji odezvu zde nepochybně našla. 17. prosince 1943 pak Národní politika komentovala, že „celý národ chová hluboké obavy před bolševismem, neboť by za jeho režimu přišel o svůj majetek, o kulturu, o celý dosavadní způsob života. A co navíc, nepřeje si návratu Židů, kteří by v bolševickém státě vládli. Nikdy!“³⁰

Bezprostřední reakce na podpis československo-sovětské smlouvy najdeme snad ve všech protektorátních novinách. Rudolf Hudec například v Lidových novinách napsal: „Nemůže být krvavější ironie, než jakou znamená smlouva, kterou podepsal Beneš v Moskvě. Český národ byl vždy a je dosud zapřísáhlým nepřítelem bolševiků. Beneš, zrádce a utečenec, prezentoval však tento národ Stalinovi, a to jako spojence. Bohudíky jenom na papíře. (...) Uvědomělý český sedlák, dělník, úředník, řemeslník a obchodník nenáviděl vždy bolševismus a hnusil se jim už proto, že je to židovský produkt. Dohoda Benešova se Stalinem zůstává proto v českém národě bez jakékoli odezvy a vzbuzuje toliko smích. Naděje, kladené do ní Benešem, se nikdy nesplní. Český národ je a zůstane zapřísáhlým nepřítelem bolševismu.“³¹

Když se blíže podíváme na články Poledního listu, tedy de facto bulvárního periodika, zjistíme, že tato doba a reakce na podpis smlouvy setřela téměř jakékoliv rozdíly mezi bulvárním a nebulvárním tiskem. Zkrátka všude se můžeme dočíst o naprostém odmítnutí Benešova podpisu, a to vše v duchu německých příkazů.

Situace se ještě více vystupňovala po 15. prosinci 1943, kdy se v Praze ve velkém sále Lucerny pod přímým vedením Kuratoria pro výchovu mládeže konala, jak se psalo v tisku, „manifestace české mládeže proti komunismu.“³² 16. prosince 1943 pak protektorátní vláda vydala vlastní protest, ve kterém se

29 *Skutečnosti poučují*, Národní práce, roč. 1943 (5), 1943, č. 345 z 16. prosince, s. 1.

30 Národní politika, roč. 1943, 1943, č. 345 z 17. prosince.

31 *Ohlas dne*, Národní práce, roč. 1943 (5), 1943, č. 345 z 16. prosince, s. 2.

32 Polední list, roč. XVII, 1943, č. 346 z 17. prosince, s. 1–2.

postavila proti smlouvě a současně vyslovila loajalitu vůči Říši: „Český národ a jeho vláda, pamětlivý svého evropského závazku, nikdy neuzavřel pakt s bolševismem, nýbrž budou vždy všemi silami bojovat proti zradě českých zemí bolševismu. Stojíme věrně k Říši, jejíž branná moc dnes jediná zaručuje záchranu evropských národů a jejich kultury.“³³ Tyto zprávy neopomněl okomentovat snad žádný deník. Stejně jako tzv. Provolání České ligy proti bolševismu k českému lidu, které se na titulních stranách objevilo hned 18. prosince 1943.

Založení České ligy proti bolševismu jako propagandistickou odezvu na svoji cestu do SSSR komentoval prezident Beneš ve svých poválečných pamětech: „Doma založili protibolševickou ligu a hnali knutou a revolverem masy našeho lidu na manifestace proti bolševismu, jemuž jsem se dle nich zaprodal. My sami v Londýně jsme však dostávali z domova zprávy, že většina našeho lidu komunistická sice není, ale že plně chápe a schvaluje náš postup, moji cestu, naši smlouvu, krátce: chápe problematiku poválené politiky evropské, rozumí, že po tom, co se stalo v roce 1938 a 1939, a vzhledem k tomu, že po válce budeme sousedy Ruska, naše zahraniční vláda se orientuje správně a že národ doma její politiku, včas se s Ruskem dohodnut, plně schvaluje.“³⁴

Liga vznikla z popudu německého státního ministra Karla Hermanna Francka 23. ledna 1944, původně jako reakce na podpis československo-sovětské smlouvy z prosince 1943. Do jejího čela byl postaven prof. Josef Drachovský, který ji vedl s cílem šířit protisovětskou propagandu ať už na krajské, či celoprotektorátní úrovni. Česká liga proti bolševismu pořádala veřejné přednášky, vydávala tiskoviny, jako například časopis *Denní korespondence*, organizovala různá shromáždění. Ve společnosti se však objevily negativní reakce na tuto propagandu, což se týkalo například jejích plakátů, nejznámějším pak byl asi ten s heslem „Zachvátí-li tě zahyneš“.

V protektorátu byl pak německý list *Der Neue Tag* tím, kdo vlastně shrnoval všechny články v jeden velký. Pod názvem *Die tschechische Presse zum Pakt Benesch – Stalin*, vyjádřil jasný postoj českých novin k této smlouvě.³⁵ Stejně tak se následně věnoval i tzv. studentským protestům. Dá se říci, že tento list, byť nejméně obsáhle, nasazuje pomyslné zastřešení všem článkům, které v protektorátním tisku k tomuto tématu vyšly. Více se však k tomuto problému nevrátil, a to ani na začátku roku 1944.

Jak se na podpis československo-sovětské smlouvy díval český fašistický tisk, který prezentoval např. *Arijský Boj*? Články nazvané „Národ J. A. Komenského

33 Např. *České slovo*, roč. XXXV, č. 296 z 17. prosince 1943, s. 1.

34 Edvard BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce, k novému vítězství*, Praha 1947, s. 423–424.

35 *Die tschechische Presse zum Pakt Benesch – Stalin*, *Der Neue Tag*, 1943, č. 346 z 15. prosince, s. 2.

nebude sloužit Stalinovým Židům“³⁶, „Všemi silami proti bolševismu“³⁷ nebo „Český národ proti židobolševikům“³⁸ reagovaly nejenom na podpis samotné smlouvy, ale i na události vyjádření studentského nesouhlasu vůči ní, stejně tak, jako na protest protektorátní vlády proti tzv. Benešově zradě. Všechny tyto články působily až dalo by se snad dokonce říci karikaturním dojmem. Osoba Beneše a samotné smlouvy se pomalu z Arijského Boje vytrácela, ale tzv. protibolševické výpady či témata byla součástí snad každého dalšího výtisku. Arijský Boj tak plnil nařízení Úřadu říšského protektora na vedení tzv. protibolševické akce bez jakýchkoliv výtek.³⁹

S příchodem Vánoc se reakce na smlouvu i Beneše v protektorátu uklidňují. Nutno ale říci, že to nebylo nic neplánovaného. Na řádné tiskové poradě šéfredaktorů českého denního tisku 21. prosince 1943 bylo totiž předneseno: „Nyní stojíme před skutečností, že Vánoce a Nový rok jsou přede dveřmi, čímž zájem obyvatelstva o věci politické poněkud ochabuje. Tento stav není právě nezdravý, a proto bylo nařízeno, že protibolševická akce se během tohoto týdne v určitém smyslu přitlumí. (...) Je naším úmyslem, zabývat se akcí v lednu a únoru velmi aktivně.“⁴⁰ A tak se také stalo. Konkrétně pak v důsledku oficiálního ustanovení České ligy proti bolševismu 23. ledna 1944 se začaly znovu rozdmýhávat protibenešovské a protibolševické nálady, které našly své místo v řadě článků nejruznějšího protektorátního tisku. Během února však tento vliv pomalu upadal a objevoval se stále výjimečněji, aby mohl opět vygradovat mezi 15. a 16. březnem 1944, kdy se vynořil u příležitosti pátého výročí zřízení Protektorátu Čechy a Morava. Tyto zprávy už spíše vyzdvihují akce řízené Českou ligou proti bolševismu, než aby byly nějakou novou protibolševickou akcí.

Abyste byl pohled na ohlas československo-sovětské smlouvy v protektorátním tisku kompletnější, je třeba se ještě zmínit o periodických, která sice na smlouvu reagovala, ale na které nemělo konání tzv. tiskových porad vliv. V první řadě se jedná o reakci v časopise *Böhmen und Mähren* – listu říšského protektora. V něm najdeme článek vztahující se k československo-sovětské smlouvě až v dvojčísle č. 3/4, březen/duben 1944. Byť v úvodu proklamuje, že se nejedná o žádné propagandistické smyšlené teze, ale o pravdivý popis vývoje událostí, opak je pravdou. Beneš je v článku znázorňován jako modelová postava bolševismu, proti kterému je potřeba bojovat, aby byl udržen pořádek v Evropě. Jedi-

36 Arijský Boj, roč. IV, 1943, č. 51 z 18. prosince, s. 1–2.

37 Tamtéž, s. 2.

38 Tamtéž, č. 52 z 25. prosince, s. 1.

39 Tamtéž, leden-duben 1944.

40 J. GEBHART a kol., *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava. Edice tiskových konferencí z let 1939-1945 [CD-ROM]*, c. d., řádná porada šéfredaktorů českého denního tisku 21. prosince 1943.

nou možnou cestou podle tohoto časopisu byl boj a vítězství německých zbraní.⁴¹

Není možné opomenout ani tisk ilegální. To je však úkol poměrně složitý, protože v období od prosince 1943 až do jara 1944 se v oblasti ilegálních periodik setkáváme s jejich naprostou absencí. Výjimkou je komunistické ilegální Rudé právo, i když ani ono se nevyhnulo výpadku ve vydávání, takže k dispozici máme jen prosincová čísla. Od ledna do května roku 1944 totiž nastala ve vydávání pauza. Nejpodrobněji o událostech podpisu československo-sovětské smlouvy promluvil tento list v prosinci 1943 ve svém 17. čísle, kde byly popisovány podrobnosti schůzky Beneše se Stalinem, uveřejněno samotné znění smlouvy (které se čtenáři oficiálního protektorátního tisku pochopitelně nedozvěděli) a věnovalo se i popisu průběhu událostí před a po 12. prosinci 1943. Zajímavé jsou potom projevy sovětské i československé strany a ohlasy, které podpis smlouvy vyvolal ve světě. Rudé právo prezentovalo komentáře nejenom z Moskvy, ale i z britského nebo amerického tisku, které vesměs vyjadřovaly uspokojení nad uzavřením tohoto paktu.⁴²

V lednovém čísle z roku 1944 pak ilegální Rudé právo v článku „Přichází čas úderu!“ vytyčovalo směr, kterým měl domácí odboj po uzavření smlouvy jít: „... je třeba z dosavadního, národ demoralizujícího pasivního vyčkávání přejít k aktivnímu boji a organizovat všechny síly lidu k útoku za vyhnání nacistických okupantů. Je to morální ctí a povinností každého, kdo se cítí vlastencem a kdo je antifašistou, aby se zúčastnil boje. Jen zbabělci a političtí přemoudřelci mohou v této pro naše národy osudové chvíli ještě volat po posečkání na poslední okamžik. Tento poslední okamžik nepřijde sám, nýbrž je nutno jej soustavně vytvářet, vytvářet jej bojem, všemožnými sabotážemi a destrukcemi, rozkládáním okupačního aparátu a fašistického pořádku a zanesením (zmatku) do řad nepřítele, aby nemohl zvládnout situaci a aby se mi vláda vymykala z rukou. (...) Podejme si všichni ruce! Bojujme všichni všemi zbraněmi proti okupantům! Sabotujme, stávkujme, bijme všude své zotročovatele!“⁴³

Závěrem ještě pohlédneme na reakci exilového tisku na německou a protektorátní propagandu. Zde najdeme opravdu velké množství článků o smlouvě, stejně jako o Benešově cestě do Moskvy. Řada periodik však také reflektovala tisk protektorátní. Konkrétně můžeme zmínit například oficiální list československého státního zřízení Čechoslovák, který 24. prosince 1943 napsal: „Z hlásů, jakými se ozývá německá propaganda, je nejlépe vidět těžkou ránu, kterou

41 *Der Modellpakt*, Böhmen und Mähren: Blatt des Reichsprotektors, 1944, Nr. 3/4, März/April.

42 Rudé právo, roč. V, prosinec 1943, č. 17, in: *Rudé právo 1939–1945*, Praha 1971, s. 479–484.

43 Vladimír HUDEC, *Československá žurnalistika v antifašistickém odboji let 1939–1945*, Praha 1978, s. 126–127.

nasadila německým plánům čs.-sovětská smlouva.⁴⁴ V jiném článku je pak vyjádřeno stanovisko exilu k ustavení České ligy proti bolševismu: „Aby vyvolali dojem, že český národ se smlouvou vskutku nesouhlasí, nařídili Němci založení tzv. české ligy proto bolševismu. 17. prosince vydala tato liga provolání k českému národu, které parafrázuje prohlášení Háchy a spol. Vyzývají se v něm všechny korporace i soukromé osoby, aby se postavili do ‚evropské fronty proti bolševismu‘. Vzhledem k tomu, že ‚ohrožuje svou domovinu a jde proti Evropě, kdo nejde proti bolševismu‘, nepochybujeme o tom, že gestapo se již postará, aby členy ligy byly do konce ledna, kdy se liga definitivně ustaví, všechny korporace a spolky a souhrn všeho obyvatelstva v českých zemích.“⁴⁵

Jak jsme viděli, ohlas československo-sovětské smlouvy v protektorátní společnosti i protektorátním tisku byl poměrně výrazný. Z pohledu nacistů byl pak ale značně korigován cenzurou a samotným okupačním řízením protektorátního tisku. Jednoznačně direktivní – nařízenou reakcí na podpis československo-sovětské smlouvy bylo založení České ligy proto bolševismu, která se během jara 1944 stala nositelkou protisovětské propagandy v protektorátu. Prezentace jejích aktivit pak naplňovala, ať už ve větší či menší míře, stránky protektorátního tisku až do konce války. Zaznamenali jsme ale také spontánní reakce, na které nacistická cenzura neměla vliv a které pozitivně ovlivňovaly náladu ve společnosti.

44 *Zděšení v Berlíně nad čs.-sovětskou smlouvou*, Čechoslovák 5, 1943, Londýn 24. prosince, č. 52, s. 5.

45 *Liga proti bolševismu*, Čechoslovák 5, 1943, Londýn 24. prosince, č. 52, s. 5.

Spojenecká zmluva medzi ČSR a ZSSR – cesta k potupe a porobe, cesta k slobode a nezávislosti. Dva rozdielne postoje Slovákov k zmluve

Život Slovieniek a Slovákov žijúcich v samostatnom štátnom útvare sa aj v piatom roku jeho existencie (od 21. júla 1939 nesúci názov Slovenská republika – SR) ničím nevymyká z prijatého a vehementne obhajovaného totalitného politického systému po vzore fašistickom aj nacistickom, ktorý si naďalej v plnej sile nárokoval regulovať všetky aspekty verejného a súkromného života svojich občanov.¹ Celý totalitný mocensko-politický aparát zaštiľujúci sa morálnou autoritou katolíckeho kňaza Msgre Jozefa Tisu, prezidenta republiky, a spoliehajúci sa na výkonnosť zvlášť Ministerstva vnútra, Ministerstva národnej obrany a Ministerstva zahraničných vecí (resp. ich konkrétnych zložiek), aj v roku 1943 nielenže posilňoval svoju moc,² ale aj otvorene,³ či skryte nastoľoval prostredníctvom Úradu propagandy masívnu ideologickú propagandu, ktorou zakrýval nielen svoje neúspechy v postupoch s priateľmi,⁴ ale predovšetkým s nepriateľ-

-
- 1 Ján KORČEK, *Slovenská republika 1943–1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*, Bratislava 1999, s. 27–33.
 - 2 Dňa 26. marca 1943 Slovenský snem odhlasoval druhý (a posledný) *Branný zákon SR*, ktorý charakterizoval službu v brannej moci za čestnú službu národu a súčasne vymedzil jeho úlohy: „Brániť celistvosť štátu, slobodu národa, spolupôsobiť pri zabezpečovaní vnútorného poriadku a bezpečnosti, zvyšovať pracovnú pohotovosť.“ Úlohám, resp. brannej povinnosti nepodliehali Židia a Cigáni. Branný zákon nadobudol platnosť 1. júna 1943 a už o šesť dní neskôr prezident SR vymenoval *Najvyššiu radu obrany štátu* (v zložení gen. Ferdinand Čatloš, Gejza Medrický, Mikuláš Pružinský a Imrich Karvaš) a na konci augusta 1943 tiež *Medziministerský zbor obrany štátu* ako jej poradný orgán, a taktiež *Generálny sekretariát obrany štátu* ako jej výkonný orgán. Dňa 11. novembra 1943 bola vládny zákon č. 1511/1943 uvoľnená cesta k vzniku tzv. asistenčných jednotiek *Stráže obrany štátu* (SOŠ), úlohou ktorých bolo chrániť neporušiteľnosť štátnych hraníc, nedotknuteľnosť štátneho územia a spolupôsobiť pri ochrane verejného poriadku, pokoja a bezpečnosti. Veliteľom sa stal plk. gšt. Viliam Kanák a k 1. aprílu 1944 sa početný stav SOŠ zvýšil na 3200 vojakov a civilov.
 - 3 Dňa 13. júla 1943 minister vnútra Alexander Mach nariadil odstrániť všetky nevhodné sochy, symboly, obrazy, nápisy „ktoré pripomínali otrockú minulosť“, a to vrátane dvadsaťročnej československej štátnosti. V posledný septembrový deň 1943 bola pri Ministerstve spravodlivosti vytvorená *Ústredná cenzúrna komisia*.
 - 4 Zvlášť v rokovaní o budúcnosti bojového nasadenia slovenských divízií, od leta 1941 dislokovaných v ZSSR a v roku 1943 sčítajúcich 18 250 mužov, rodinám ktorých bolo práve v roku 1943 prezidentom, predsedom Slovenského snemu a ministrom národnej obrany sľubované, že nielenže nebudú nasadzovaní do priamych bojových akcií, ale že budú aj definitívne odvedení do vlasti. Dňa 27. septembra 1943 však gen. Fritz Schlieper, veliteľ nemeckej vojenskej misie na

mi, na čo zvlášť využíval predovšetkým režimom uznané a následne vnútorne i medzinárodne prezentované národné úspechy.⁵

Obyvatelia Slovenska boli aj v tomto roku uisťovaní nielen o oprávnenosti svojich odvekých nárokov na vlastnú národnú a štátnu slobodu a samostatnosť, ale – a to predovšetkým – uisťovaní aj o svojej národnej sile, sile štátu a vlády, o ktorých sa dozvedali predovšetkým z hromadných oznamovacích prostriedkov. V tej dobe predovšetkým z dennej tlače, časopisov a rozhlasu. Masmédia vojnovaj Slovenskej republiky nepochybne stáli za spolitizovaním spoločenského i individuálneho života v štáte v intenciách autoritatívneho a totalitného politického režimu, ktorý vedome potlačoval slobodu slova a ruka v ruke s týmto faktom i kritiku režimu. Tento s plnou samozrejmosťou zasahoval do verejného i súkromného života jedincov, pričom však neuznal slobodu jedinca, ale ani žiadnu hranicu svojej moci. Totalitný politický systém Slovenskej republiky nevybočil z jeho tak typického hodnotenia, pričom ho z tejto podstaty usvedčujú predovšetkým jeho ideológia; vláda jednej strany – Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS), resp. Strany slovenskej národnej jednoty – ovládajúcej štátny aparát, a tiež výhradný monopol nad prostriedkami masovej komunikácie. Na druhej strane sa tieto len ojedinele zmieňovali o vlastnom zápase v rámci mocensko-politických špičiek, ktorý vrcholil práve v druhej polovici roku 1943 medzi klerikálno-konzervatívnou a radikálno-fašistickou skupinou HSLS.⁶

Slovensku a hlavný poradca MNO pre otázky výcviku, výzbroje a výstroje slovenskej armády, dal predsedovi vlády Vojtechovi Tukovi, vyslancovi v Berlíne Matúšovi Černákovi a rovnako ministrovi gen. Ferdinandovi Čatlošovi jednoznačne najavo, že návrat vojakov slovenskej armády v r. 1943, ale ani v nasledujúcom roku, neprichádza do úvahy. Pripustil jedine reorganizáciu 2. pešej divízie (na 2. technickú divíziu) a jej dislokáciu na sever Talianska; či rešpektovanie požiadavky na slovenské velenie a nenasadenie divízie v partizánskom prostredí slovanského obyvateľstva, čo stvrdil i ďalekopisom do Berlína na Oberkommando der Wehrmacht (vrchné veliteľstvo nemeckej brannej moci). In: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty*, zostavil Vilém PREČAN, Bratislava 1970, dok. č. 5, s. 33–36. Dňa 14. októbra 1943 sa do Bratislavy osobne dostavil náčelník *Abteilung Ausland* (neskôr *Amt Ausland Abwehr*) viceadmirál Leopold Bürkner, ktorý si od MNO SR gen. Čatloša odniesol prísľub, že i on osobne „urobí všetko v záujme spoločného vedenia vojny“, a tiež, že nebude požadovať uvoľniť čo len „jedného chlapa 1. pešej divízie, a to vzdor [jej] veľkým stratám,“ [rozumej: neúspech 1. pešej divízie v záchytnom postavení medzi Berislavom a Sivašom neďaleko Melitopole, kedy divízia utrpela zvlášť ťažkú porážku], a naďalej mala zostať na východnom fronte v postavení „zabezpečovacej jednotky.“ Tamtiež, dok. č. 11, s. 48.

- 5 Medzi ktoré sa radili predovšetkým úspechy 13. letky Slovenských vzdušných zbraní, ktorá bojovala v zostave nemeckej Jagdgeschwader 52 na východnom fronte, a ktorá 27. októbra 1943 zaznamenala svoje 217. vzdušné víťazstvo a stíhač Ján Režňák sa svojimi 32 zostrelmi stal v poradí 74. najúspešnejším stíhačom druhej svetovej vojny.
- 6 J. KORČEK, *Slovenská republika 1943–1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*, c. d., s. 28–29.

Vzdor týmto konštatovaniam nie je možné hromadným oznamovacím prostriedkom vojnovnej Slovenskej republiky uprieť vôľu informovať svojich občanov, pričom predovšetkým denník *Slovák*, ale tiež *Gardista*, či týždenníky *Katolícke noviny* a iné sa v roku 1943 v časti zahraničnopolitických správ sústreďovali najmä na tzv. „horúce témy“ – nemecké obranné úspechy (síce obranné, ale rozhodne úspechy),⁷ stabilizovanie nemeckej armády na východnom fronte⁸ a na rozpory v radoch Spojencov.⁹ Náplne dvoch prvých tém boli sprostredkované poväčšine priamo z Berlína a vlastné komentáre sa niesli v súhlasnom tóne. Téma v poradí tretia bola sprostredkovaná najmä slovenskými diplomatickými úradmi a dopĺňovaná vlastnými redakčnými komentármi, v závažných prípadoch i priamo samotného šéfredaktora (v prípade Slováka Jozefa Pauča).

Mimo záujem zahraničnopolitických komentárov však pochopiteľne zostávala ani situácia v spriatelенých krajinách – Nemecku, Taliansku, Bulharsku, Rumunsku¹⁰ a pozornosť sa sústreďovala i na neutrálne štáty, zvlášť Švajčiarsko a Švédsko.¹¹

Nepochybne zvrät v druhej svetovej vojne stvrdený udalosťami leta 1943 na východnom fronte¹² a následné zahraničnopolitické aktivity predurčovali aj zmeny vo vývoji totalitného politického systému SR. V druhej polovici októbra 1943 sa začali na medzinárodnom poli uskutočňovať stretnutia, akty a aliancie, ktoré dávali tušiť, že vedno so situáciou na frontoch, budú mať tieto celkom iste celoeurópsky, ba celosvetový dopad, ktorý neminie ani Slovenskú republiku. Vládni činitelia, slovenská diplomacia, spravodajské oddelenie Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) a pochopiteľne aj hromadné komunikačné prostriedky za dva a pol mesiaca boli postupne, ale predsa, prebúdzané miestami až z profesijnej letargie k novým aktivitám, i keď poväčšine aktivita u ľudáckych novinárov znamenala oprášenie starých bôľov a tém. Ako sa v prvých mesiacoch nového roku 1944 však ukázalo práve tieto politické rozhodnutia rozdelili slovenskú spoločnosť, a pochopiteľne zvlášť oficiálnu a oponentskú (zväčša ilegálne pracujúcu) politickú reprezentáciu definitívne na dva póly, pričom prvý z nich hod-

7 *Slovák*, roč. XXV., č. 225 z 1. októbra 1943, s. 2; č. 234 z 12. októbra 1943, s. 1; č. 270 z 24. novembra 1943, s. 1 a nasledujúce vydania.

8 Tamtiež, č. 228 z 5. októbra 1943, s. 1; č. 248 z 28. októbra 1943, s. 1 a nasledujúce vydania.

9 Tamtiež, č. 231 z 8. októbra 1943, s. 1; č. 248 z 28. októbra 1943, s. 2 a taktiež nasledujúce vydania.

10 Tamtiež, č. 227 z 3. októbra 1943, s. 2, č. 230 zo 7. októbra 1943, s. 2, č. 233 z 10. októbra 1943, s. 3; č. 246 z 26. októbra 1943 a nasledujúce vydania.

11 Pavol PICHŇA, *Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a na prezidenta Jozefa Tisu*. In: *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Zborník materiálov z vedeckého sympózia *Časť – Papiernička*, 5. – 7. mája 1992, zost. Valerián Bystrický, Štefan Fano, Bratislava 1992, s. 166–176.

12 Z posledných prác: Lloyd CLARK, *Kursk: The Greatest Battle. Eastern Front 1943*, Londýn 2013.

notil spojenecké aktivity ako *cestu k potupe a porobe*, ale pre druhý pól znamenal *cestu k slobode a nezávislosti*.

A tak síce pomaly ale nezvratne od jesene 1943 dochádzalo v slovenskej spoločnosti k jej nezmieriteľnej polarizácii, a to vzdor tomu, že táto podľa obhajcov režimu prežívala obdobie relatívnej liberálnosti,¹³ čo komplexnejší pohľad hodnotí vo všetkých súvislostiach;¹⁴ ku ktorej samozrejme prispel i vývoj v domácom odbojovom hnutí.¹⁵

Faktom je, že kým spojenecké vyjednávania boli okamžite v oficiálnej tlači slovenského štátu hodnotené ako *cesta k potupe a porobe*, nie rovnako svižne reagovala aj opozícia poukázaním na *cestu k slobode, nezávislosti a demokracii*. Ba čo viac, ukazuje sa, že slovenskí odbojármi, zvlášť z tábora československého demokratického odboja, potrebovali v prípade podpísania spojeneckej zmluvy medzi ZSSR a ČSR čas na nielen na jej uvedomenie si, ale predovšetkým na jej zdôvodnenie.

Rozdielnosť v názoroch aj v následných aktivitách vládnucich i opozičných politikov spôsobila už konferencia ministrov zahraničia Veľkej Británie, Spojených štátov amerických a Sovietskeho zväzu (a Číny, ktorá svoj podpis pod štyri zásadné dokumenty pripojila dodatočne) začatá 18. októbra 1943 v Moskve. Táto tzv. Tretia moskovská konferencia určila jasné ciele spoločného vedenia vojny voči nacistickému Nemecku a jeho spojencom.¹⁶ Komentáre v Slovákovi (ústrednom tlačovom orgáne HSLS) informovali o základných bodoch rokovania, predložili čitateľovi rozpory v spojeneckom tábore, pričom nezaznamenali, a ani neprezentovali akýkoľvek možný dopad mocenského riešenia potreby otvorenia druhého frontu, či otázku rozšírenia sovietskych hraníc smerom na západ. Oficiálne slovenský čitateľ nebol takýmito úvahami zatiaľ znepokojovaný.¹⁷

13 Milan Stanislav ĎURICA, *Slovensko za druhej svetovej vojny. Slovenská republika*, Padova 1977. Ten istý, *Jozef Tiso v hodnotení Hitlerových diplomatov a tajných agentov*. In: Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu, c. d., s. 177–194.

14 Stanislav ŠKORVÁNEK, *Nacionálsocialistická politika a Slovensko 1939–1945. (Základné tendencie mocenského vplyvu)*, in: Stredná a juhovýchodná Európa – sondy do vývoja v štyridsiatich rokoch, Bratislava 1992, s. 126 a n.

15 Konkrétne: aktivity skupiny Flóra v čele s Květoslavou Viestovou od 10. februára 1943, memorandum Vavra Šrobára z 30. augusta 1943, vznik V. ilegálneho ÚV KSS v zložení Karol Šmidke, Gustáv Husák, Ladislav Novomeský v auguste 1943. Z posledných prác: Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Cesty k sebe. (K česko-slovenským vzťahom a k cestám návratu československej štátnosti počas druhej svetovej vojny)*, Praha 2009, s. 188 a n; Marek SYRNÝ, *Slovenskí komunisti v rokoch 1939–1944. Náčrt dejín Komunistickej strany Slovenska v odboji a v Povstaní*, Banská Bystrica 2013, s. 132 a n.

16 *История внешней политики СССР 1917–1975*, том 1: 1917–1945 гг., Москва 1976, s. 456 a ďalší.

17 Slovák, roč. XXV., č. 233 z 10. októbra 1943, s. 1; č. 241 z 20. októbra 1943, s. 1; č. 250 z 30. októbra 1943, s. 2; č. 251a z 2. novembra 1943, s. 2.

Dňa 24. októbra 1943 však Slovák informoval o príprave ďalšieho – a zdalo sa aj závažnejšieho aktu pre „vec slovenskej štátnosti“ – možnej konferencii hlavných predstaviteľov spojeneckého bloku Josifa Vissarionoviča Stalina, Franklina Delano Roosevelta a Winstona Spencera Churchilla s pravdepodobným termínom uskutočnenia sa ešte na sklonku roku 1943.¹⁸ Ani v tejto správe, ale ani v následných však slovenská verejnosť nebola znepokojovaná, ba ani čo len náznakom informovaná aj o aktivitách predstaviteľov československej vlády v exile. Pravdou však zostáva, že sa začali objavovať komentáre mapujúce a náležite kompromitujúce a odsudzujúce činnosť „československej légie“ v Rusku¹⁹ (rozumej v tom čase 1. československej samostatnej brigády v ZSSR), ktorú „zvláštny spravodajca“ označil po boji o Sokolovo za „rozprášenú“, či upozorňujúce na rozpory a vzájomné boje medzi „českými politickými emigrantmi“.²⁰ O samotnej konferencii, resp. prvom aliančnom stretnutí tzv. Veľkej trojky v iránskom Teheráne, konajúcom sa na prelome novembra a decembra 1943, na programe ktorého boli zvlášť otázky povojnového usporiadania strednej a východnej Európy, sa čitateľ Slováka dozvedel v titulku z prvej strany „Schôdzka troch v Teheráne?“ až v deň jej ukončenia – 1. decembra 1943²¹ a aj správy zverejnené o dva dni neskôr, prevzaté z viacerých zahraničných zdrojov, boli plné chybných údajov, čo prezrádzal už samotný titul „Konferencia štyroch už začala“ spolu s podtitulkami „Šesť bodov teheránskej konferencie – Stalina sprevádza aj Beneš.“²² Až 5. decembra 1943 sa Slovensko dozvedelo „Tak predsa v Teheráne“. Ako zdroj správy bol udávaný moskovský rozhlas, pričom na záverečné komuniké sa ďalej čakalo, ale ani jeho absencia nebránila citovať nemecké zdroje, ktoré konferenciu charakterizovali: „Ide im výlučne o to, aby národy Európy a východnej Ázie pomýlili predstieraným presvedčaním o víťazstve a aby hrubým vyhrázaním a vábením odvrátili pozornosť od toho, že nevedia nájsť prostriedky na zaistenie vojenského víťazstva. To, čo nevedeli docieľiť vzdušní gangsteri plutokracií, ani sovietsky ‚kanonenfuter‘, majú teraz vyhrať židovské trúby z Jericha.“²³

V polovici novembra 1943 sa však objavili prvé varovné komentáre prevzaté zo zahraničia, a nepovažujem za náhodu, že tieto pochádzali predovšetkým zo Švajčiarska, ktoré slovenským ľudáckym politikom ale aj širokej verejnosti udá-

18 Tamtiež, č. 245 z 24. októbra 1943, s. 2; č. 257 z 9. novembra 1943, s. 1.

19 *Československá légia v tejto vojne. Boj pri Sokolove – Rozprávanie slovenského člena légie Imricha Kurica v zahraničí*. Tamtiež, č. 257 z 9. novembra 1943, s. 4.

20 Tamtiež, č. 265 z 18. novembra 1943, s. 3.

21 Tamtiež, č. 276 z 1. decembra 1943, s. 1.

22 Tamtiež, č. 277 z 3. decembra 1943, s. 2.

23 Tamtiež, č. 280 z 5. decembra 1943, s. 2. Prvé podrobnosti z konferencie v Teheráne sa občania Slovenska dozvedali postupne od 7. decembra 1943. Pozri: Slovák, roč. XXV., č. 281 zo 7. decembra 1943, s. 4; č. 282 z 8. decembra 1943, kedy na s. 1 palcový titulok oznamoval „Na teheránskej konferencii Stalin zvíťazil“.

vali jasný vývoj medzinárodnej politickej situácie určovanej už Spojencami. Správy naznačovali pravdepodobnosť obsadenia Slovenska vojskom Sovietskeho zväzu.²⁴ O osem dní neskôr – 24. novembra 1943 – však ústredný tlačový orgán vládnucej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany ohlasoval správu The Daily Telegraph „Beneš prišiel do Moskvy“,²⁵ pričom veľmi presne charakterizoval nielen príčinu Benešovej návštevy v Moskve, ale aj zásadný dopad tohto rozhodnutia: „...pakt, ktorý Beneš uzavrie v Kremli [má] obsahovať aj možnosť, aby sa aj iné štáty pripojili k tomuto paktu. Tým sa má vyradiť opozícia proti východoeurópskej federácii malých štátov. Zo správy The Daily Telegraph vysvitá, že Beneš má vystupovať voči ostatným emigrantským politikom malých európskych štátov ako sprostredkovateľ. Zdá sa, že Moskve sa podarilo dostať od Anglosasov miesto pôvodne zamýšľajúcich federatívnych plánov príslub priamych paktov s malými štátmi, [a tento] príslub by bol prvým krokom k boľševizácii Európy.“²⁶ Máme dôvod sa nazdávať, že táto 70 rokov stará správa v Slovákov (resp. v The Daily Telegraph) je takmer analogická s dnešnými hodnoteniami dopadu podpísania Zmluvy o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi ČSR a SSSR, reprezentovanými strednou a mladšou generáciou českých historikov.²⁷ Pri dnešnom heslovitom, tzv. akčnom vyjadrovaní sa by sme pre lepšie pochopenie tohto aktu mohli najmladšej generácii ponúknuť charakteristiku získaného poznania ako „Bingo!“ Otázkou však zostáva akú výhru táto „lotéria“ Československu (a rovnako Európe), ale samozrejme najmä vojnovej Slovenskej republike priniesla. Pochopiteľne na programe dňa je aj otázka, či je nie zavádzajúce sa k spojeneckej zmluve z 12. decembra 1943 vyjadrovať len a len v súvislostiach následných tejto zmluvy.

Potentáti slovenského štátu poručeného a závislého od moci nacistického Nemecka už v okamžiku zverejnenia správy o príchode československého exilového prezidenta do Moskvy však mnoho možností nemali a okamžite odštartovali kampaň, ústrednými „hrdinami“ ktorej sa stali jednak Edvard Beneš (až do tohto okamžiku zámerne zabúdaný) a jednak dvadsaťročná existencia Československa. Oba „objekty“ ľudáckych výpadov boli obviňované z národnej poroby a z nenaplnenia štátnopolitických ambícií Slovákov, ktoré authority garantovali v Clevelande už v októbri 1915. Terčom pozornosti až útokov sa rovnako stal „boľševický Sovietsky zväz a jeho vodca J. V. Stalin“, ktorí nemohli prekážať právu, sile a odhodlaniu slovenského národa naďalej bojovať za vlastnú a slobodnú

24 Tamtiež, č. 265 z 18. novembra 1943, s. 2.

25 Tamtiež, č. 270 z 24. novembra 1943, s. 2.

26 Tamtiež.

27 Vít SMETANA, *Sféry vlivu: mýtus, či realita? Jak se za války dělila Evropa*, in: Dějiny a současnost 27, 2005, č. 5.

štátnosť, obhajovanú všetkými prostriedkami.²⁸ Ex prezident Československa bol okamžite pasovaný na lokaja Stalina a bolševika.²⁹ Pokiaľ chceme pochopiť odpoveď na otázku, prečo Povstanie na Slovensku začaté 29. augusta 1944 bolo ľudákmi prednostne označované za aktivitu Čechoslovákov a bolševikov (a Židov), celkom určite zdroj týchto tvrdení môže hľadať v novembri až decembri 1943. Potentáti slovenskej vojnovnej štátnosti pochopili, že im zostáva v zásade dvojaká cesta: ešte pevnejšie sa primknúť k Nemecku a štátom Osy, ale súčasne hľadať aj možnosti spojenia smerom na Západ, k demokratickej časti zväzku Spojencov.

Prvé nedelňé decembrové vydanie Slováka prevzalo zo Stockholmu správu „ministerstva zahraničných vecí českej exilovej vlády“ z piatka (tj. 3. decembra 1943), v ktorej bol zverejnený obsah „zmluvy o priateľstve a pomoci medzi ZSSR a českou exilovou vládou“ v piatich základných bodoch, pričom bolo zdôrazňované, že „Beneš bude pri podpísaní prítomný iba ako svedok“.³⁰ V deň podpísania zmluvy – 12. decembra 1943 – tlačový orgán HSLS venoval patričnú pozornosť práve prezidentovi Benešovi. Akú? To vyjadroval už samotný titul článku „*Beneš v úlohe gašparka. Na čo je dobrý Beneš spojencom*“,³¹ ktorý prezidenta charakterizuje ako človeka–dvojníka, ktorý slúži len na krytie amerických a anglických záujmov. Úvodník nasledujúceho vydania približuje Beneša cez prizmu Berlína a pochopiteľne nešetří kritikou jeho doterajšie štátnické a politické pôsobenie.³² Text „*Sovietsko-českej dohody*“, ako je Zmluva o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi ČSR a ZSSR ľudáckou propagandou nazývaná, však ani dva dni po podpise známy nebol, čo samozrejme rozvíjalo u ľudáckych ideológov bohatú fantáziu smerujúcu predovšetkým k pozdvihnutiu vlastného významu. V stredu 15. decembra malo však Slovensko jasno. Titulky Slováka (aj Gardistu) oznamovali „*Beneš obnovuje priateľstvo s bolševikmi*“.³³ Úvodná časť komentára je pôvodná, neprevzatá z iných zdrojov, a teda pre sledovanie podstaty nastoleného problému zásadná. I keď jej autor je neznámy, stranícki pôvodcovia sú zrejmí „... Beneš jasá, lebo sa nazdáva, že vyhral. My vieme, že Beneš podpísal iba to, čo tu bolo v roku 1935, a to: československo-sovietsku dohodu, proti ktorej sme najviac bojovali, lebo sme zavrhovali priateľstvo s bolševikmi. Keby sme mali zaujať stanovisko k najnovšej Benešovej

28 Peter JAŠEK, *Propaganda a vstup Slovenskej republiky do vojny proti Sovietskemu zväzu*, in: *Historia nostra* 6, 2011, č. 2. Tiež: <http://www.druhasvetova.sk/OLD/view.php?cislocianku=2011070003>.

29 Slováka, č. 270 z 24. novembra 1943, s. 3.

30 Tamtiež, č. 280 z 5. decembra 1943, s. 2.

31 Tamtiež, č. 285 z 12. decembra 1943, s. 2.

32 Tamtiež, č. 286 zo 14. decembra 1943, s. 1.

33 Tamtiež, s. 2.

zmluve so sovietskymi, museli by sme opakovať to, čo sme vykonali vtedy: slovenská mládež spálila verejne československo-sovietskú zmluvu na znak toho, že si neželáme nijaké spojenie so sovietskymi.³⁴ Aj v ďalších dňoch bola slovenská popolitosť „masírovaná“ správami, že rozhodnutie Beneša v Moskve bolo len jeho súkromným rozhodnutím, ktoré odsúdila aj samotná česká tlač, ktorá zároveň prehlásila, že „Beneš už nemá s českým národom nič spoločného!“, a tiež „ani jeden jediný Čech netúži za bolševickým jarmom a ani jeden jediný Čech sa neidentifikuje s Benešom. Keď majú emigranti chuť žiť pod bolševickou knutou, v tom im nik nebráni. Pakt, ktorý uzatvoril Beneš, český národ nijako nezaväzuje... Beneš opäť potvrdil oprávnenosť výroku štátneho prezidenta dr. Háchu, že je hlavným nepriateľom českého národa.“³⁵ Slovák samozrejme neopomenul zverejniť ani otvorený protest českej protektorátnej vlády „proti Benešovmu paktu“.³⁶

Kampaň proti prezidentovi Benešovi v súvislosti s podpisom spojeneckej zmluvy vygradovala zvlášť potom, čo prezident do svojich plánov preukázateľne zahrnul aj Slovensko. Slováci a Slovenko našli v protestoch podporu aj u súkmeňovcov v zámorí a vedno spolu na sklonku roka 1943 prisahali „*Nikdy viac s Benešom!*“³⁷

Československo-sovietska zmluva samozrejme vyprovokovala k prejavom aj stranícke špičky v čele s prezidentom slovenského štátu Msgre. Jozefom Tisom, ktorý „paktu“ venoval pozornosť aj vo svojom verejnom vystúpení v Žiline 18. decembra pri príležitosti 25. výročia oživotvorenia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Tiso jednoznačne deklaroval „Odmietame, aby nás samozvaní emigranti zastupovali v zahraničí! Jediným oprávneným reprezentantom Slovákov pre zahraničie je samostatný štát slovenský – svojho štátu sa nezriekame“³⁸ Súčasne prízvukoval, že veľmi dôležité pre celú „zmluvnú kauzu“ je, čo o nej súdi Nemecko. A Nemecko ju chápe ako slabosť „a zradu na Európe“. Aj Tiso chápal zmluvu ako bolševický počin, pričom zdôraznil jej faktický dopad nielen na osud Čechov, ale najmä na osud Poliakov, ktorý Beneš jasne určil a za ktorý si od ľudákov vyslúžil charakteristiku tvorcu „cintorínového mieru“.³⁹

Prezident Tiso, ale tiež predseda Slovenského snemu Martin Sokol, predseda vlády Vojtech Tuka, minister Alexander Mach a druhí využili výročie HSLS k plamenným prejavom, plným odsúdenia a pohrdania československo-sovietskou zmluvou, ale táto sa súčasne stala príčinou mobilizovania vlastných síl.

34 Tamtiež.

35 Tamtiež, č. 288 zo 16. decembra 1943, s. 2.

36 Tamtiež, č. 290 z 18. decembra 1943, s. 2.

37 Tamtiež, č. 289 zo 17. decembra 1943, s. 3.

38 Tamtiež, č. 291 z 19. decembra 1943, s. 1.

39 Tamtiež, č. 293, Vianoce 1943, s. 4.

A teda konštatujeme, že propagačná kampaň bola zakončená „klasicky“ – s cieľom posilniť svoje politické a štátnické pozície, a to ako vo vnútri štátu, tak smerom k svojej záštite – Nemecku.

Samozrejme uvedené správy, komentáre a noticky určené širšiemu slovenskému občianstvu, v ktorých bol de facto definovaný oficiálny postoj ľudáckych politikov k novým a nepochybne zásadným aliančným zväzkom z poslednej štvrtiny 1943, ktoré „veštili“ novú politickú a faktickú prestavbu Európy, neboli len výsledkom výberu užšieho redakčného kolektívu pod vedením šéfredaktora Jozefa Pauča a následnej cenzúry Úradu propagandy, fungujúcom ako samostatný odbor Predsedníctva vlády SR, ktorému zákon ukladal „usmerňovať tlač, rozhlas, divadelníctvo, film, slovesné, výtvarné a hudobné umenie v súlade so záujmami štátu a v duchu registrovaných politických strán“, a tiež „vydávať všeobecné záväzné smernice pre predbežnú cenzúru tlače“.⁴⁰

Počiatočná iniciatíva a aj ťarcha zodpovednosti na získavaní správ mimo územia Slovenska bola kladená na Ministerstvo zahraničia v čele s Vojtechom Tukom, ale najmä na jeho politické oddelenie I. odboru, za ktoré niesol zodpovednosť prednosta vyslanec Jozef Mračna. Tento spoliehal na vedúcich diplomatov v čele desiatich vyslanectiev,⁴¹ troch generálnych⁴² a dvoch honorárnych konzulátov.⁴³ Pretlačené správy, často len s krátkym vlastným komentárom, či inak formálne upravené a spravidla doplnené ideologickým balastom už v titule, však jasne vypovedajú o tom, ktorí diplomati dostávali priestor pre svoje správy a politické komentáre v Slovákovi práve s ohľadom na československo-sovietsku zmluvu z 12. decembra 1943 najčastejšie. Boli to chargé d'affaires v Berne Jozef Kirschbaum, mimoriadny vyslanec v Bukurešti Ivan Milecz a predovšetkým generálny konzul v Štokholme Bohumil Pissko.⁴⁴ Nie je predmetom tohto referátu dopodrobna dešifrovať, prečo tomu tak bolo; som však presvedčená, že kým u prvého šlo o aj Bratislavou podporovanú prestíž, druhý si pozornosť vydobyl predovšetkým svojou pracovitosťou, ktorá sa prejavovala aj v značnom rozsahu a obsažnosti pravidelne podávaných politických správ, ktoré sú i z aspektu skú-

40 Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna (Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky), tisk č. 399: - www.psp.cz › ... › S SR 1939–1945 › Tisky

41 V Berlíne, Berne, Budapešti, Bukurešti, Helsinkách, Madride, Ríme, Sofii, Záhrbe a vo Vatikáne.

42 V Belehrade, Prahe a Viedni.

43 V Miláne a Štokholme.

44 Z posledných prác: Jan NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit československé diplomacie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*, Praha 2008, s. 491. Slovenský národný archív (SNA), Bratislava, fond Ministerstvo zahraničných vecí 1939–1945, kart. 966, 967, správy diplomata Bohumila Pisska v novembri až decembri 1943 (a k spojeneckej československo-sovietskej zmluve z decembra 1943 post scriptum).

manej predmetnej problematiky dôkazom,⁴⁵ že i keď sa v auguste 1943 síce Milecz tajne – netajne zosobnil s československým zahraničným odbojom,⁴⁶ naďalej dbal i o zachovanie svojej dobrej povesti v bratislavskom ústredí.

Podpísanie Zmluvy o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi ČSR a SSSR v decembri 1943 pochopiteľne našlo aj triezvejšie odozvy, či odozvy stojace na opačnom póle hodnotenia: JUDr. Ján Balko, hlavný tajomník Obchodnej a priemyselnej komory v Banskej Bystrici, viceguvernér Slovenskej národnej banky, člen Štátnej rady, od 9. septembra 1943 poslanec Slovenského snemu, majúci celkom blízko k stúpencom československého demokratického odboja, vo svojich memoároch udáva, že o spojeneckej československo-sovietskej zmluve sa dozvedel na Nový rok od bratov Ivana, Mirka a Milana Veselovcov a MUDr. Ludovíta Nábělka,⁴⁷ neskorších povstaleckých aktérov a členov Revolučného národného výboru, ktorým sa ostatne prisudzuje autorstvo bezprostredných aktov vyhlásenia Slovenského národného povstania. Balko neskrýval obavu z vojny a oceňoval zázemie pokoja, aké Slovensku zaručuje vlastná štátnosť: „Na obzore všetkých strán sa začali objavovať mrákoty vojny. Na východnom fronte Rusi stále útočili a Nemci sa stále ‚odpúťavali‘, čiže utekali. Angličania a Američania sa vylodili na Sicílii a pochodovali na Rím. Mussoliniho vláda padla... U nás bol však pokoj a poriadok... Len aby bol pokoj a klud!“⁴⁸ V spoločnej rozprave však jasne vyjadril, že príklon k Rusku je aj oficiálne možný, avšak rozhodne sa tak musí stať bez Benešovho pričinenia: „Aby však bolo medzi nami jasno, my Slováci Benešovi neveríme. Tento muž po zbabelom úteku z republiky si vôbec nenašiel čas, aby prehodnotil prvých 20 rokov republiky. Vo vzťahu k Slovákom sa vôbec nezmenil. ... Vy dúfate, že Vám Slovan Stalin dosadí na trón Beneša. Jedno si však zapíšte za uši: ‚Tam, kde raz vkročí noha Stalinových generálov, tam Benešovi kvésti rúže nebudou.‘ Viete: z vajec možno urobiť praženicu, ale z praženice už nikdy viac neurobíte tie pôvodné vajcia!“⁴⁹

V tábore československého demokratického odboja na Slovensku však fakt, že na čele odbojovej oslobodzovacej akcie v zahraničí stojí práve E. Beneš, tvoril zásadnú záruku úspechu celého niekoľkoročného odbojového snaženia; ostatne presne tak, ako Stalin vzbudzoval dojem jediného schopného porážky Adolfa Hitlera! A teda spojenie Beneš – Stalin bolo považované za logické, ba priam nevyhnutné.

45 Tamtiež, kart. 505H, správy diplomata Ivana Milecza z Bukurešti v čase od 24. 10. do 21. 12. 1943.

46 J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit československé diplomacie*, c. d., s. 508.

47 Ján BALKO, *Desať rokov v slovenskej politike. Život v piatich režimoch*, Prešov 2006, s. 197–198.

48 Tamtiež.

49 Tamtiež, s. 199.

Samozrejme iné, vyložene súhlasné stanovisko so svojim moskovským centrom v čele s Klementom Gottwaldom, ktoré význam osobnosti E. Beneša v tejto súvislosti prehliadalo, zaujalo v súvislosti s československo-sovietskou spojeneckou zmluvou ilegálne, v poradí už piate ústredné vedenie Komunistickej strany Slovenska (KSS), ustanovené v Bratislave v auguste 1943 v zložení Karol Šmidke, Gustáv Husák a Ladislav Novomestský. Povojnové roky a zvlášť obdobie po februári 1948 tento akt slovom a perom svojich stúpencov „skrášlil“ či skôr zakydal kopcami ideologického humusu, ktorý sa pohyboval od účelových tvrdení, o. i. aj, že spojenecká zmluva uzatvorená „medzi ČSR a ZSSR pred Vianocami 1943 preukázateľne inšpirovala vznik ilegálnej Slovenskej národnej rady“, až po jalové ideologické frázy o zmluve ako „záruke šťastnej budúcnosti robotníckej triedy“. Husák pri príležitosti 5. výročia podpísania Zmluvy o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi ČSR a SSSR v Pravde 12. decembra 1948 uviedol: „Žili sme tu doma v prítmí nemeckého teroru, všade okolo zúrila hrozivá vojna – jediná nádej svitla z veľkých úspechov na východe, kde Červená armáda hnala nemecké vojská od Stalingradu na západ, až po Kyjev. Vtedy sa milióny Čechov a Slovákov dozvedeli o veľkej udalosti v Moskve...“⁵⁰ Tento najagilnejší predstaviteľ mladej generácie slovenských komunistov si ale pre jasné definovanie významu zmluvy „vypožičal“ argumentáciu predsedu ÚV KSČ a prezidenta ČSR K. Gottwalda z konca decembra 1943 „Moskovská zmluva kladie pevné, nerozborné základy pre náš budúci národný a štátny život. Táto zmluva zbavuje naše národy najťažšieho bremena, ktoré niesli po stáročia. Zbavuje ich strachu o existenciu. Zmluva nám dáva pevný základ, ale budovu, v ktorej budeme žiť, si musíme vystavať sami.“⁵¹

Snáď jediní, ktorí Zmluvu o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi ČSR a SSSR z decembra 1943 považovali za zásadný a čistý akt a aj motív k ďalšiemu boju, boli slovenskí vojaci, v tom čase príslušníci 1. československej samostatnej brigády v ZSSR. Svoje presvedčenie dvadsiati siedmi stvrdili 29. decembra 1943 v manifeste *Prevolanie k slovenskému národu a k slovenskej armáde*, v ktorom o. i. konštatovali: „S nadšením vítame 12. decembra 1943 roku v Moskve uzavretú spojeneckú zmluvu medzi ZSSR a ČSR a vidíme v nej záruku toho, že sloboda a nezávislosť Československej republiky, za ktorú ideme svoje životy položiť, spočíva na dobrých a spoľahlivých základoch... a sľubujeme naším otcom a matkám, bratom a sestram, úpiacim pod nemeckým a maďarským jarmom, že budeme sa biť za Vaše oslobodenie do posledného dychu, do poslednej kvapky krvi... Smrť nemeckým okupantom! Nech žije víťazstvo Slavjanstva,

50 Gustáv HUSÁK, *Základ našej slobody. Z článku uverejneného v Pravde 12. decembra 1943*, in: Gustáv Husák, *O československo-sovietskom priateľstve, spojenectve a spolupráci*, Praha 1985, s. 23.

51 Klement GOTTWALD, *Spisy*, zv. 11, Bratislava 1955, s. 336.

nech žije bratstvo slavjanských národov! Nech žije nove demokratické Československo!⁵²

Predpokladáme, že v závere kapitoly sa celkom logicky očakáva odpoveď na otázku, ktorá z ciest dláždených spojeneckou zmluvou medzi ČSR a ZSSR z decembra 1943 bola pre Slovensko tou cestou správnu. A samozrejme – na základe vyššie napísaného – odpoveď nemôže byť jednoznačná, i keď pre Slovensko zmluva predstavovala vstup do protifašistického a protinacistického tábora.

52 *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, zostavil Vilém PREČAN, Bratislava 1965, dok. č. 33, s. 127–130.

Vládní delegace na Podkarpatské Rusi jako ukázka (ne)respektování spojenecké smlouvy

Československo-sovětská smlouva z prosince 1943 bezprostředně zaujala Maďarsko, neboť okupovalo část československého území, které leželo nejbližší k postupující Rudé armádě, totiž Podkarpatské Rusi. Z toho důvodu bylo zřejmé, že Maďaři se této události budou náležitě věnovat, tisk nevyjímaje, který již dříve komentoval aktivity československého odboje – domácího i zahraničního. V srpnu 1942 se tak maďarský tisk například otíral o sovětské prohlášení o neplatnosti Mnichova a později se posmíval, že Beneš vyhlásil Maďarsku válku s tím, že to bude „asi nejdelší válka v historii, protože chybí odpůrci, kteří by spor se zbraní v ruce vybojovali. Dr. Beneš prý zajisté neopustí Anglii, aby táhl se svým národem proti nepříteli, a také nepošle československou legii, která se nečinně válí v táborech v Anglii, aby dokončila boj, který on vyhlásil.“¹

Nicméně podle jedné zprávy, kterou československá vláda obdržela počátkem ledna 1943, Maďaři počítali s tím, že nově získaná území neudrží, resp. že jejich režim padne s pádem Německa a že budou muset Československu i Jugoslávii vrátit všechna okupovaná území, byť doufali, že s Československem se bude možno dohodnout na rektifikaci hranic podle národnostního klíče.² Počátkem února 1943 Magyaršág psal, že už i Beneš se začíná bát síly Moskvy, která se začíná drát do Evropy a že údajně jen Londýn garantoval hranice Československa. „Po Stalingradu si každý dovede představit sílu Sovětského svazu a není pochyby o tom, že strach z vítězství bolševiků roste. Zajisté doufají v kompromisní mír a tajně favorizují Německo.“ Pobavený komentář pracovníka československého exilového Ministerstva zahraničních věcí vysvětloval tento článek jako obavy z podpory velmocí československé politice.³ Koncem února maďarský tisk v USA vyslovoval pochybnosti, „proč by Stalin přál více Čechům než Maďarům. Je sice pravda, že Maďaři bojují proti Rusku, ale také Škodovy závody také [!] pomáhají Němcům.“ A vůbec se zdráhal věřit zprávám, že Moskva garantuje československé předválečné hranice.⁴ Pester Lloyd pak 9. března 1943

1 Národní archiv (NA), Praha, fond Předsednictvo ministerské rady – Londýn (PMR-L), kart. 70, čj. 55/43/D.

2 Tamtéž, čj. 113/43/D.

3 Tamtéž, čj. 836/43/D.

4 Tamtéž, čj. 1533/43/D.

varoval Brity před nebezpečím „česko-sovětského přátelství. Dr. Beneš za podporu Sovětů udělá vše, aby otevřel SSSR cestu do střední Evropy. Československo bude vůdčí mocností ve střední Evropě a Maďarsko bude opětně pykat. Ti, kdož neodporují těmto možnostem, pomáhají vybudování sovětské hegemonie s českou asistencí a také napomáhají nejen zničení Maďarska, ale také všech těch, kdož si sovětské hegemonie nepřejí.“⁵

Maďarský tisk byl z možnosti československo-sovětského paktu velmi nervózní a citlivě reagoval na každou zmínku sovětského tisku o Maďarsku. Maďaři se ve svém tisku snažili bagatelizovat svoji účast na válce a zdůrazňovali, že jejich armáda v Sovětském svazu není „bojová“, nýbrž pouze „okupační“, která jen brání Maďarsko! Někteří Maďaři v této souvislosti dokonce volali po změně konceptu svatoštěpánské koruny. Maďaři, podle analýzy československých diplomatů, dávali najevo, že předpokládají vítězství Spojenců a že chtějí, aby poražené Maďarsko nebylo po válce při mírových rozhovorech přehlíženo. Zároveň se maďarský tisk zabýval úvahami, proč Anglosasové pustili Edvarda Beneše, „nepřítele Evropy číslo 1“ na cestu do Moskvy. Vysvětlovali si to tak, že patrně má působit jako prostředník. Varovali, že chystaná smlouva mezi Československem a SSSR je otevřená státům střední a jihovýchodní Evropy, takže Beneš slouží jako návnada na dobrovolný vznik velké federace kontrolované Moskvou.⁶ Maďarské noviny *Donau Zeitung* z 26. listopadu 1943 informovaly, že si cesty všimly rumunské noviny *Viatsa*, které cestu označily za velmi zajímavý krok, při kterém se Beneš s Moskvou měl dohodnout přes hlavy západních demokracií ve snaze zachránit si Podkarpatskou Rus v případě sovětského zájmu o ní.⁷ Maďarský rozhlas neopomněl 2. prosince ve svém vysílání zmínit nelibost Britů nad chystanou československo-sovětskou smlouvou.⁸ O několik dní později, 5. prosince, maďarský rozhlas v německém vysílání uvedl pořad „Beneš, Jidáš Evropy, v Moskvě“, který připomínal, že meziválečné Československo sloužilo jako letadlová loď Sovětského svazu a nyní se má Československo stát předmostím pro bolševický útok na Evropu. Obviňoval Západ, že jestliže nechá Beneše smlouvu podepsat, posvětlí „prodání Evropy do sovětského otroctví.“ Maďarský rozhlas pak tvrdil, že západní „spojenci přehlízí historické poslání Maďarska, které je baštou proti šíření komunismu do Evropy a které se dostalo do spojenectví s Hitlerem jedině proto, že spojenci nepochopili včas tento jeho historický úkol.“⁹

5 Tamtéž, čj. 1297/43/D.

6 Tamtéž, čj. 4754/43/D.

7 Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Praha, f. Londýnský archiv (LA), kart. 428.

8 NA, Praha, f. PMR-L, kart. 70, čj. 4910/43/D.

9 Tamtéž, čj. 4912/43/D.

Článek *Donau Zeitung* z 10. prosince 1943 už projevoval známky hysterie, což vyplývalo i z názvu úvahy „Benešova zrádcovská role“. Kromě nezbytných útoků na Benešovu „hokynářskou“ politiku usilující o vzkříšení nepovedeného Československa, se noviny vyžívaly v údajném odsouzení Benešovy politiky českými katolíky. Jeho jednání v Kremlu mělo být důkazem, jak daleko je vzdálen od svého lidu, který si údajně nepřeje mít nic společného s bolševickým experimentem. Jeho role v Moskvě prý byla jen v tom, že sloužil jako „kulisák“ a nic hodnotného od Moskvy nedostal.¹⁰ Nicméně podle zpravodajského rozboru II. odboru Ministerstva národní obrany z 8. prosince 1943 prý panovala v Maďarsku obava z Československa, které podpisem smlouvy ještě zesílí a prý se dokonce mezi polskými uprchlíky na maďarském území šířily názory, že Polsku by sice společné hranice s Maďarskem vyhovovaly, ale bude nutné být za dobře se Sověty a tedy i Československem a Rumunskem, které budou úzce spolupracovat se SSSR, čímž by se ovšem Maďarsko dostalo do naprosté obklíčenosti.¹¹ Kromě toho další zpráva uváděla, že jméno E. Beneše vzbuzuje v Maďarsku obavy, neboť by u Spojenců jistě dokázal zhoršit pozici Maďarska. Nebyl to nečekaný závěr, protože zprávy o obavách z vlivu prezidenta Beneše se objevovaly od jara 1942 a přicházely stále další a další.¹² Obavy z Československa byly oprávněné, neboť koncem listopadu 1943 československé Ministerstvo zahraničních věcí s uspokojením konstatovalo, že britská média přejímají československý náhled na maďarské záležitosti.¹³ Maďarská média se soustředila na to, aby podtrhla negativní ohlasy prosincové smlouvy v anglosaském světě a zdůrazňovala momenty, pro které se Polsko nemůže k této smlouvě připojit.¹⁴ Československé diplomaty pak jistě pobavila zpráva ze Ženevy, kde maďarský tiskový šéf Paul Bedö jednomu Britovi, který se o tuto informaci podělil s dr. Jaromírem Kopecským, sdělil, že premiér Miklós Kállay hned 15. prosince 1943 údajně řekl na maďarském Ministerstvu zahraničních věcí, že se nesmí útočit na Československo a že se musí zlepšit zacházení se slovenskou menšinou. Podle tohoto zdroje se prý Kállay domníval, že po válce bude Československo hospodářsky a vojensky silným státem, a zároveň uznal, že Beneše následuje celý národ. Československo prý díky tomu může jako první stát provádět samostatnou politiku ještě za války. Jeden maďarský sociálně demokratický poslanec, který se o těchto údajných výrociích dozvěděl, prý ihned navštívil Kállaye a tázal se, co mají premiérové vývody znamenat, neboť Československo přeci neexistuje. Kállay mu vysvětlil, že mluvil o budoucnu, kdy bude nutno se s Československem mít za

10 AMZV, Praha, f. LA, kart. 428.

11 NA, Praha, f. PMR-L, kart. 70, čj. 5135/43D.

12 Tamtéž, čj. 1069/42/D, 2291/43/D, 4373/43/D.

13 Tamtéž, čj. 4747/43/D.

14 Tamtéž, čj. 5065/43/D.

dobře.¹⁵ Ani několik měsíců od podpisu smlouvy nepřestávala maďarská propaganda útočit na Československo jako sovětského spojence a ve Švédsku se jí v březnu 1944 podařilo v tomto smyslu ovlivnit několik novin, nebo se aspoň tamní maďarští autoři touto smlouvou zabývali.¹⁶ Naopak maďarská emigrace v Londýně, resp. Sdružení svobodných Maďarů ve Velké Británii, po určitých jednáních vydala v polovině března 1944 prohlášení, v němž československo-sovětskou smlouvu vítala, neboť měla do budoucna bránit Maďarsko před německým nebezpečím a odmítala všechny územní změny dosažené Maďarskem za německé pomoci.¹⁷ Naopak v jednom maďarském plátku vycházejícím v USA, Amerikai Magyar Népszava, z konce září 1944 se objevil názor, že nebyt československo-sovětské smlouvy a předání Sedmihradska Rumunsku, mohlo Maďarsko přejít na stranu spojenců dříve než Rumunsko. Takto však zůstalo se silami Osy.¹⁸

Snad právě také díky této propagandě československá strana více a více věřila, že dosáhla mnohého, zejména zajištění svých předmnichovských hranic. Beneš po podpisu smlouvy do rozhlasu řekl, že smlouva je zajištěním „existence sjednoceného národního státu československého, státu Čechů, Slováků a lidu karpatoruského“.¹⁹

V meziválečném období byla přináležitost Podkarpatské Rusi opakovaně československými sousedy zpochybňována a v důsledku událostí z let 1938 a 1939 skutečně přerušena. Československá emigrace se však o nejnáchodnější cíp republiky zajímala, třebaže bylo velmi obtížné o ní získat nějaké informace. Významnou otázkou však bylo, zda se vůbec Podkarpatsko k obnovenému Československu někdy vrátí. V září 1939 v rozhovoru se sovětským velvyslancem ve Spojeném království Ivanem Michajlovičem Majským Edvard Beneš otevřel otázku budoucího pána Podkarpatské Rusi, když podle svým paměti řekl: „Otázku Podkarpatské Rusi budeme mezi sebou řešit později a jistě se dohodneme! Dále také řekl, že se navzájem „o svých společných hranicích na konci války bez nějakých hlučnějších sporů a bez krisí domluvíme.“ Sovětská strana to pochopila jako nabídku, s níž je možné někdy v budoucnu počítat, ačkoliv existují rozdílné záznamy o zmíněné konverzaci, kdy sovětská varianta tvrdí, že Podkarpatsko se musí podle Benešova mínění „rozhodně [...] stát součástí Ukrajinské SSR“.²⁰ Beneš, snad vzhledem ke své roli exulanta, odmítaného ještě

15 Tamtéž, čj. 956/44/D.

16 Tamtéž, čj. 1250 a 1448/44/D.

17 Tamtéž, čj. 1279/44/D

18 Tamtéž, čj. 5128/44/D.

19 Edvard BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, Praha 1947, s. 388.

20 *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty*, díl 1 (březen 1939 – červen 1943), Praha 1998, Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍ-

stále vlivnými západními Mnichovany, se chtěl stát alespoň pro jednu velmoc zajímavým a žádoucím. Přes výše uvedenou nabídku vůči Sovětskému svazu, se např. po britském zatímním uznání československé vlády v projevu do okupované vlasti z 24. července 1940 z Benešových úst ozvalo, že pro všechny československé národy a československé státní občany, tj. „pro Čechy, Slováky, Němce i Karpatorusy“ nyní neexistuje jiné svrchované moci než československé.²¹ S možností předání Podkarpatska však zřejmě stále pracoval. Beneš se do určité míry tímto svým postojem netajil, i když s ohledem na snahy o likvidaci Mnichova usiloval o obnovu Československa v hranicích před jeho okleštěním, tedy včetně Podkarpatské Rusi: „Máme za to, že nám má být Podkarpatská Rus formálně vrácena, [...] ; rozhodnou-li se však podkarpatští Ukrajinci pro připojení k Sovětské Ukrajině, nebudeme se ovšem proti tomu stavět. Žádáme toliko mravní zadostiučinění, abychom byli nejprve dotázáni.“²² Prezidentovo přání ohledně zadostiučinění, jak je vyjádřil na jaře a létě 1944, však nebylo ze strany Kremlu naplněno. Sověti přitom na podzim 1943 zaujíмали stanovisko velmi příhodné pro setrvání československé moci na Podkarpatsku: „Naše pozice v otázce poválečných hranic Československa: Československo musí být obnoveno ve svých starých předmnichovských hranicích, včetně Sudet.“²³ Ještě v polovině října 1944 byla československá strana Sověty informována o jejich jednáních s maďarskými představiteli. Hovory naznačovaly sice možnost dočasného konzervování Horthyho režimu, ale na „otázku našeho zástupce, zda můžeme počítat s okamžitým vyklizením Karpatské Ukrajiny, obdržel [...] kladnou odpověď.“²⁴

Československý exil tedy počítal s tím, že bude muset připravit správu Podkarpatské Rusi, o níž neměl několik let podrobné zprávy. Svěbytný problém pak představovala otázka, jak spravovat osvobozené území, na které by se ještě nepřesunula vláda. Řešení se našlo v podobě vládního delegáta a jeho mise. Prokop Drtina napsal k tomuto úřadu Juraji Slávikovi v létě 1944 toto: „Funkce vládního delegáta pro osvobozené území je funkcí, kterou ústavní listina nepředvíдалa a ani předvídat nemohla. Je to funkce mimořádná a dočasná, kterou si vynucuje zvláštní válečná situace, ve které se stát ocitl. Není pro ni opory ani v ústavní

ČEK – Miroslav TEJCHMAN (eds.), s. 7, dok. č. 26, s. 87–88 a pozn. 3 na s. 88; E. BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, c. d., s. 206–207.

21 E. BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, c. d., s. 168.

22 Compton MACKENZIE, *Dr. Beneš*, Praha 1947, s. 425, 503; Toman BROD, *Spor kolem Zakarpatska (1944–1945)*, *Slovanský přehled* 54, 1968, č. 4, s. 340.

23 Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Monika SEDLÁKOVÁ, *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*, *Sborník archivních prací* 50, 2000, č. 1, s. 124.

24 NA, Praha, f. PMR-L, kart. 70, čj. 4544/44/D.

listině ani v jiných zákonech.²⁵ Nejbližší k této mimořádné funkci měli ministři s plnou mocí pro správu Slovenska, jejichž existence vyplývala ze zákona č. 64/1918 Sb. z. a n. Z toho právníci usuzovali, že by úřad delegáta měl být podepřen zákonem (prezidentským dekretem) a že by jej měl jmenovat prezident republiky.²⁶ Otázka také byla, kdo bude vládním delegátem. S ohledem na dohodu levicových stran spojených v Bloku se jím stal pravicový sociální demokrat František Němec. Edvard Beneš ani Hubert Ripka neměli o Němcovi dlouhodobě valné mínění. Po jednání ministrů z 23. října 1941 poznamenal Beneš k Ripkovi: „Ten Němec, je to ale slaboch.“²⁷ Jaroslav Stránský přímo varoval Ladislava Feierabenda před přátelskými styky s Františkem Němcem, který „prý je politický slaboch a nehodí se na žádné vedoucí politické místo“, a který, když už se nemůže opírat o Antonína Hampla, „neví, co má dělat“, jak Feierabend zaznamenal Stránského odsudek na Němcovu adresu.²⁸

Jmenovací dekret vládnímu delegátovi nařizoval, aby se řídil zákony „vydanými do 29. září 1938, jakož i dekrety prezidenta republiky a jinými právními předpisy, vydanými československou vládou v zahraničí.“ V případě potřeby nové právní úpravy měl vládě předložit svůj požadavek a vyčkat jejího rozhodnutí. V neodkladných případech mohl vydávat nařízení sám o sobě a tato pak podléhala dodatečnému schválení ministerskou radou. Vládní delegát měl řídit činnosti národních výborů a být s nimi v neustálém kontaktu. V tom mu měl napomáhat sbor politických poradců, který mohl být doplněn o představitele z osvobozeného území. S tímto poradním sborem se pak měl delegát radit při „všech důležitých opatřeních zásadního rázu“.²⁹

Očekávání dobré spolupráce mezi československou delegací a SSSR se projevovalo i v rozhlasovém projevu Zdeňka Fierlingera, který se nerozpakoval ještě před podpisem příslušné československo-sovětské smlouvy o pobytu spojenec-kých vojsk, už v březnu 1944 prohlásit, že „sovětská vláda [...] bude – v míře, kterou válečné operace připouštějí – plně respektovati svrchovanost našeho státu. Jakmile část našeho území přestane být bezprostředním pásmem válečných operací, naše vláda převezme veřejnou správu do svých rukou. Budou tam platit naše zákony.“³⁰

Již dříve popsaná smršť maďarských odsudků na československo-sovětskou smlouvu byla exilovou vládou pozorně sledována, protože tisk a rozhlas předsta-

25 Tamtéž, f. Ministerstvo vnitra – Londýn (MV-L), sign. 2-76-1, fol. 6.

26 Tamtéž, fol. 6–10.

27 Tamtéž, Archiv Huberta Ripky (AHR), sign. 1-5-19-2, fol. 121.

28 Ladislav Karel FEIERABEND, *Soumrak československé demokracie*, díl 2, Purley 1988, s. 45–47.

29 NA, Praha, f. MV-L, sign. 2-76-1, fol. 20–21.

30 *Od Mnichova po Košice. Výbor z rozhlasových projevů Zdeňka Fierlingera velvyslance ČSR v SSSR. Svědectví a dokumenty 1939–1945*, Praha 1946, s. 314.

voval jeden z mála zdrojů informací o dění na okupované Podkarpatské Rusi. Úroveň znalostí o Podkarpatské Rusi, které československá exilová vláda měla, dobře shrnuje zápis ze schůze vedoucích úředníků hospodářských a silových ministerstev, kde se řešily některé praktické otázky fungování osvobozeného československého území. Na jedné ze schůzí vedoucích úředníků, konané 13. dubna 1944, otevřeně zazněl důležitý fakt: „Mluvíme o Podkarpatské Rusi, ale ničeho o ní nevíme.“³¹ Jednu mimořádně důležitou zprávu však z Podkarpaticí londýnská vláda přece jen obdržela: Memorandum, v němž Rusíni uvedli, že trvají na autonomii v podobě zákona č. 328 z podzimu 1938. Kromě toho žádali, aby „zástupci spojeneckých armád na území Podkarpatské Rusi byl přidělen poradce z jejich řad.“³²

Jelikož se sovětská vojska blížila k předmnichovským hranicím republiky, bylo v dostatečném časovém předstihu k předpokládanému osvobození přistoupeno k jednání a následně 8. května 1944 k podepsání mezistátní smlouvy „o poměru mezi československou správou a sovětským vrchním velitelem po vstupu sovětských vojsk na československé území“. Československá strana se domnívala, že podpisem této smlouvy chce Moskva dosvědčit, že se nemíní plést do vnitřních záležitostí svého menšího spojence.³³

První článek smlouvy říkal, že za vedení bojových operací bude plně zodpovídat nejvyšší sovětský velitel a bude mu podléhat území, na kterém povede bojovou činnost. Jakmile přestane být oblast v pásmu bojových operací, přejde pod plnou kontrolu československých správních orgánů, jak doplňoval článek šestý.

Druhý článek pak pojednával o tom, že bude jmenován vládní delegát, který měl za povinnost zajistit správu osvobozených území podle československých zákonů, obnovit československou brannou moc a zajistit účinnou spolupráci a podporu pro spojeneckou Rudou armádu.

Na základě čtvrtého článku měla být zřízena československá vojenská mise u příslušného sovětského velení.³⁴ Bohužel, v textu se nikde neobjevil termín „Velitelství osvobozených území“, nebo specifikace, co by obdobný úřad měl vykonávat. Hovořilo se pouze o vojenské misi. Nebylo ani přesněji definováno pásmo bojových oblastí. Zde ležely hlavní kameny klopýtání československé správy podkarpatoruského území.

Dne 18. října 1944 blahopřál vojskům generála Ivana Jefimoviče Petrova svým oficiálním rozkazem maršál Stalin, který útvarům frontu gratuloval k překročení Karpat a oznamoval světu, že se podařilo vstoupit na území Českoslo-

31 NA, Praha, f. PMR-L, kart. 11.

32 Tamtéž, f. Londýnský archiv (LA), sign. 61-19-9, fol. 116.

33 L. K. FEIERABEND, *Soumrak československé demokracie*, díl 2, c. d., s. 149.

34 *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. I/1*, Praha 1965, dok. č. 20, s. 125–128.

venska a osvobodit některé jeho sídelní jednotky, včetně Jasiny a Rachova. Vedle zmínky o dalších menších československých obcích bylo ohlášeno osvobození i Sigetu, nacházejícím se v rumunském Sedmihradsku. Zároveň Moskva tento úspěch oslavila a ocenila 20 dělostřeleckými salvami z 224 děl.³⁵ Další Stalinův rozkaz oznamoval, že vojska 4. ukrajinského frontu „dnes, 27. října ovládla na území Československé republiky hlavní město Zakarpatské Ukrajiny – Užhorod“ a na oslavu je opět čekalo 20 dělostřeleckých salv z 224 děl.³⁶

O den později, 28. října 1944, se vládní delegace a s ní související velitelství osvobozeného území dostaly do Chustu. Město vybrali Sověti jako sídlo vládní delegaci. Svoji roli možná sehrálo i to, že ještě během druhé republiky byl Chust zvolen za hlavní město okleštěné Podkarpatské Rusi, resp. Karpatské Ukrajiny místo Maďary tehdy okupovaného Užhorodu, který jim připadl na základě vídeňské arbitráže.³⁷ Téhož dne vydal Němec dvojazyčnou vyhlášku o vzniku a účelu jeho úřadu, totiž zajištění všeobecné bezpečnosti a prosperity, jakož i vybudování armády a podpory operací sovětských vojsk. Informoval v ní, že bude vykonávat svůj úřad do příjezdu vlády na osvobozené území a že se bude řídit zákony platnými do 30. září 1938 a dále dekrety prezidenta republiky a nařízeními exilové vlády. Ve vyhlášce sice nalezneme zmínku o tom, že výkonnými pákami úřadu budou místní, okresní a zemské národní výbory,³⁸ ale je zarážející, že pro území, které v rámci republiky mělo vždy poněkud jiné postavení, resp. čekalo téměř dvacet let na provedení autonomie,³⁹ nebyla ve vyhlášce žádná zmínka o zvláštnosti tohoto území, nejlépe jeho budoucí výraznější samosprávy či přímo autonomie. Vyhláška byla po právnícké stránce bezchybná a informačně výživná, ale chyběl jí politický náboj, odstavec, který by místní obyvatelstvo nadchl a dal vizi správy vlastních věcí, jakmile skončí válka.

Dne 29. října se konal tábor obyvatel z Chustu. Tato akce, jež umožňovala široké veřejnosti projevit své nálady a pocity, se zcela jasně a jednoznačně stávala jako pročeskoslovenská. Jakákoli zmínka o ČSR nebo prezidentu byla odměněna potleskem. Důležité bylo, že hlavní proslov měl Ivan Turjanica, rusínský příslušník československých sil, který opěvoval obnovu republiky jako místo pro soužití tří národů. Pro příchozí československé úředníky to byla jistě příjemná

35 Державний архів Закарпатської області (DAZO), Užhorod, f. 14, inv. č. 1, fol. 1.

36 Tamtéž, fol. 2.

37 Blíže k přeložení úřadů z Užhorodu do dalších měst viz David HUBENÝ, *Podkarpatská Rus na jednáních vlád Jana Surového (23. září – 1. prosince 1938)*, *Paginae historiae* 21, 2013, č. 1, s. 218.

38 DAZO, Užhorod, f. 14, inv. č. 4.

39 Podrobněji k vývoji Podkarpatské Rusi za první republiky viz David HUBENÝ, *Politika meziválečných československých vlád k Podkarpatské Rusi*, in: Andrej TÓTH – Lukáš NOVOTNÝ – Michal STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*, Praha 2012, s. 128–176.

slova na začátku jejich působení. Sovětský velitel ale připravil delegaci nevšední úvodní zážitek spojený s tímto táborem lidu – rozpustil původní národní výbor (nazval jej „samozvanci“) a přečetl seznam nových kandidátů a otázal se, zda jsou proti nim nějaké námitky. Nebyly. Velitel vyhlásil kandidáty za zvolené.

Pro vládní delegaci byly důležité vztahy s vedením 4. ukrajinského frontu. V jeho čele stál velmi nadaný generál Ivan Jefimovič Petrov, expert na obranné boje a na vedení války v horách, ale hlavní slovo měl Lev Zacharovič Mechlis, který měl mimořádně blízký vztah k Stalinovi. Mechlis se aktivně mimo jiné zúčastnil vyvraždění elity Rudé armády. Za druhé světové války měl v roce 1942 pomáhat organizovat obranu Krymu, ale tendence ovládat velitele a zasahovat do operačních otázek vedla ke katastrofě, která nakrátko vedla k jeho degradaci. Po celou válku působil v armádě u několika různých frontů, které v pravidelných intervalech střídal, protože se s ním těžko vycházelo a energičtí a úspěšní velitelé jej dokázali od svých štábů vyhnat. Petrov, přes své vojenské schopnosti, se s Mechlisem nedokázal takto vypořádat a opakovaně na to během druhé světové války doplatil odvoláním z čela svých vojsk.

Jako překladatel dvou setkání vládní delegace s vedením 4. ukrajinského frontu se zúčastnil Miroslav Kerner, který později na tato jednání vzpomínal takto: „Němec adresoval své otázky a požadavky Petrovovi, byl to však Mechlis, který vždycky odpovídal.“ A sám Mechlis s „poněkud samolibým úsměvem nám většinou odpovídal, že „o celé věci bude referovat v Moskvě“.“⁴⁰

Z výše uvedeného se můžeme domnívat, že pokud někdo za skandálními událostmi, jež potkaly československou delegaci na Podkarpatské Rusi, jejím terorizováním i ponižováním, stál, tak to byl právě Lev Zacharovič Mechlis a jeho blízcí.

Jedním z prvních třecích kamenů mezi 4. ukrajinským frontem a Rudou armádou se stal sovětský nábor do Rudé armády, který oslaboval československou mobilizaci a vážně narušoval odesílání doplňků ke sboru. O stavbě nových jednotek již nemohlo být ani řeči. S náborem, resp. zjišťováním možností náboru do československých bezpečnostních složek se přitom již začalo ihned po přibytí vládní delegace do Chustu. Vyhlášku vyzývající k soupisu vhodných osob vydal Němec již 30. října. V první řadě šlo především o profesionální příslušníky československých bezpečnostních složek, ale ke službě byli voláni i obyčejní obyvatelé a zájem byl logicky o osoby, které musely sloužit v maďarské armádě a měli tak už nějaké vojenské zkušenosti.⁴¹

40 Miroslav KERNER, *Generál Ludvík Svoboda (Vlastenec nebo komunistický kolaborant)*, in: Vojtěch N. DUBEN (ed.), *Na všech frontách. Čechoslováci ve II. světové válce*, Praha 2001, s. 203.

41 DAZO, Užhorod, f. 14, inv. č. 5, fol. 2.

Další sporný bod vzájemných vztahů představovalo Velitelství osvobozeného území vedené generálem Antonínem Hasalem-Nižborským, bývalým náčelníkem exilové Vojenské kanceláře prezidenta republiky.⁴² Dne 28. listopadu 1944 poslal Němec do Londýna zprávu: „Mám dojem, že Velitelství osvobozeného území není po[d]loženo smlouvou, která mluví pouze o vojenské misi, a že by bylo zapotřebí tuto otázku vyjasnit a přesně definovat.“⁴³

Nebyla to poslední třetí plocha. V Mukačevě se 19. listopadu 1944 uskutečnila I. konference Komunistické strany Zakarpatské Ukrajiny, jež deklarovala stranu jako samostatnou na KSČ. Nebylo to poprvé, co vznikla samostatná komunistická stranická organizace pro území Podkarpatska. Exekutiva Komunistické internacionály 22. února 1939 rozhodla, že slovenská a podkarpatoruská zemská organizace KSČ se mají přejmenovat na Komunistickou stranu Slovenska a Komunistickou stranu Zakarpatské Ukrajiny, avšak strana jako celek nadále nesla jméno KSČ a byla jednotná pro celé Česko-Slovensko. Stranické organizace nacházející se na Němci a Maďary okupovaném území se měly stát součástí německé a maďarské komunistické strany.⁴⁴ Po okupaci zbytku Podkarpatské Rusi přešly místní komunistické buňky pod správu Komunistické strany Maďarska. Po osvobození Podkarpatska se stranické struktury měly znovu napojit na KSČ, která však osamocení podkarpatoruských komunistů akceptovala. Tajemníkem nové samostatné komunistické strany se stal Turjanica, který přitom o několik týdnů dříve vítal obnovu Československa na slavnostním proslovu v Chustu. Komunistická strana Zakarpatské Ukrajiny začala ihned propagovat a žádat připojení Zakarpatské Ukrajiny k sovětské Ukrajině. Jednalo se už přímo o rozvod Podkarpatské Rusi s Československem a konkrétní námluvy Zakarpatské Ukrajiny se Sovětským svazem.⁴⁵

Na 26. listopad 1944 svolal Turjanica do Mukačeva sjezd národních výborů. Od tohoto kongresu se v několika málo dnech spolupráce všech stupňů národních výborů s vládní delegací prudce snížila. Nikdo z pracovníků vládní delegace se na sjezd národních výborů nedostavil kvůli sovětským obstrukcím s propustkami do Mukačeva, které se formálně nacházelo v pásmu válečných operací.

42 Podrobněji k této osobě a Velitelství osvobozeného území viz David HUBENÝ, *Generál Antonín Hasal-Nižborský (1893–1960)*, Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2009.

43 J. NĚMEČEK – H. NOVÁČKOVÁ – M. SEDLÁKOVÁ, *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*, c. d., s. 193.

44 Российский государственный архив социально-политической истории, Moskva, f. 495, op. 18, d. 1271, fol. 6–7, 46–47. Za poskytnutí dokumentů z tohoto archivu děkuji váženému příteli PhDr. Emilu Voráčkoví, DrSc. z Historického ústavu AV ČR.

45 *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. 1/2*, Praha 1965, s. 463, pozn. 1; *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 1961, s. 453.

To se týkalo i projevu vládního delegáta Němce. Přes 1300 účastníků⁴⁶ si tak nemohlo vyslechnout historii vzniku úřadu vládního delegáta a jeho veřejné vyhlášení o snaze i potřebě vzájemné spolupráce. Nejsmutnější bylo, že tento projev zadržel Mechlis, který byl den po sjezdu národních výborů vyznamenán československou vládou za osvobození Podkarpatské Rusi. O kultuře chování vypovídá skutečnost, že Němec ani nebyl informován o neodeslání svého referátu účastníkům konference. Vládní delegát nakonec nahlásil do Londýna, že se na sjezdu rozpoutala protičeská kampaň.

Sjezd národní výborů Zakarpatské Ukrajiny odhlasoval provolání, v němž požadoval připojení k sovětské Ukrajině. Dokument nazvaný „Manifest prvního sjezdu Národních výborů Zakarpatské Ukrajiny o opětovném sjednocení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou“ jednoznačně pravil, jaké jsou cíle organizátorů a shromážděných delegátů: Opíraje „se o nezlomnou vůli všeho lidu rozhodli se delegáti opětně spojit Zakarpatskou Ukrajinu se Sovětskou Ukrajinou.“ Sjezd vyslovil několik požadavků týkajících se této záležitosti. Na prvním místě uvedl zmíněné odtržení se od Československa a splnutí se Sovětským svazem. Dalším bodem byla žádost „o přijetí Zakarpatské Ukrajiny do svazku Ukrajinské sovětské socialistické republiky.“ Bodem třetím byl vznik Národní rady Zakarpatské Ukrajiny jako jediné ústřední moci a poslední bod radě nařizoval uskutečnit první a druhý bod usnesení, to jest splnutí se Sovětským svazem. Zcela podle programu komunistické strany se téhož dne rozhodlo o rozdělení statkářské půdy.⁴⁷

Občas v rámci komunistické strany zazněly i tóny nesouhlasu, zejména v Berehovu a okolí, kde měli ve straně většinu Maďaři. Mechlis ale takové případy efektivně řešil čistkami nebo rozpuštěním místních komunistických uskupení.⁴⁸ Pročeskoslovenské živly byly fyzicky likvidovány SMERŠem.

Československá správa se celou situací na Podkarpatské Rusi důkladně zabývala ve svém rozboru z 22. listopadu. Hned v úvodu vysvětlila, že území „nebylo dosud do správy formálně odevzdáno“. Navíc 4. ukrajinský front viděl operační pásmo i tam, kde československá strana už spatřovala hluboký týl, z čehož plynulo, že hlavní roli měla Rudá armáda a ta mohla kdykoliv cokoliv nařídit nebo změnit a nemusela se vůbec ptát československé strany na její názor, natož šetřit jejích zájmů. Co se týkalo národních výborů, byly jednoduše dosazeny Rudou armádou a pokud nebyly čistě jednobarevné, byly alespoň výrazně prosovětské.

46 Peter Švorc uvádí 663 delegátů (z toho 178 dělníků, 258, rolníků, 172 inteligentů, 75 obchodníků a řemeslníků). Peter ŠVORC, *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*, Praha 2007, s. 258.

47 *Cesta ke květnu. I/2*, c. d., dok. č. 143, s. 463–466; *Dějiny Komunistické strany Československa*, c. d., s. 453.

48 Jurij RUBCOV, *Mechlis. Fanatický přísluhovač Stalinovy krutovlády v sovětském Rusku*, Brno 2008, s. 246–247.

Vládní delegát zažádal sovětskou stranu o možnost letět do Moskvy, odkud by bylo možné se lépe dorozumět s československou exilovou vládou v Londýně a domluvit řešení nastalé situace. Těto jeho žádosti bylo vyhověno a 8. prosince odletěl se svým poradcem Jozefem Valo do Moskvy.

Němec v informaci pro československou vládu o situaci na Podkarpatské Rusi překvapivě charakterizoval akci za připojení k SSSR jako „hnutí lidové a živelné“. Sovětský svaz to údajně vnímal a respektoval, zároveň se ale cítil vázán dohodami s Československem, „jak to také postupem svých vůdčích vojenských orgánů na našem osvobozeném území prokázal“. Zatímco postoj příslušníků Rudé armády k úřadu vládního delegáta a velitele osvobozených území hodnotil zcela neadekvátně, návrh řešení ohledně budoucnosti Podkarpatské Rusi už byl naprosto realistický a navrhoval v podstatě logický postup, který prodebatoval se Zdeňkem Fierlingerem, J. Valo, členy Slovenské národní rady a v Moskvě dílčími příslušníky KSČ: Vyhovět požadavkům obsaženým v mukačevském manifestu a jednat na dané téma se Sovětským svazem. „Oddálení jednání o tomto problému až na mírovou konferenci, nebo dokonce po ní je po mém soudu naprosto nemožné.“ Zároveň varoval před tím, aby se události na Zakarpatské Ukrajině lícily „jinak než jako výsledek lidového hnutí a národního uvědomění.“ Němec věděl, že Podkarpatská Rus je ztracena. Zcela otevřeně žádal, aby československá strana převzala v tomto tématu iniciativu, neboť z jeho hlediska šlo o to, „či využijeme vůle karpatského lidu pro zlepšení našeho postavení, anebo budeme čekat, že si karpatský lid to provede bez našeho souhlasu, anebo dokonce proti naší vůli.“⁴⁹

Na Podkarpatské Rusi se situace zatím vyostřovala. Dne 22. prosince 1944 přišla z velitelství 4. ukrajinského frontu depeše nařizující rozpuštění štábní a ženijní roty Velitelství osvobozeného území. Tyto jednotky nebyly ve štábu frontu považovány za legální z toho důvodu, že se nenacházely ve svazku 1. československého samostatného armádního sboru. Hasal odepsal Petrovovi, že jeho úřad je podřízen vládní delegaci, a tudíž musí vyčkat Němcova návratu z Moskvy. Závěrem poprosil, aby uvedené důvody „vzal laskavě na vědomí a vyčkal návratu vládního delegáta.“ Hasal pak exilové vládě vzkázal prosbu, aby prozkoumala pojem „pásma válečných operací“.⁵⁰

V polovině ledna 1944 se situace dostala do nejzávažnější krize. Dne 14. ledna zakarpatoukrajínští milicionáři obsadili chustskou budovu československého vojenského oblastního velitelství a poničili československou státní vlajku. Příslušníci milice vtrhli i do vládní budovy, odkud vyhnali úředníky s výhružkami

49 *Cesta ke květnu. I/2*, c. d., dok. č. 147, s. 469–471.

50 Lewis M. WHITE, *Generál Antonín B. Hasal (Velitel osvobozeného území)*, in: V. N. DUBEN (ed.), *Na všech frontách. Čechoslováci ve II. světové válce*, c. d., s. 234–235.

možného „krveprolití“.⁵¹ Sovětský velitel města odmítl jakkoli zasáhnout (přes opakované vybídky od československých představitelů) s tím, že se jedná o věc národního výboru. Rovněž 4. ukrajinský front byl požádán o ochranu, ale pomoci se Čechoslováci nedovolali nikde. Generál Hasal zakázal svým podřízeným použít zbraně i v případě sebeobranu a to je jediný důvod, proč při tomto incidentu netekla krev. Milice obsadila i československá kasárna, která zaneřádila a rozkradla. Sovětský styčný důstojník nebyl k zastižení.⁵²

Poslední lednová třetina se nesla v duchu omezování činnosti všech částí vládní delegace nejen ze strany národních výborů a Rudé armády, ale i Čechoslováci sami tlumili své aktivity. Němec sice hlásil Benešovi, že Moskva chce dodržet smlouvu, na druhou stranu byly v sovětském hlavním městě vnímány hlasy ze Zakarpatské Ukrajiny volající po připojení k SSSR. Beneš poděkoval delegaci za práci. Další osud tohoto území byl na bedrech Beneše a vlády. Koncem ledna se vládní delegace přesunula do slovenských Košic.⁵³ Ve východoslovenské metropoli vládní delegace upadla do stavu klinické smrti, neboť na slovenské půdě měla rozhodující slovo Slovenská národní rada, která samozřejmě nemínala přepustit delegaci žádné reálné pravomoci.

Pro československou stranu byla situace na Podkarpatské Rusi krajně nepřijemná. Navíc se záležitost komplikovala i s usilováním Moskvy, aby českoslovenští představitelé uznali prosovětskou lublinskou vládu a otočili se tak zády k londýnským Polákům, se kterými měla československá vláda sice problémy, ale nechtěla je ani zcela opustit. Jak Beneš napsal Fierlingerovi, měla by Moskva „uvážít, že jiného, tak opravdového a upřímného přítele jako jsme my ani dnes nemá, ani v budoucnosti mít nebude a že to, co se stalo s Podkarpatskem, je a bude pro všechny naše lidi zde i doma ohromný otřes. Bude to mít vliv i na situaci doma. Že se to dnes už zde, v Americe a v celém světě – nemluvě o Praze, Bratislavě a Berlíně – úžasně využívá a zneužívá, snad už v Moskvě víte.“⁵⁴

Podkarpatoruského případu se skutečně s chutí ujímali protivníci Československa, Sovětského svazu a jejich představitelů. Například v polovině ledna 1945 z amerického pramene přišla československé vládě informace o třenicích mezi velmocemi ohledně Rumunska a Bulharska, takže události na Podkarpatské Rusi prý Američany příliš nepřekvapily a tito se domnívali, že Podkarpátí bude určitě připojeno k Sovětskému svazu. V této souvislosti očekávali potíže s vý-

51 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VÚA–VHA), f. Velitelství osvobozeného území (VOŮ), Válečný deník VOŮ leden 1945, s. 4.

52 VÚA–VHA, f. VOŮ, Válečný deník VOŮ, leden 1945, s. 5.

53 Tamtéž, s. 8–9.

54 Ivan ŠTOVÍČEK, *Diplomatické pozadí uznání polské lublinské vlády. Dokumenty*, Sborník archivních prací 43, 1993, č. 1, s. 33.

chodoslovenskou hranicí a také s luďáky, kteří by mohli hledat záchranu v připojení Slovenska k SSSR podle hesla „Raději s Rusy, než s Čehúny“, jež by se podle jejich názoru za určitých podmínek mohlo setkat s úspěchem.⁵⁵ Podobné zprávy a tendence podporovaly maďarské a promaďarské kruhy ve Velké Británii, které chtěly posílit Maďarsko na úkor Československa právě poukazy na chuť Slovenska připojit se k Sovětskému svazu a na události na Podkarpatské Rusi.⁵⁶ Rovněž českoslovenští představitelé se obávali o osud Slovenska, kde dříve KSS dlouho razila heslo o sovětském Slovensku.

Beneš proto velmi uvítal, když se na něj obrátil Stalin s osobním dopisem z 23. ledna 1945. Stalin psal, že SSSR uznává Československo v předválečných hranicích, ale zároveň citlivě vnímá vůli obyvatel Zakarpatské Ukrajiny. Stalin vyjádřil přesvědčení, že se obě vlády mohou na této otázce dohodnout buď v průběhu války, anebo až po jejím skončení.⁵⁷ Československá strana to viděla jako snahu udržet dobré vztahy a dále nehrotit nepřijemnou situaci. Benešova odpověď napsaná 29. ledna vyjadřovala díky za dopis, jeho upřímnost a za vůli řešit daný stav. Beneš totiž věřil, že Stalin o dění na Podkarpatské Rusi nemá ponětí a že jde o dílo ukrajinských vlastenců zaujímajících vysoká postavení v Rudé armádě na Podkarpatsku, kteří snad ani nevěděli o československo-sovětské smlouvě a kteří nedokázali potlačit své národnostní citění. Beneš připustil, že v některých kruzích vyvolal vývoj na Podkarpatské Rusi „neklid“, ale ujistil, že si spolu s vládou nemyslí, že by „sovětská vláda zamýšlela jednostranně řešit otázku Zakarpatské Ukrajiny nebo měla v úmyslu porušit dohodu mezi našimi státy“. Prezident napsal, že jde o bilaterální záležitost mezi dvěma státy, do které žádné třetí zemi (velmoci) nic není. Kvůli dlouhodobě a tvrdošjně hájené konstrukci o předmnichovských hranicích a vzhledem k Německu a Polsku, se přikláněl proto, aby se obě země dohodly až po skončení války a aby se sám mohl ještě seznámit se stavem věcí politiky v Praze.⁵⁸

Snad Beneš někdy v duchu zalitoval, že dal sovětským představitelům při různých příležitostech poznat svoji ochotu zřici se Podkarpatské Rusi, protože anexe Podkarpatska byla podle Vojty Beneše „nejtěžší rána, kterou dr. Beneš utrpěl od Mnichova“.⁵⁹ Beneš neměl radost z volby Němce jako vládního delegáta, který se podle jeho mínění nedostatečně zhostil své funkce. Jan Šrámek si

55 AMZV, Praha, f. Londýnský archiv – důvěrný (LA-dův.), kart. 128; NA, Praha, f. PMR-L, kart. 80, čj. 401/45/D.

56 NA, Praha, f. PMR-L, kart. 70, čj. 1315/45/D.

57 *Cesta ke květnu, I/2*, c. d., dok. č. 151, s. 476–477.

58 *Cesta ke květnu, I/2*, c. d., dok. č. 154, s. 481–482; L. K. FEIERABEND, *Soumrak československé demokracie*, díl 2, c. d., s. 214–215, 229.

59 Jindřich DEJMEK, *Představy prezidenta Edvarda Beneše o poválečném mezinárodním zajištění Československa v době druhé světové války (nástin problémů)*, in: *Československá armáda 1939–1945 (Plány a skutečnost)*, Praha 2003, s. 75.

myslel, že inteligencí na svoji funkci nestačil, a Hubert Ripka dospěl k názoru, že se František Němec stal obětí intrik Fierlingera.⁶⁰ Sám Němec se bezprostředně v létě 1945 domníval, že „správně rozpoznal vývoj situace“.⁶¹ Je nepravděpodobné, že by se komukoli jinému, kdo by se ocítl na pozici vládního delegáta, podařilo udržet Podkarpatskou Rus v rámci Československa.

60 L. K. FEIERABEND, *Soumrak československé demokracie*, díl 2, c. d., s. 222–225.

61 NA, Praha, f. LA, sign. 61-11-9, fol. 80.

Intermezzo: Edvard Beneš a Charles de Gaulle – problém politického vůdcovství

Srovnání myšlenkového a politického vývoje dvou významných osobností válečných a také poválečných dějin, Edvarda Beneše a Charlese de Gaulla a potažmo s tím i srovnání vývoje dvou evropských zemí, které v meziválečném období byly těsnými spojenci, pak prošly vážnou krizí ve vzájemných vztazích, aby nakonec znovu hledaly společné zájmy a postupy tváří v tvář společnému nepříteli, který v té době představoval nanejvýš vážnou a naléhavou bezpečnostní hrozbu, dává velký prostor i pro komparaci zahraničně politických přístupů obou vůdců exilových reprezentací svých zemí, včetně nesporně klíčového vztahu k Sovětskému svazu.

Komparace jako taková se vyznačuje následujícími hlavními rysy. Na prvním místě to je jasné vymezení objektu či předmětu, tedy toho, čím se zabýváme.¹ Tato kapitola se tedy zaměřuje na postup nejvyšších exilových činitelů dvou významných evropských zemí během posledních dvou let 2. světové války. Hlavní pozornost se přitom soustřeďuje na jejich přístup k tehdejšímu SSSR a jmenovitě pak k jeho nejvyššímu činiteli. Dále jde o stanovení cíle komparace.² Oba politici budou srovnáváni především proto, aby se ukázalo, co v jejich postupu bylo společné a v čem naopak byly výrazné rozdíly.

Za třetí jde o stanovení kritérií komparace, tedy o otázku, jak se budou tyto dva státníci a jejich postup srovnávat. Kritériem prvořadého významu v tomto rámci bude vývoj jednotlivých front 2. světové války, protože právě ten ukáže, co srovnávat můžeme a co naopak nikoli. A konečně za čtvrté půjde o časový rozsah komparace. V tomto ohledu se hlavní pozornost soustředí na léta 1943–1944, nebude se příliš vracet ani před vypuknutí 2. světové války a dále se zaměří na první poválečná léta a na jejich důsledky pro obě srovnávané země.

Jelikož se jedná o komparaci přístupů dvou zemí a jejich nejvyšších politických činitelů, je základem pro psaní této kapitoly teoretická inspirace předního francouzského historika 20. století, kterým byl André Maurois. Ten ve svém často citovaném díle³ píše o čtyřech rovinách vývoje mezinárodních vztahů v době

1 Rod HAGUE – Martin HARROP, *Comparative Government and Politics: An introduction*. Houndmills, Basingstoke 2002.

2 Blanka RÍCHOVÁ, *Úvod do současné politikologie. Srovnávací analýza demokratických politických systémů*, Praha 2004, s. 21.

3 André MAUROIS, *Dějiny Francie*, Praha 1994, s. 437–441.

2. světové války. Jsou jimi rovina světová, rovina domácí, rovina domácího odboje a na závěr rovina zahraničního odboje. Ve všech těchto čtyřech rovinách se ukazují společné rysy mezi tehdejší Francií a dočasně zaniklým Československem.

Při rozboru první roviny vyvstávají dva společné rysy, a to společný nepřítel a angažovanost v rámci AFK. Společným nepřítelem bylo hitlerovské Německo a jeho rozpínavá politika, která tvrdě dopadla jak na Francii, tak zejména na ČSR. Francie byla rychle poražena po tzv. podivné válce, větší část jejího území včetně hlavního města Paříže byla obsazena, ústřední orgány státní správy se musely přestěhovat do lázeňského města Vichy. Československo bylo zcela zničeno, přičemž Čechy a Morava byly přeměněny na tzv. protektorát a v něm byl nastolen tvrdý okupační režim.

Ale na druhé straně byl i jeden výrazný rozdíl, a to v ambicích. Na jedné straně byl generál de Gaulle, jehož cílem bylo vrátit Francii na místo, jež jí historicky patří, tedy na místo tzv. tradiční velmoci se silným vlivem na mezinárodní politiku. Na druhé straně stál Beneš, jehož cíl byl podstatně skromnější, a to obnova ČSR.

Výrazná shoda byly typická pro druhou a třetí rovinu. V obou zemích neustále sílila nenávist vůči brutalitě okupantů, a to včetně srovnatelných symbolů: Lidice a Oradour. Obě obce byly srovnány se zemí, a to dokonce ve stejný den, tedy 10. června, ale s rozdílem dvou let (1942 resp. 1944). Lidice byly pomstou za atentát na Heydricha, Oradour byl mstou za útok francouzských odbojářů na přesunující se nacistická vojska. Masakr v městečku Oradour sur Glane spáchala divize SS Reich 10. června 1944.⁴ Brutalita německých okupantů vyvolala v obou postižených zemích obrovské rozhořčení, umocnila nenávist a v neposlední řadě se stala faktorem, který posílil rozsáhlou spolupráci obou politiků s domácím odbojem.

Shodné i rozdílné rysy se projevovaly rovněž v rovině zahraničního odboje. Obě země měly své bojové jednotky na území SSSR. V případě Československa to byl nejprve pěší prapor, který zahájil svoji bojovou činnost v bitvě u Sokolova v roce 1943 a postupně vyrostl v armádní sbor, jenž ukončil svoji anabázi během osvobození Ostravy na jaře 1945. A v případě Francie to byl stíhací letecký pluk, který byl na základě de Gaullova rozhodnutí vytvořen roce 1942 a nesl název Normandie. Po první bojích v rámci kurské operace dostal od Stalina ještě přídomek Němen, protože se vyznamenal právě při těžkých bojích o tuto řeku.⁵

4 Michel PEYRAMAURE, *La Division Maudite*, éd. Robert Laffont, Paříž 1987.

5 Yves COURRIÈRE, *Normandie Niémen. Un temps pour la guerre*, Paříž 1979.

Ale na druhé straně byly dva zásadní rozdíly. Především Beneš nemohl se sovětskými maršály jednat tak, jako si to de Gaulle dovolil při jednání s americkým generálem Dwightem Eisenhowerem, kterému se nerozpakoval říci, že mu generála Philippe Leclerka pouze půjčil. A v důsledku toho pak přišel i další rozdíl: de Gaulle si vymohl, aby hlavní město Paříž vysvobodila francouzská divize právě pod velením generála Leclerka,⁶ ale Prahu osvobozovaly sovětské jednotky, nikoli vojáci armádního sboru.

Při hledání odpovědi na otázku, zda mohl být podpis československo-sovětské smlouvy z roku 1943 počátkem cesty k únoru 1948, je třeba připomenout, že k podpisu smlouvy došlo na samém počátku 3. etapy 2. světové války datované od zimy 1942/1943 do května 1945. Byla to doba, kdy SSSR začal získávat strategickou iniciativu na východní frontě, která byla rozhodující frontou celé války. Naproti tomu otevření tzv. druhé fronty se v té době stále ještě odkládalo.⁷ Ve světle výše položené otázky je velmi důležitá ta skutečnost, že Beneš v podstatě vzápětí po podpisu moskevské smlouvy zamířil za generálem de Gaullem do Alžíru, kde se s ním setkal hned 2. ledna 1944. Sám de Gaulle na toto setkání vzpomíná jako na velkou lekci geopolitiky, při které mu jeho partner vysvětlil hlavní důvody svého postupu.⁸

Prvním z nich byl rychlý postup Rusů směrem ke Karpatům, který kontrastoval s liknavostí anglo-amerických spojenců, kteří v té době ještě ani nebyli připraveni k vyloštění ve Francii. Z toho Beneš zcela správně vyvozoval, že jeho zemi tedy osvobodí Rudá armáda. On sám z toho vyvozoval, že se musí dohodnout se Stalinem, aby se sovětské velení v ničem nepletlo do československých poválečných politických záležitostí. A dále z toho vyvodil jeden zásadní závěr pro poválečné uspořádání: aliance s Ruskem bude pro obnovené Československo kategorickým imperativem. Ale zároveň s tím potvrdil svoji pokračující sympatii k Francii, když zdůraznil, že pevná a silná Francie bude v poválečném období nezbytná pro celoevropskou rovnováhu.

Na počátku roku 1944, tedy v době Benešova setkání s generálem de Gaullem, již bylo jasné, že Rudá armáda postoupí dále na západ a že v prostoru východní Evropy vznikne sféra sovětského vlivu. Ale ještě nebylo rozhodnuto, jakou podobu tato sféra bude mít. Mnohé záleželo na celkovém výsledku války a také na tom, jak se bude vyvíjet poválečná situace, jaké budou vztahy mezi hlavními aktéry nového mezinárodního uspořádání.

Prvním klíčovým aktérem v této hře byly Spojené státy americké, jejichž vstup do války na konci roku 1941 sehrál rozhodující úlohu. Již během 2. světo-

6 Général Jean COMPAGNON, *Leclerc Maréchal de France*, Flammarion 1994 (rééd. French & European Pubns 2004).

7 John YOUNG, *America, Russia and the Cold War, 1941–1998*, Londýn 1999.

8 Charles de GAULLE, *Válečné paměti 1940–1944*, Praha 1989, s. 443–444.

vé války se v USA uvažovalo o tom, jaké bude politické uspořádání v zemích osvobozených sovětskou armádou. Edward Mark připomíná,⁹ že skupina nejvyšších politických amerických plánovačů již v září 1943 připouštěla, že v zemích, které budou osvobozeny sovětskou armádou, nebude možné obnovit předválečné poměry, protože ve většině z nich byly před vypuknutím 2. světové války protisovětské režimy, přičemž řada z nich kolaborovala s hitlerovským Německem a více či méně se podílela na jeho agresi proti SSSR (Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko). Za zvláštní problém bylo považováno Polsko, které mělo v očích nejvyšších představitelů tehdejšího SSSR pověst tzv. historického nepřítele a tradiční vstupní brány pro invazi ze Západu.¹⁰ A v neposlední řadě se vědělo i to, že SSSR bude chtít dostat východní Evropu do své sféry vlivu a přeměnit ji v nárazníkové pásmo pro případ útoku.¹¹

Nejvyšší představitelé USA se na existenci sovětské sféry vlivu ve střední a východní Evropě připravovali již s blížícím se koncem války. Dva velice vlivní diplomaté z okruhu prezidenta Franklina Delano Roosevelta, Averell Harriman (velvyslanec USA v SSSR v letech 1943–1945) a Charles Bohlen (velvyslanec USA v SSSR v letech 1953–1957), měli takovou představu, že tato sféra by měla být otevřená, že by to neměla být uzavřená sféra vlivu.¹² Bohlenovo memorandum mělo dvě části: negativní a pozitivní. Negativní část jednoznačně odmítla tzv. exkluzivní sféru vlivu (*exclusive sphere of influence*, ESI), která by znamenala úplnou sovětskému zemi východní Evropy, tedy likvidaci tržní ekonomiky, nastolení systému jedné strany a naprostého vazalství na poli zahraniční a bezpečnostní politiky těchto zemí. A v pozitivní části došel Bohlen k závěru, že je jak v zájmu zemí střední a východní Evropy, tak i samotných USA, aby se vytvořila tzv. otevřená sféra vlivu (*open sphere of influence*, OSI). Ta se podle jeho představ měla v oblasti vnitřní politiky vyznačovat zachováním tržní ekonomiky a systému více politických stran. V zahraniční a bezpečnostní politice ji mělo charakterizovat zřeknutí se jakéhokoliv nepřátelství ve vztahu k SSSR, ale zároveň s tím i možnost otevřené spolupráce se západní Evropou i s USA.

Naproti tomu uzavřená nebo výlučná sféra vlivu by znamenala vnucení sovětského uspořádání spočívajícího na úplném zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků, a to cestou znárodnění a kolektivizace. Nevyhnutným důsledkem by pak bylo nastolení společenského vlastnictví, zrušení tržního uspořádání a na to navazující zrušení svobodných voleb a nastolení vlády jedné

9 Edward MARK, *Charles Bohlen and the Acceptable Limits of Soviet Hegemony in Eastern Europe: A Memorandum of 18 October 1945*, *Diplomatic History*, 2007, vol. 3, is. 2.

10 Andreas WENGER, Doron ZIMMERMANN, *International relations: from the Cold War to the globalized world*, Boulder Rienner 2003.

11 Tamtéž.

12 Charles BOHLEN, *Witness to History, 1929–1969*, New York 1973.

politické strany (tedy jejího politického monopolu). V rovině zahraniční a bezpečnostní politiky taková sféra vlivu znamenala nastolení více či méně pevného vazalství na postup SSSR.

V Bohlenově memorandu se odrážel zájem, aby v zemích střední a východní Evropy nastoupily vlády přátelské vůči SSSR, nikoli však vlády loutkové. Tím se mělo na jedné straně vyjít vstříc sovětským přáním, aby se po skončení války proti tehdejšímu SSSR nespolečoval tzv. zbytek světa. Ale zároveň s tím se mělo zabránit přeměně této části Evropy v oblast sdružující vazalské, satelitní státy, kterým by bylo vnuceno zřízení, jaké ony samy nechtěly.

Vymezení dvou konkrétních podob sféry sovětského vlivu ve východní Evropě mělo přímou vazbu i na tehdejší Československo. Právě jeho exilová vláda v Londýně pod vedením E. Beneše byla ještě v době 2. světové války považována za nadějný předobraz tzv. otevřené sféry vlivu. Právě proto A. Harriman hodnotil sovětsko-československé vztahy jako „to nejlepší, co můžeme ve východní Evropě očekávat“.¹³ Oceňoval zejména to, že prezident Beneš se na SSSR obrátil se žádostí o bezpečnostní záruky – Harriman v tom v dané době viděl příklad i pro další země této oblasti evropského kontinentu.

V době podpisu smlouvy, tedy na konci roku 1943, byla OSI reálně existující možností. Neexistovaly žádné faktory, které by tuto možnost jednou provždy uzavíraly a které by nenávratně otevíraly cestu směrem k ESÍ. Ostatně i výše vzpomínání Harriman a Bohlen postup československé exilové vlády vysoce oceňovali, zejména pak tu skutečnost, že pod vedením prezidenta Beneše nastolovala s SSSR vztahy, které dávaly všechny předpoklady k tomu, aby poválečná ČSR byla nikoliv satelitem, ale důstojným spojencem.¹⁴

V roce 1943 tedy byla budoucnost ČSR a dalších zemí této oblasti ještě otevřenou otázkou, jejíž vyřešení záleželo na několika klíčových faktorech globálního významu. Prvním z nich byla otázka, kde se zastaví boje 2. světové války, tedy otázka, kým bude ta která země osvobozena. Druhým klíčovým faktorem byl vývoj vzájemných vztahů mezi USA a SSSR nejen během války, ale hlavně po jejím skončení; záleželo na tom, zda bude pokračovat jejich vzájemná spolupráce, nebo zda a případně v jak velkém rozsahu se jejich vzájemné vztahy zhorší. A konečně třetím faktorem byla síla konkrétních politických osobností v čele osvobozených států.

Pokud jde o pojem „osvobozené státy“, ten je námětem řady vyhrocených diskusí. Nemálo autorů jej zpochybňuje a zdůvodňuje to tím, že nakonec byla v těchto zemích postupně jedna totalita nahrazena druhou (komunismus namísto fašismu) a že navíc i přítomnost sovětských vojsk byla pokračující okupa-

13 Minutes of the Policy Committee, 10 May and 25 October 1944, kart. 138. Netter Records.

14 Ch. BOHLEN, *Witness to History, 1929–1969*, c. d.

cí zemí střední a východní Evropy. Ale na druhou stranu jsou dvě důležité skutečnosti. Především je to Jaltská konference konaná ve dnech 4. – 11. února 1945, v jejímž průběhu byla podepsána *Deklarace o svobodné Evropě*. V ní se F. D. Roosevelt, W. S. Churchill a J. V. Stalin zavázali, že na osvobozených evropských územích nechají proběhnout svobodné demokratické volby.

Druhým mým argumentem ve prospěch používání pojmu osvobozené státy je to, že obyvatelstvo zemí východní a střední Evropy vnímalo vyhnání německých okupantů jako své osvobození a že nemohlo vidět do svojí blízké či střednědobé budoucnosti. Tato skutečnost se zvláště výrazně projevovala právě v ČSR, kde se plně obnovil systém parlamentní demokracie a odkud se sovětská vojska velmi rychle stáhla zpět do SSSR.

Pokud jde o srovnání dvou vůdců z poválečného světa, E. Beneše a Ch. de Gaulla, projevuje se nejenom shoda, ale byly tu i rozdíly. Shoda byla příznačná především pro přístup k SSSR a k jeho úloze ve světové politice po vypuknutí 2. světové války. Jak Beneš, tak i de Gaulle na tehdejší SSSR nahlíželi především pod úhlem jeho rozlehlosti, ekonomické síly, demografického potenciálu, schopnosti mobilizovat všechny dostupné zdroje a především pak podle jeho odhodlání nevzdat se a bojovat ze všech sil proti agresorovi.

Generál de Gaulle byl již od samého počátku své odbojové činnosti přesvědčen o zásadním významu Ruska pro věc Francie a o naprosté nezbytnosti spojit postup Svobodných Francouzů s postupem SSSR. Proto již v prosinci 1940 pověřil svého nejbližšího spolupracovníka Gastona Palewského (kterému se po skončení války začalo říkat „první baron gaullismu“) tím, aby zašel za sovětským velvyslancem v Londýně Ivanem Michajlovičem Majským, vyjádřil mu plnou podporu Francie a zejména pak zájem o navázání strategického partnerství. A 24. června 1941, tedy dva dny po zahájení hitlerovské agrese do SSSR, nařídil de Gaulle svým telegramem odeslaným z Jeruzaléma Svobodným Francouzům v Londýně, aby se připravili na navázání oficiálních vojenských vztahů se SSSR. A pouhé dva dny později se vůdce francouzského odboje dočkal oficiálního uznání ze strany SSSR.

Výše vzpomínaný G. Palewski později popisoval i to, jak si spolu s de Gaullem ihned po 22. červnu 1941 uvědomili doslova historický a celosvětový význam Hitlerovy strategické chyby. Dospěli k přesvědčení, že to byla chyba rozhodujícího významu pro celý osud 2. světové války. Otevřením východní fronty se podle jejich přesvědčení vše neočekávaně, ale o to významněji urychlilo.¹⁵

Zásadně důležitým mezníkem při koncipování zahraničněpolitických a bezpečnostních cílů poválečné Francie se stal de Gaullův projev v Palais de Chaillot

15 Gaston PALEWSKI, *Les relations du général de Gaulle avec l'URSS. Entretien sur les relations du général de Gaulle avec l'URSS*, Espoir, 1974, n° 8.

pronesený 12. září 1944,¹⁶ tedy již po osvobození Paříže a téměř celé Francie s výjimkou jejich nejvýchodnějších oblastí. Symbolický Strasbourg byl osvobozen o pouhých 9 týdnů později, 23. listopadu, což bylo pro Svobodné Francouze naplněním textu jejich přísahy, ve které se zavázali, že nesloží zbraně, dokud francouzská trikolóra nezavljaje nad štrasburskou katedrálou.

Generál pronášel svůj památný projev již jako premiér své země a také jako její nejuznávanější a nejuctívanější činitel. Právě v tomto projevu jasně vyjádřil své představy o úloze své země v poválečném světě. Zdůraznil především to, že Francie musí zpět získat místo mezi velmocemi a že zároveň s tím USA a Velká Británie musejí přestat s tím, že ji ignorují. Velmi důležitou pasáží jeho projevu byl hold složený sovětskému Rusku, jeho lidu a vojákům za to, jak se v kritické době dokázali vzchopit, vyhnat agresora a ve strašně těžkých bitvách zničit hlavní část jeho válečného potenciálu. Touto částí projevu si de Gaulle vytvářel i pozice pro blížící se odjezd do Moskvy a pro jednání o Smlouvě o přátelství a vzájemné pomoci mezi SSSR a Francií.

Jednání mezi hostitelem Stalinem a gen. de Gaullem probíhala v době, kdy Francie už byla celá osvobozena a sám francouzský vůdce už přijel jako úřadující premiér. To byl zásadní rozdíl, pokud srovnáváme Beneše a de Gaulla. První z nich do Moskvy přijel jako exilový představitel státu, jehož osvobození bylo závislé právě na dalším postupu SSSR a potažmo s tím i na rozmarech jeho nejvyššího představitele, zatímco druhý se dostavil jako suverénní představitel již osvobozené země. De Gaulle už nemusel být tehdejšímu SSSR vděčný za žádné oběti při osvobozování své země a navíc jej nepotřeboval ani jako garanta poválečných hranic a její bezpečnosti. Díky tomu byl ve zcela jiném postavení nežli Beneš, který sám v již vzpomínaném lednovém rozhovoru v Alžíru řekl, že jeho zemi bude SSSR přímo osvobozovat a bude také nezbytný pro poválečné bezpečnostní záruky.

A snad nejzásadnější rozdíl spočíval v tom, že na konci roku 1944 již bylo zcela jasné, že Francie zůstane součástí Západu, ani v nejmenším jí nehrozilo, že by se stala součástí sovětské sféry vlivu. Díky tomu si Ch. de Gaulle jakožto její premiér vůbec nemusel dělat starost, zda tato zóna bude otevřená nebo uzavřená. Na konci roku 1944 už bylo jasné, že Francie nejenže nebude součástí této sféry, po otevření druhé fronty bylo jasné i to, že s ní ani nebude mít přímou hranici. Naproti tomu pro E. Beneše a potažmo pro celé Československo bylo nastavení vztahů se SSSR rozhodujícím faktorem pro budoucnost vnitřní i zahraniční politiky po skončení války.

Všechny tři výše vzpomínané rozdíly mezi prezidentem Benešem a generálem de Gaullem se nakonec promítly i do atmosféry, za které podepisovali

16 Viz www.Charles-de-gaulle.org/.../discours-du-palais-de-chailot-12-septembre-1944-php.

smlouvu se SSSR. De Gaullovou obrovskou výhodou bylo to, že o textu smlouvy začal vyjednávat v době, kdy už bylo osvobozeno celé území jeho státu. Na rozdíl od Československa byla Francie osvobozena spojeneckými vojsky pod velením amerického generála D. Eisenhowera a navíc za vydatného přispění 2. tankové divize pod velením legendárního generála Leclerka (ten byl po své tragické smrti nedlouho po skončení války dokonce povýšen na maršála).

Ze srovnání Beneše a gen. de Gaulla jako dvou významných osobností anti-fašistického odboje tedy vyplývá, že se shodovali v jasně odmítavém přístupu k okupantům a také k jejich domácím přísluhovačům a kolaborantům. Měli společného nepřítel a také společný cíl, kterým byla jeho porážka a obnovení suverenity jejich zemí.

Ale na druhé straně byly také výrazné odlišnosti a ty byly dány především geopolitickým postavením jejich zemí. De Gaulle si mohl dovolit mnohem více a především si musel klást podstatně větší cíle, protože SSSR nepotřeboval ani k osvobození své země, ani jako garanta poválečné bezpečnosti. Naproti tomu Beneš byl limitován tím, že již na konci roku 1943 musel počítat, že osvobozování jeho země začne právě SSSR a ten také bude hlavním garantem její poválečné bezpečnosti.

Rozhodujícím faktorem dalšího vývoje mezinárodních vztahů a potažmo i vnitřní a zahraniční politiky mnoha evropských států a zejména pak obnovené ČSR se stalo nové poválečné přerozdělení moci na celosvětové úrovni,¹⁷ které do dějin vešlo pod názvem studená válka (Cold War). Po jejím nástupu se Československo stalo jedním z učebnicových příkladů toho, jak se na osudech jednoho státu projevují důsledky cyclicity hegemonických válek.¹⁸ Rozhodující úloha SSSR při osvobození ČSR a jeho přeměna v jednu z rozhodujících mocností poválečného mezinárodního uspořádání výrazně zvýhodnila moskevské vedení KSČ na čele s Klementem Gottwaldem, jenž se po válce stal předsedou vlády, a oslabila postavení a vliv londýnské exilové vlády na čele s prezidentem Benešem. Výsledek jejich vzájemného souboje závisel především na tom, jaké budou vztahy mezi dvěma hlavními vítězi 2. světové války, mezi USA a SSSR.

Vzápětí po skončení války se začalo vytvářet mezinárodní uspořádání, které Evropa do té doby nepoznala. Jeho ústředními aktéry se staly dva mimoevropské státy, kterým Evropané postupně předávali své principy národního sebeurčení, autonomie a svrchovanosti. V západoevropské a zejména v severoamerické historiografii se při hodnocení vývoje v letech 1945–1947 vyprofilovaly

17 Melvyn P. LEFFLER – David S. PAINTER, *Origins of the Cold War. An International History*, Routledge 2005.

18 George MODELSKI, *Long cycles in world politics*, Londýn 1987.

dva základní přístupy: tradiční či konzervativní na jedné straně a kritický, nekonformní či revizionistický na straně druhé. Silnější je proud tradicionalistů, jehož stoupenci se shodují, že Trumanova administrativa vždy jen reagovala na sovětskou rozpínavost a nepřátelské kroky, jež by přicházely bez ohledu na to, jakou politiku prosazovaly USA.¹⁹

Naproti tomu nekonformní a revizionističtí autoři namítají, že Trumanova administrativa se v prvních poválečných letech zaměřovala především na dobývání nových trhů a na nastolování proamerických režimů a že právě to byla jedna ze základních příčin studené války. Velice významné postavení v rámci kritického revizionistického proudu zaujímá tzv. Wisconsinská škola, jejíž přední autoři zpochybnili tzv. oficiální verzi začátků studené války.²⁰ Přehodnotili základní tezi tradicionalistů, že sovětská politika je stejná před Trumanem i po něm, a došli k antitezi, že „ať už s komunistickou hrozbou nebo bez ní (a potažmo s hrozbou terorismu nebo bez ní), dynamika americké zahraniční politiky je stále stejná“.²¹ Trumanovu politiku vyhodnotili jako typický projev amerického imperialismu, jehož cílem bylo nastolení hegemonie USA v co nejrozsáhlejší části poválečného světa.²²

William Appleman Williams dokonce došel k závěru, že již na počátku léta 1945 se USA postavily proti sovětským požadavkům na válečné reparace ve snaze plně ovládnout západní Německo a zcela jej uzavřít před SSSR, přičemž sebevědomí Trumanovy administrativy se výrazně posílilo po svržení atomových bomb na Hirošimu a Nagasaki, zatímco Rusové se mohli buďto podřídit Spojeným státům, nebo jít na konfrontaci.²³ Podle Williamse si američtí předáci byli jisti, že jaderný monopol a sovětské obrovské náklady na obnovu jim daly nástroj k tomu, aby i ve východní Evropě prosadili politiku otevřených dveří a obnovili prozápadní vlády. Ale přitom se dopustili jedné osudové chyby: z ideologické výzvy tehdejšího SSSR a s ním spojeného světového komunistického hnutí učinili vojenskou hrozbu a v důsledku toho se nakonec prosadilo konfrontační, bipolární mezinárodní uspořádání.²⁴

Postavení USA a jejich poválečná strategie byly silně předurčeny obrovským nárůstem jejich síly a vlivu na světovou politiku. Záleželo na tom, jak toho nejvyšší činitelé USA využijí, jak budou postupovat a jaký to bude mít dopad na

19 John BRADLEY, *Válka a mír po roce 1945*, Praha 1994.

20 Graig CALHOUN, *Cold War. Dictionary of the Social Sciences*, Oxford 2002.

21 Walter La FEBER, *The Making of Wisconsin School Revisionist*, *Diplomatic History*, vol. 28, No. 5 (November 2004).

22 Cathal NOLAN, *The Greenwood Encyclopedia of International Relations*, Londýn 2002.

23 William Appleman WILLIAMS, *The Tragedy of American Diplomacy*, Cleveland 1959, s. 2006.

24 Slavomír MICHÁLEK, *Nádeje a vytriezvenia. Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*, Bratislava 1995.

zbytek světa. Hlavním zdrojem poznatků při hodnocení strategie USA v prvních poválečných letech a nedílně s tím i jejich mezinárodních dopadů se staly přísně tajné strategické dokumenty z doby Trumanovy administrativy, jejichž nedávné zveřejnění umožňuje lépe pochopit vnější faktory poválečného vývoje ČSR a politického jednání jejího tehdejšího prezidenta E. Beneše.

Strategický náskok USA má své kořeny již v roce 1943, kdy SSSR ještě sváděl těžké a devastující bitvy na vlastním území (zejména Stalingrad a Kursk), ale v USA se již „kreslila mapa poválečné Evropy“²⁵ a tvořily se plány na výstavbu vojenských základen daleko na východ od území USA. Nedílně s tím se připravovala výroba nových strategických bombardérů, aby mohly být rozmístěny co nejbližší k životně důležitým oblastem potenciálního nepřítel, a tak se vytvářela poválečná strategie předstutých základen a obrany v hloubce.²⁶ Ta pak měla zásadní důsledky na miliony lidí v celém světě, včetně tehdejšího Československa.

Pokud jde o USA, ty se během 2. světové války staly nejsilnějším a také nejvlivnějším činitelem světové politiky. Již na počátku roku 1943 bylo jasné, že budou mít rozhodující vliv na celé poválečné mezinárodní uspořádání ve světě a zejména pak v Evropě. USA vyšly z 2. světové války nesmírně posíleny, jejich území nebylo válkou vůbec zasaženo, jejich ekonomická síla se zdvojnásobila, zatímco SSSR ztratil přes 20 milionů lidí, 30 tisíc továren a zažil naprostou devastaci primárního sektoru.²⁷

Politika USA vůči SSSR se bezprostředně po skončení 2. světové války ocitla na rozcestí. Jedním možným směrem byly tzv. Jaltské axiomy, tedy pokračování americko-sovětské spolupráce, jak to předpokládal 32. prezident USA F. D. Roosevelt, jenž zastával úřad v letech 1933–1945. Ten si ani přes svůj kritický vztah k vnitropolitickému uspořádání v SSSR a k jeho zahraniční politice nemyslel, že by se s poválečným SSSR mělo nakládat jako s nějakým vyděděncem mezinárodního uspořádání. Obával se totiž, že takový přístup by mohl SSSR nakonec „dotlačit nejen ke zpochybňování existujícího stavu, ale i samotných pravidel hry“.²⁸ Základním rámcem Rooseveltova pojetí poválečného světa byla Atlantická charta, hlavním jednacím fórem měla být OSN a pravidelné schůzky ministrů zahraničí USA, SSSR, Velké Británie a Francie.

Ale situace se zásadně změnila po Rooseveltově úmrtí. Jeho nástupce Harry S. Truman se přiklonil k tzv. řízkým axiomům, které měly konfrontační podstatu. Vypověděl smlouvu o půjčce a pronájmu, kterou SSSR vnímal jako náhradu za lidskou sílu vynaloženou v rámci spojeneckého boje proti společnému nepříteli.

25 Wolfgang KRIEGER, *The International System*, in: Shaky Dockrill and Geraint Hughes, *Palgrave Advances in Cold War History*, Londýn 2006, s. 27.

26 M. LEFFLER – D. PAINTER, *Origins of the Cold War. An International History*, c. d.

27 Tamtéž.

28 Stefano GUZZINI, *Realismus v mezinárodních vztazích a v mezinárodní politice*, Brno 2004.

Tento krok, kterému nepředcházely žádné konzultace, sovětská vláda prostě musela vnímat jako útočné opatření.²⁹ Na to vzápětí navázal Trumanův nezáměr o memorandum ministra války Henry L. Stimsona, který navrhl důvěřovat Sovětskému svazu a přizvat jej spolu s Velkou Británií k velkému třístrannému jednání o jaderných zbraních a o jejich kontrole. Zároveň s tím Stimson doporučil, aby se cestou mezinárodních jednání stanovila jasná pravidla hry pro jaderný svět.

Významným mezníkem se stal projev prezidenta Trumana pronesený na konci října 1945 při příležitosti Dne vojenského námořnictva. V něm zaznělo, že USA budou mít nejen nejsilnější námořnictvo na světě, ale také nejmocnější a nejlépe vyzbrojené pozemní i vzdušné síly, které budou schopné velmi rychlé mobilizace. Zároveň s tím americký prezident vzkázal Stalinovi, že bude odmítat jeho snahy o sovětizaci zemí, které byly osvobozeny sovětskou armádou. Do tohoto přístupu zcela zapadl další konfrontační krok Trumanovy administrativy – výstavba vojenských základen, jejíž smyslem bylo vytvoření strategické hloubky a bodů pro rychlou projekci síly proti potenciálnímu nepříteli. Ve své podstatě tedy nebylo ničím jiným než vědomým postupem k rozbití spojenectví z doby 2. světové války.³⁰

Velice závažný dopad mělo několik doktrinálních dokumentů schválených na přelomu let 1945 a 1946. Dne 11. září 1945 bylo dokončeno přísně tajné Memorandum Sboru náčelníků štábů (Joint Chiefs Staff, JCS) pro prezidenta Trumana, které vymezilo strategii založenou na americké převaze ve vzdušných silách a v jaderných zbraních. Její podstatou se staly údery, které by měly zničit průmyslová centra, ropná pole a velká města na území SSSR. Podrobné upřesnění této strategie přišlo o necelé dva měsíce později, 3. listopadu 1945, když Výbor pro řízení zpravodajských služeb (Joint Intelligence Committee, JIC) schválil zlomový dokument JIC 329 nazvaný Strategická zranitelnost SSSR v případě omezeného jaderného úderu. Jeho jádrem byl seznam dvaceti měst na území SSSR, jež se měly stát cílem jaderných úderů zasazovaných americkými strategickými bombardéry B-29. Vedle Moskvy se na něm ocitly velké průmyslové metropole v ruské části SSSR, a to konkrétně Leningrad, Gorkij, Kujbyšev, Saratov, Jaroslavl. Dalšími cíli měly být uralské průmyslové metropole Čeljabinsk, Sverdlovsk a Magnitogorsk, sibiřské metropole Novosibirsk, Irkutsk a Omsk a v neposlední řadě i zakavkazské oblasti bohaté na ropné zdroje: Baku, Taškent a Tbilisi. Američtí strategičtí experti při sestavování tohoto seznamu v plné míře využili skutečnosti, že „SSSR nabízel nepřehledné množství cílů pro případné jaderné údery“.³¹

29 *Tamtéž*, s. 66.

30 M. LEFFLER – D. PAINTER, *Origins of the Cold War. An International History*, c. d.

31 Bernard BRODIE, *The Atom bomb as policy-maker*, *Foreign Affairs*, 1948, October, s. 21.

Strategie jaderných úderů na vytipované oblasti v SSSR byla schválena v době, kdy jak JCS tak JIC shodně uznávaly velké zaostávání SSSR za USA. V oblasti strategického letectva je odhadovaly na 10 až 15 let, v oblasti strategického námořnictva na 15 let, v oblasti jaderných bomb na 10 let. Stejně tak se shodovaly na mimořádné zranitelnosti sovětských ropných zdrojů, železniční sítě, průmyslových center, dopravní infrastruktury a dalších objektů strategického významu. Souhrnně řečeno, situace byla velice příznivá pro USA, „Američané se těšili jedné velké výhodě – mohli uvažovat o válce, která by probíhala daleko od jejich území“.³² Již během prvního roku po skončení 2. světové války se tak v USA „od samých základů změnil přístup k SSSR“.³³

Na samém konci roku 1945 se tak vyhranily dva základní přístupy typické pro vojenské myšlení USA v poválečném období. Prvním z nich byla nuklearizace bezpečnostní strategie USA,³⁴ tedy sázka na jaderné zbraně, druhým se stala jednoznačná orientace na první jaderný úder (first strike option). Cílem USA se stalo soustředění obrovské palebné síly v zájmu naprostého zničení protivníka. USA přitom vždy využívají svůj technologický náskok a bohatství, které jim umožňuje budovat a trvale udržovat nejsilnější a nejmodernější armádu světa.³⁵

Již několik měsíců po skončení zatím největšího válečného konfliktu se tedy začaly rýsovat hlavní rysy mezinárodních vztahů – prosazovalo se konfrontační uspořádání, v němž se odrážely ideologické rozdíly, narůstající počty zbraní, válečné plánování, operační manuály pro vedení bojové činnosti, tajné operace, psychologická válka.³⁶ To vše zužovalo prostor pro spolupráci mezi USA a SSSR a naopak se rozšiřoval prostor pro stupňování nepřátelství a konfrontace. Nedílně s tím slábla pravděpodobnost, že zemím východní Evropy bude dopřáno, aby se vyvíjely jako tzv. otevřené sféry vlivu.

Posun od někdejší spolupráce ke konfrontaci se dále zvýraznil na počátku roku 1946. Dne 9. února vystoupil J. V. Stalin se zásadním projevem, v němž se vrátil mimo jiné uvedl jeden konkrétní kvantitativní ukazatel – za dobu tří až čtyř pětiletých plánů dosáhnout roční produkce 60 milionů tun oceli. A vše uzavřel slovy, že až se obnoví průmysl, bude moci sovětská armáda dostat náležitě vojenské vybavení ke spolehlivé obraně sovětské vlasti. A 5. března 1946 W. S. Churchill po předchozí konzultaci s prezidentem Trumanem vystoupil ve městě Fulton (stát Missouri) se zásadním projevem. V něm zdůraznil že hlav-

32 Lawrence FREEDMAN, *The Evolution of Nuclear Strategy*, Londýn 1981, s. 48.

33 Walter POOPLE, *From Conciliation to Containment: The Joint Chiefs Staff and the Coming of the Cold War, 1945–1946*, Military Affairs, vol. 42, 1978, no. 1, s. 15.

34 Edward KOLODZIEJ, *Security and International Relations*, Cambridge 2005, s. 85–92.

35 Russell WEIGLEY, *The American Way of War: A History of US Military Strategy and Policy*, New York 1973.

36 J. YOUNG, *America, Russia and the Cold War, 1941–1998*, c. d., s. 242.

ním úkolem USA a Velké Británie je využívat jaderných zbraní k upevňování jednoty Evropy a k ochraně svobodných národů.³⁷ V další části svého projevu pak použil dnes už slavnou metaforu o železné oponě, která na Evropu spadla v prostoru mezi Štětínem na Baltu a Terstem na Jadranu, přičemž státy na východ od ní se ocitly pod stále silnější kontrolou Moskvy a přeměňují se na policejní státy. To vyznělo jako implicitní konstatování, že země východní Evropy se budou vyvíjet nikoli jako otevřená, ale jako výlučná sféra sovětského vlivu.

Stalinův i Churchillův projev odrážely rozdílnost hodnot, představ i přístupů. Sovětský vůdce vyjádřil sílící nedůvěru vůči nové americké administrativě i vůči Velké Británii a také návrat k mentalitě obklíčené pevnosti se syndromem stálého nepřítel. To se pak interpretovalo jako přesvědčení, že dříve nebo později přijde nová válka.³⁸ Ale ve srovnání s plány Sboru náčelníků štábu a Výboru pro řízení zpravodajských služeb byl mnohem obecnější, neobsahoval žádné konkrétní plány na zahájení válečných operací a zasazování úderů na předem stanové cíle. Přesto jej řada významných amerických činitelů hodnotila jako vyhlášení 3. světové války.³⁹

Pokud jde o Churchillův projev, tradicionalisté oceňují velmi výstižný popis Stalinových záměrů a jeho bezohledného chování. Ale kritikové mu vytýkají nekonzistentnost. Např. Arthur Krock napsal, že tento projev nikdy neměl být přednesen v USA, neměl při něm být přítomen prezident USA, neměl být tak kritický vůči spojenci z 2. světové války, měl neblahé důsledky pro OSN a v neposlední řadě měl přesně opačný dopad, než co jeho autor očekával.⁴⁰ Především vyvolal podrážděné reakce v Moskvě – Stalin hovořil o nebezpečném aktu vypočítaném na zasetí nedůvěry a rozkolu. Americký novinář Brooks Atkinson psal o obrovském hněvu ruských lidí, o depresivním dopadu Churchillových výroků a o obavách, že se připravuje další válka, tentokrát proti SSSR.⁴¹ A velice kritický byl Denna Frank Fleming, profesor mezinárodních vztahů na Vanderbiltově univerzitě. Ten napsal, že kdyby byl Roosevelt žil, Churchill by si nikdy nedovolil přijít do USA, aby odtud vyzval ke světové alianci a k obklíčení Sovětského svazu. Jeho fultonský projev ohodnotil jako „válečný pokřik, který se stal biblí válečných štváčů po celém světě. Říkalo se v něm všechno, co oni chtěli říci“. Nakonec s velkým znepokojením napsal, že „pokud vypukne třetí světová válka, pak Churchillova missourská řeč bude výchozím dokumentem osvětlujícím její původ“.⁴²

37 Lester BRUNE, *Chronology of the Cold War, 1917–1992*, New York 2006.

38 Vladimír NÁLEVKA, *Kapitoly z dějin studené války*, 1. díl, Praha 1997.

39 L. BRUNE, *Chronology of the Cold War. 1917–1992*, c. d.

40 The New York Times, 13. 3. 1946.

41 Tamtéž, 17. 3. 1946.

42 Denna Frank FLEMING, *Americká politika a studená válka*, Praha 1971, s. 63.

V rozjitřené době prvních poválečných let sílila vzájemná nedůvěřivost a pozezíráni. Platí to zejména o Stalinově projevu, který vyvolal v USA velkou nejistotu. George Frost Kennan, přední americký diplomat a myslitel, ve své analýze dokončené 22. února 1946, jež vešla do dějin pod pojmem Dlouhý telegram,⁴³ podtrhl tři hlavní dlouhodobé rysy sovětské zahraniční politiky: paranoidní pocit vnějšího obklíčení, víru v nevyhnutelnost meziimperialistických válek a hlubokou nedůvěru k sociálním demokratům. Z hlediska mezinárodního uspořádání jsou důležitá Kennanova slova, že SSSR je nepřístupný logice rozumu, ale ve vysoké míře je přístupný logice moci: může se beze všeho stáhnout – a všeobecně to dělá – pokud narazí na silný odpor. Když má protivník dostatek prostředků a prokáže odhodlání je nasadit, zřídka kdy to bude muset udělat. Když bude situace správně využita, nebude muset dojít k žádné zkoušce síly poškozující prestiž.

Sovětskou odpovědí na Kennanův Dlouhý telegram byl tzv. Novikovův telegram, který tehdejší velvyslanec SSSR v USA odeslal do Moskvy v září 1946 a v němž psal o významu vojenské síly v poválečném světě a o tvrdém kurzu (hard – line policy) USA vůči SSSR. Potvrdil, že již rok po skončení 2. světové války mezi nejvyššími sovětskými činiteli znovu zesílil pocit obklíčení a ohrožení a strach z nového nepřítele, tentokrát z USA.⁴⁴

Další velice významnou událostí se stal Kennanův článek v červencovém čísle časopisu *Foreign Policy* pod názvem „Zdroje sovětského chování“ a podepsaný jako „X“.⁴⁵ V něm autor nejprve vysvětlil tradiční ruskou obavu z obklíčení a vnějšího ohrožení a v další části rozpracoval strategii zadržování. Spojeným státům a potažmo celému Západu doporučil, aby se připravoval nikoli na jedno rozhodující střetnutí se SSSR, ale naopak na jeho systematické, dlouhodobé, odhodlané a neústupné zadržování kdekoli ve světě. Jeho podstatu vysvětlil jako „dlouhodobé, trpělivé, ale pevné a odhodlané zadržování ruských expanzivních tendencí... Sovětský nátlak na svobodné instituce západního světa může být zadržován šikovným a odhodlaným uplatňováním protitlaku na řadě významných geografických a politických míst, kde budou působit Sověti.“

Dlouhý telegram a článek „X“ nastínily zásady dlouhodobého přístupu USA k SSSR a ke světovému komunismu, a tím vytvořily základní rámec poválečného uspořádání. Nebyla to vojenská strategie, byla to strategie dlouhodobého politického působení. Jako taková nepředstavovala žádnou vážnou překážku pro to,

43 „Photocopy of Long Telegram-Truman Library.“ Telegram, George Kennan to George Marshall February 22, 1946. Harry S. Truman Administration File, Elsey Papers. Retrieved 27 June 2011.

44 „Novikov Telegram, <https://mtholyoke.edu/acad/intel/novikov.htm>

45 „X“ (July 1947), *The Sources of Soviet Conduct*, *Foreign Affairs* 25, No. 4, pp. 566–582.

aby se země střední a východní Evropy, včetně tehdejší ČSR, vyvíjely jako tzv. otevřené sféry vlivu.

Další výrazný posun směrem ke konfrontaci znamenala přísně tajná zpráva nazvaná „Americké vztahy se Sovětským svazem“. Ta uvedla mnoho příkladů toho, jak SSSR přestal dodržovat celou řadu předchozích vzájemných ujednání s USA. Její kritický tón vyvrcholil v závěrečné, šesté kapitole, jež postavila pilíře pro kritický a konfrontační přístup USA k SSSR pro poválečné období. Především to byl závěr, že SSSR uznává jedině jazyk síly, zatímco jakýkoliv kompromis nebo ústupek si vysvětluje jako projev slabosti a jako příležitost pro stupňování svých požadavků a nároků. Z toho se vyvodilo, že jedinou možností, jak SSSR odstrašovat, je vojenská síla, a proto Spojené státy musejí být připraveny na rozpoutání atomové a biologické války, k jejímuž vedení potřebují mechanizované pozemní vojsko, strategické letectvo a námořnictvo. A zcela nejdůležitější závěr říkal, že válka se SSSR „bude totální válkou... Spojené státy musí být připraveny zahájit v případě potřeby atomovou a biologickou válku.“

Významným katalyzátorem prvních poválečných let se stala občanská válka v Řecku. President Truman a jeho nejbližší spolupracovníci došli k závěru, že nelze dopustit, aby v Řecku zvítězil komunismus, protože by to mohlo následovat i v dalších evropských zemích. Z toho vyvodili, že je třeba, aby USA neprodleně vstoupily tam, odkud odchází Velká Británie. Dne 12. března 1947 prezident Truman předstoupil před zákonodárce s návrhem vyčlenit 400 milionů dolarů na vybudování vojenských základen USA ve Středozezemním moři, na vyzbrojení a výcvik řecké a turecké armády a na vytvoření americké vojenské mise v Řecku.

Tradicionalisté Trumanovu doktrínu jednoznačně obhajují s odůvodněním, že Řecko a Turecko nebyly ničím jiným než frontovými státy, jejichž dramatické osudy ukázaly nezbytnost jasně se postavit proti Stalinově hrozbě. Chválí ji jako závazek USA hájit svobodu a demokracii, pomáhat všem, kdo jsou vystaveni nátlaku, útlaku a nesvobodě, podporovat jejich boj za demokracii a svobodu,⁴⁶ nebo dokonce jako „absolutní závazek k obraně demokracie vždy a všude“.⁴⁷ Henry Kissinger píše, že základní pohnutkou této doktríny bylo to, Stalin zašel v prosazování svého stanoviska příliš daleko, protože nikdy zcela nepochopil psychologii demokracií, zvláště Ameriky, a proto Američané ztratili důvěru v jeho dobré úmysly a uzavřely mu cestu zpět.⁴⁸

Naproti tomu kritici a revizionisté vyjádřili vážné výhrady. Poukazovali na to, že teprve až po vyhlášení Trumanovy doktríny následoval v Moskvě obrat ke

46 Daniel FRIED, *An Enduring legacy*, International Herald Tribune, 2007, 12. března.

47 Petr LUŇÁK, *Západ, Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce*, Praha 1997.

48 Henry KISSINGER, *Umění diplomacie. Od Richelieua k pádu Berlínské zdi*, Praha 1996.

skutečně tvrdé rétorice a ke konfrontačnímu vidění poválečného mezinárodního uspořádání. Považovali jí za „neuvážený, nerozumný a nejednoznačný dokument vypočítaný na vyvolání agresivní nenávisti... otevření Pandořiny schránky zlých emocí ve vztahu k Rusku“. A k tomu připojili další závažnou výtku, že svým dopadem vážně destabilizovala celou poválečnou strukturu mírového uspořádání,⁴⁹ protože její představy o poválečném světě se zúžily na pouhou politiku tlaku a protitlaku, nakreslila dělicí čáry a tím vyvolala atmosféru před vypuknutím války.⁵⁰

Trumanova doktrína je tedy velice kontroverzní, především proto, že založila proces militarizace Kennanovy koncepce zadržování a následně i militarizace mezinárodních vztahů.⁵¹ Dnes už na ní samozřejmě nelze nic změnit. Přesto však vyvstávají otázky, které stále ještě čekají na odpověď: stály události v Řecku a Turecku za vyhlášení studené války? Vyčerpali britští a američtí politikové všechny možnosti politického jednání se svými tehdejšími sovětskými partnery? Byla řecká občanská válka ve skutečnosti důvodem nebo spíše záminkou k zásadní akci a k demonstraci síly, převahy a rozhodnosti? Kdo tedy, pod úhlem řecké občanské války nese větší podíl zodpovědnosti za nastolení systému bipolární konfrontace?

Po neúspěchu moskevských jednání ministrů zahraničí čtyř vítězných mocností v dubnu 1947 dospěl americký ministr zahraničí George C. Marshall k závěru „nenechat pacienta zemřít, zatímco se lékaři budou dohadovat jak dál“. Marshallův plán především postavil účinnou hráz proti hladu, bídě, zoufalství a chaosu v poraženém Německu, ale také v Itálii a ve Francii, před nimiž naléhavě varovali nejvyšší vojenští činitelé USA generálové Clay, Douglas, MacArthur, Hilldring, Echols a další. Po jeho uplatnění všude v západní Evropě vzrostla výroba, posílilo se národní hospodářství zemí, oživil se ekonomický růst a nastal příznivý vývoj na poli investičním. Země, které se na tomto plánu podílely, se hospodářsky i politicky stabilizovaly a posílily.

Ale zároveň s tím má Marshallův plán i své stinné stránky. Z pohledu někdejšího Československa doslova se jeho osudovým nedostatkem stala jeho neúprosná exkluzivita.⁵² Marshallův plán bohužel pomohl těm zemím, které byly hrozbám poválečného chaosu vystaveny relativně málo a naopak nechal zcela napospas nemilosrdnému osudu ty země, jež jim byly vystaveny nejvíce. Pomohl zemím, jež byly pro USA strategicky důležité a Trumanova administrativa je v žádném případě nechtěla nechat spadnout do sovětské sféry vlivu. Naproti tomu země východní Evropy tuto pomoc nedostaly, přestože ji potřebovaly ješ-

49 James WARBURG, *Put Yourself in Marshall's Place*, New York 1948.

50 Denna Frank FLEMING, *The Cold War and its Origins, 1917–1960*, Londýn 1961.

51 C. NOLAN, *The Greenwood Encyclopedia of International Relations*, c. d.

52 Caroline KENNEDY-PIPE, *Origin of the Cold War*, Basingstoke – New York 2007, s. 34.

tě více a naléhavěji než první skupina zemí, a tím nakonec výrazně přispěl ke zpečetění jejich ekonomických a politických osudů na čtyři další desetiletí dopředu.

Základem kontroverznosti Marshallova plánu bylo jeho načasování: kdyby přišel před Trumanovou doktrínou, nebo lépe namísto ní, mohlo se ještě zabránit studené válce. Ale tím, že přišel až po ní, musely k ní Sověti přistupovat s krajní rezervou a zkoumat, zda není pouze konkretizací doktríny. V důsledku toho se stal rozhodujícím katalyzátorem pro rozdělení Evropy. Obě strany došly k závěru, že je pro ně důležitější, aby udržely své ekonomické a politické systémy v rozdělené Evropě, než aby spolupracovaly na vytváření sjednocené Evropy.⁵³

Exkluzivita Marshallova plánu vyvolala v Československu a stejně tak v dalších zemích střední a východní Evropy velkou deziluzi. Nedlouho po tomto plánu přišla demise nekomunistických ministrů, po ní následovalo v únoru 1948 vytvoření jednobarevné vlády tvořené jenom členy KSČ. A právě to byl rozhodující krok přechodu od otevřené sféry vlivu do výlučné sféry sovětského vlivu. Konkrétní příklad Československa tak potvrdil, že právě Marshallův plán se stal zlomovým okamžikem, který nakonec velmi neblaze ovlivnil životy milionů lidí.⁵⁴

Co říci závěrem? Při analýze shodných a rozdílných rysů v postupu generála de Gaulla a prezidenta Beneše je možno dospět k závěru, že rozdíly v jejich politickém vůdcovství byly dány především geopolitickou rozdílností jejich zemí. To připomínají mezinárodněpolitické faktory, které tehdejší československý prezident nemohl nijak ovlivnit, které stále více zhoršovaly jeho pozici a měly neblahé dopady na celou ČSR. Přísně tajná americká memoranda z podzimu 1945, Clifort-Elsejova zpráva z roku 1946, budování amerických vojenských základů, Trumanova přítomnost při Churchillově fultonském projevu, vyhlášení Trumanovy doktríny ještě před nabídkou Marshallova plánu – všechny tyto události umocňovaly atmosféru strachu, ve které se stále častěji opakovaly výrazy hrozba a nebezpečí, až tomu nakonec uvěřila většina americké společnosti.

Zrcadlovitě s tím v tehdejší SSSR trvale sílil pocit vnějšího ohrožení a strach, že se připravuje další válka proti němu, jejímiž hlavními strůjci jsou nedávní spojenci z antifašistické koalice. Sovětští předáci ještě více uzavřeli svoji zem, utužili totalitní způsob vlády a rychle vnutili tuhou politickou kontrolu v zemích střední a východní Evropy. Všechny tyto země bez výjimky byly sdruženy do tzv. výlučné sféry sovětského vlivu se všemi neblahými důsledky a projevy.

53 John W. YOUNG – John KENT (eds.), *International relations since 1945: A global history*, Oxford 2004.

54 C. KENNEDY-PIPE, *Origin of the Cold War*, c. d.

Zhoršování americko-sovětských vztahů v letech 1945–1947 těžce zasáhlo střední Evropu a zejména pak na Československo. Stále více zužovalo prostor pro zakotvení ČSR v otevřené sféře vlivu a o to více ji směřovalo do výlučné sféry sovětského vlivu. Závěrečným dějstvím předúnorového československého dramatu bylo špatné načasování Marshallova plánu. ČSR se bohužel stala jednou ze zemí, v nichž se potvrdilo, že „cenou za ekonomickou a politickou svobodu Západu se stalo podmanění národů ve východní části kontinentu“.⁵⁵ Přes výbornou situaci v závěru 2. světové války se ČSR nakonec stala frontovým státem, který přes veškeré vlastní diplomatické úsilí doplatil na to, že počínaje rokem 1947 se prosadila ideologická konfrontace a že napětí se dále vystupňovalo v roce 1947 po vyhlášení Trumanovy doktríny. Američané měli mnohem větší zájem na uspokojení svých ekonomických zájmů a na udržení západní Evropy v demokratickém táboře než na tom, aby do svého ekonomického bloku zapojili státy východní Evropy.⁵⁶

Ve světle všech výše vzpomínaných událostí se tedy ukazuje hlavní závěr celé této kapitoly: samotné podepsání sovětsko-československé smlouvy z 12. prosince 1943 ještě nebylo počátkem cesty k únoru 1948. Rozhodující předpoklady pro přeměnu zemí střední a východní Evropy ve sféru výlučného sovětského vlivu se vytvořily až po skončení 2. světové války, a to v důsledku obratu od někdejší spolupráce ke stále vyhrocenější a militarizovanější konfrontace mezi USA a SSSR.

55 C. KENNEDY-PIPE, *Origin of the Cold War*, c. d.

56 J. W. YOUNG – J. KENT (eds.), *International relations since 1945: A global history*, c. d.

Koncepce poválečného hospodářského systému v Československu a místo hospodářské spolupráce Československa se Sovětským svazem v diskursu zahraničního a domácího odboje

Diskuse, jak se poučit z chyb a problémů minulosti, ze dvou desetiletí vývoje samostatného meziválečného Československa, jak postupovat dál až jednou válka skončí, která probíhala za druhé světové války v československém exilu, zahraničním i domácím odboji, ve všech politických směrech, byla velice intenzivní. Jednoznačně by si zasluhovala větší pozornost zejména v domácí historiografii, tím spíše, že je nutno zkoumat toto téma též v komparaci. V řadě případů diskuse vycházela i z předválečných debat, které reagovaly zejména na dopad světové hospodářské krize na přelomu 20. a 30. let. Byla zpracována řada různých návrhů a projektů. Jak se blížil závěr války, projekty nabývaly reálnějších podob a byly zakotvovány do vládních dokumentů. Reflektovaly zejména úvahy a koncepty o poválečném politickém uspořádání, ekonomických reformách, o změnách v sociální politice a řadě dalších oblastí. Projekty se týkaly celého života společnosti. Vzhledem k rozsahu tématu bude cílem této kapitoly zaměřit se zejména na některé momenty diskutovaných a připravovaných hospodářských změn, zejména těch, které se týkaly vzájemných vztahů Československa se Sovětským svazem.

V úvodu se zaměřím na celkové prognózy poválečného vývoje, které zahrnují zejména oblasti politického systému, přičemž se pokusím nastínit i některé jejich širší souvislosti. Nejvýrazněji do této diskuse z českých politiků jednoznačně přispěl prezident Edvard Beneš. Umožňoval mu to jeho rozhled, vědecká erudice, zkušenosti z pobytu ve špičkové politice v celém meziválečném období, v neposledním pak jeho aktivity ve Společnosti národů. Ve svých přednáškách za pobytu v Americe v roce 1939 a později v knižní formě v publikaci „*Demokracie dnes a zítra*“¹ v roce 1942 vyjádřil poměrně detailně svoji představu proměn Evropy po válce. Předpokládal, že Sovětský svaz bude po vítězné válce nad nacistickým Německem a jeho spojenci pokračovat v rozvoji partnerských spojeneckých vztahů válečného období. Současně předpokládal, že také SSSR se bude

1 Edvard BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, III. vydání, Praha 1945. První anglické vydání, Londýně, 1940, první české vydání rovněž v Londýně v roce 1942 (bylo doplněno kapitolami 6 a 7: Demokratická reorganizace poválečné Evropy a světa; Přerod a budoucnost poválečné demokracie).

vnitřně proměňovat ve směru postupné, byť pomalé liberalizace a demokratizace.² Ve svých koncepčních úvahách navazoval na své předválečné projevy, články, diskuse. Jako specifický zdroj o genezi jeho politických názorů a prognóz na budoucí svět nám mohou sloužit záznamy rozhovorů s dalšími politickými osobnostmi. Náleží mezi ně zejména rozsáhlá série rozhovorů, lépe řečeno diskusí, které vedl s vyslancem SSSR v Československu Sergejem Sergejevičem Alexandrovským, který je pečlivě zaznamenával a odesílal do Moskvy mezi dalšími diplomatickými hlášeními. Vzhledem k početnosti těchto setkání je možno z nich vysledovat vývoj Benešových formulací. Prezident se již i dříve setkával poměrně často s předcházejícím představitelem SSSR, Alexandrem Arosevem v roce 1929. Tehdy se jednalo o možném uznání SSSR *de iure*; další série proběhla v roce 1931, částečně v roce 1933. Intenzitou setkání, délkou rozhovorů a rozsahem témat však tyto rozhovory nedosahovaly série v příštích letech. V roce 1934 byly s Alexandrovským diskutovány otázky uznání, ale zejména přípravy obchodní smlouvy, přičemž širším rámcem byly otázky souvislostí světové hospodářské krize, která Československo velice postihla. Další velká série rozhovorů následovala v roce 1937, kdy prezident a vyslanec se na pozadí moskevských procesů a represí věnovali též otázkám souvislostí „demokratizace“ v SSSR, hrozeb diktatur a budoucnosti demokracie ve světě. V těchto rozhovorech Beneš použil řadu argumentů a myšlenkových koncepcí, které později zužitkoval nejen ve svých amerických přednáškách v roce 1939.³

Později Beneš skloubil své poznatky do výše zmíněné práce *Demokracie dnes a zítra*. Jednou z klíčových tezí knihy byla právě otázka vztahu demokracie a diktatur, téma, které v rozhovorech s Alexandrovským nejednou zmiňoval: „měšťanská evropská společnost poválečná prožívá svůj nový existenční boj obrovských rozměrů právě dnes. Je to boj o zachování jednak demokracie politické proti totalitním diktaturám pravým, je to však také boj o řešení sociálních problémů v duchu a se zachováním demokracie se vzhledem k diktatuře komunistické. Po mém soudu je to boj o přerod staré, ryze politické demokracie měšťanské v nové formy a stadia vyšší a zároveň hlubší a dokonalejší demokracie politické sociální a hospodářské, již bych nazval demokracií humanitní.“⁴ Odtud Beneš dále odvozoval nutnost zestátnování výrobních prostředků: „... princip postup-

2 Inspirativní pro tuto studii byla monografie mnichovské historičky z Collegia Carolina Christiane BRENNER, „*Zwischen Ost und West*“. *Tschechische politische Diskurse 1945–1948*, München 2009, která použila historickou diskursivní analýzu. Tímto způsobem jí také vyslovuji poděkování za řadu inspirativních diskusí i kritických připomínek.

3 Viz zejména rozhovor 22. dubna, 3. července, 20. října 1937. Архив внешней политики Российской Федерации (AVP RF), Moskva, f. 0138 (Referentura po Československu), opis 18, папка 126, delo 4, l. 225–214, 346–357, 470–462.

4 E. BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, c. d., s. 26.

ného zveřejňování výrobních prostředků a soukromého zisku, jsou na cestě k dalšímu vývoji, který může vésti velmi daleko v budování beztrždní společnosti, kde s jistými výjimkami hlavně kvantitativního rázu – výrobní prostředky a podnikatelský zisk by jednotlivcům nenáležely a kde kapitalistická – volná hra – hospodářských sil – ve výrobě i v distribuci statků byla nahrazena vědeckým hospodářským plánováním (regulování a stabilizování cen a mezd), které je jednou z podstatných součástí každého socialistického systému“. Prezident jako sociolog předvídal, že v průběhu války dojde ke značnému zchudnutí obyvatelstva, což povede ke „značnému sociálnímu vyrovnání mezi jednotlivými třídami všech evropských a jiných národů“. Odtud vyvozoval tlak zdola na „značnou kolektivizaci velikého, zejména těžkého průmyslu“.

Cesty, mechanismy, hospodářská a sociální politika, nástroje, které by k takové budoucí společnosti vedly, nacházel Beneš v: „uskutečnění tohoto cíle se stává jednak otázkou pozvolného vývoje, nových metod politické práce a stupně vyspělosti, té které společnosti a toho kterého státu, jednak otázkou zkušenosti, osvědčení se a výhodnosti menší či větší míry a stupně socializace moderní společnosti. Uzná-li se však jednou zásada, že neomezeného vlastnictví výrobních prostředků a získávání soukromého zisku ve výrobě a distribuci statků zneužívá sociálně v té míře, jak to provádí moderní kapitalismus, uzná-li se, že je to nemravné, nesociální a to pak otázkou vhodnosti a volby prostředků, jak získat nápravu. Je to možno provést rázem násilnou revolucí; je však možno také jít postupně, vývojově, empiricky a vědeckým hospodářským plánováním, bez katastrof a násilností, dohodou a spoluprací. Jsem pro tuto druhou cestu – jsem pro ni dnes bezvýhradně a více než kdy jindy z důvodů, jež ještě dále uvedu. Jsem pro ni také proto, že jsem demokrat. Víím, že jsou ve vývoji národů a států doby, kdy násilné revoluce jsou nutné. Ale jako demokrat chci vyčerpat všechny cesty smírné, všechny prostředky a dohody a všechny formy spolupráce.“⁵ Výstižně charakterizoval Benešův teoretický profil jeho tajemník za londýnského exilu Eduard Táborský a sice jako „nemarxistického socialistu, který podporoval smíšený ekonomický systém, v němž by byl znárodněn klíčový průmysl jako doly, ocelárny a zbrojní průmysl, stejně jako doprava a bankovníctví, ale soukromé a družstevní podniky by dále existovaly v jiných sektorech.“⁶

Beneš, který ve své funkci ministra, ani později v prezidentské funkci nezapomínal na svoji původní profesi, pečlivě sledoval výzkum v oblasti sociologie,

5 *Tamtéž*, s. 228.

6 Eduard TÁBORSKÝ, *President E. Beneš between West and East 1938–1948*, Stanford 1981; zde citována upravená česká verze: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993, s. 248.

teorie mezinárodních vztahů, ale i sociální politiky.⁷ Po vzniku Československa podporoval Beneš vývoj československé sociologie, mj. i svou osobní aktivní účastí na některých zasedáních Masarykovy sociologické společnosti. Vysokého hodnocení, kterého se dostalo sociologii v Československu z pera Harryho Beckera, datované rokem 1938, bylo příslibem do budoucna: „... není země stejné velikosti, která se může vykázati tak důrazným seznamem soudobých sociologů neb takovým dosahem a silou činnosti sociologické. Zde je další jasné místo na sociologické mapě.“⁸ Přišel však Mnichov 1938, březnová okupace zbytku Československa, zákaz vysokého školství a s ním i přerušeni systematické sociologické práce, doba, kdy šlo o přežití národa.⁹

Sociolog a politik E. Beneš se stal jedním z prvních myslitelů, kteří hovořili o možnosti konvergence a mírového soužití různých sociálních systémů: „Věřím také, že by za těchto okolností oba uvedené sociální systémy – nová demokracie poválečná a systém sovětského socialismu – mohly žít vedle sebe bez rivalit a nepřátelství, ve spolupráci a vzájemné shodě.“¹⁰ Tyto závěry byly jak pro jeho myšlenkový svět, tak zejména pro praktickou politiku nesmírně důležité. Nejen ve smyslu soužití dvou systémů, ale též i existence malých zemí, jako bylo Československo, které nutně musely ve své politice vycházet ze spolupráce se svými spojenci, byť s různými politickými systémy.

Beneš v tomto ohledu vykonal mnoho i pro jiné vnímání Sovětského svazu, byť vědomě potlačoval bezprostřední vyjadřování se k excesům stalinského režimu.¹¹ Spojenectví se Sovětským svazem mělo pro Beneše zásadní význam. V jednom z rozhovorů s Alexandrovským – krátce poté, co byly navázány oficiální diplomatické vztahy mezi ČSR a SSSR – měl Beneš 15. června 1934 podle Alexandrovského konstatovat: „SSSR a ČSR jsou zeměmi, které jsou více než ostatní zainteresovány v udržení status quo v Evropě. Jejich zahraničněpolitické

7 V r. 1923 byla E. Benešovi udělena profesura sociologie na Karlově univerzitě v Praze. Přesto však i nadále „neměla sociologie na různých ustláno“, použijeme-li výroku prof. Bláhy z r. 1923. Viz: Inocenc A. BLÁHA, *Die Zeitgenössische tschechische Soziologie*, Jahrbuch für Soziologie, 1926, II, s. 441–461.

8 Harry Elmer BARNES – Howard BECKER, *Social Thought from Lore to Science*, díl 2, Boston etc. 1938, s. 1067.

9 Osudům české sociologie za okupace v Protektorátu Čechy a Morava se snad jako jediný po listopadu 1989 věnoval Miloslav PETRUSEK, *Sociologie na počátku a konci protektorátu*, in: *Věda v českých zemích za druhé světové války, Práce z dějin Akademie věd, Seria C, Fasc. 3*, Praha 1998, s. 201–206.

10 E. BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, c. d., s. 26–27.

11 Ve velice zjednodušené optice právě tyto přístupy byly důvodem zásadní kritiky Benešovy politiky mj. v práci Josefa Kalvody, nemluvíme-li přímo o pracích Tomana Broda, resp. Václava Vebera. Viz: Josefa KALVODA, *Role Československa v sovětské strategii*, Kladno 1999; Toman BROD, *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939–1948. Československá cesta do područí*, Praha 2002; Václav VEBER, *Osudové únorové dny 1948*, Praha 2008.

zájmy v mnohém souznějí. [Československo] bude společně se SSSR zásadně zainteresováno v přísném dodržování principu úplné nezávislosti tzv. malých národů... Co se týká našich vzájemných vztahů, Beneš se všemožně snažil, abych pochopil, že jsme přátelé až za hrob.¹²

Beneš byl již jako ministr zahraničních věcí, tím spíše později jako prezident předválečné ČSR přesvědčený, že evropskou a zvláště středoevropskou politiku není možné provádět bez ohledu na Rusko či Sovětský svaz a předpokládal jeho aktivní účast ve středoevropském prostoru, za což byl pravici v domácí politice počínaje národním demokratem Karlem Kramářem pravidelně kritizován.¹³ O to více se později v londýnském exilu českoslovenští představitelé ohlíželi na sovětskou politiku. Ve vzkazu československému odboji ze 7. října 1940 Beneš vyjádřil naději, že „bude-li přesto Rusko do války zahrnuto proti své vůli, tím lépe pro nás“, ale současně vyjádřil obavy, že „Rusko si samo svou pomoc nám a ostatním ve střední Evropě představuje jen ve formě revoluční akce a v sověti-zaci příslušných zemí.“¹⁴ V okruhu válečné československé londýnské emigrace docházelo ke značnému posunu vnímání Sovětského svazu. Tehdejší přednosta Kanceláře prezidenta republiky Jaromír Smutný tento posun vnímal ve svých pozdějších pamětech značně ironicky: „Nevím, zda to bylo rusofilství anebo obava, že by komunisté mohli být jednou v republice vedoucí politickou vrstvou, ale je fakt, že od chvíle vstupu Ruska do války a vstupu našich komunistů do Státní rady... se datuje u většiny naší londýnské veřejnosti změna politické barvy. Staří socialisté se radikalizují a mění rudou barvu na odstín moskevský, vložení buržoové prokazují komunistům čest, že k nim přisedají a debatují s nimi jako najednou rovni s rovnými. Moskva se jim už jeví jako náš jediný upřímný partner, zapomínají na to, jak doma nemohli přijít bolševikům na jméno.“¹⁵

Beneš často konstatoval, že Československo má vzhledem ke své poloze mimořádný zájem na tom, aby vztahy a zájmy všech hlavních mocností Evropy byly vyvážené a podtrhl, že se zdá, že vliv Sovětského svazu bude zvláště ve střední Evropě mnohem silnější a pronikavější, než tomu bylo kdykoliv před tím v dějinách. Z toho vyplynula základní představa, která měla zahrnovat dva integrální směry československé poválečné zahraniční politiky, jejímž základem

12 AVP RF, Moskva, f. 010, o. 9, p. 46, d. 169, l. 153–155.

13 Robert KVAČEK, *Nad Evropou zataženo*, Praha 1996, s. 131–132; Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*, díl 1, *Revolucionář a diplomat (1884–1935)*, Praha 2006, s. 505–506, 611.

14 *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty* (dále ČSVDJ), díl 1 (březen 1939–červen 1943, Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠTO-VÍČEK – Miroslav TEJCHMAN (eds.), Praha 1998, dok. č. 61, s. 154.

15 Jaromír SMUTNÝ, *Svědectví prezidentova kancléře*, Praha 1996, s. 12.

měla být sovětsko-britská poválečná spolupráce, československo-sovětské spojení, stejně jako spojenectví ČSR se západními mocnostmi.¹⁶ Československo zde mělo hrát roli určitého spojujícího prvku v kontaktech Západu s Východem. Slovy Beneše: „A tak je pro nás problém obsažený v otázce – Západ či Východ? – vědomě a jasně řečen odpovědí: Západ a Východ. V tomto smyslu a jedině v tomto smyslu – byla podepsána mnou schválená naše smlouva se Sovětským svazem z prosince 1943.“¹⁷

Problém takovéto koncepce ovšem spočíval v trvalém zajištění poválečné spolupráce Moskvy s Londýnem a Washingtonem. Za války, v době, kdy se teprve formovala protifašistická koalice, o možnosti poválečného rozkolu a studené válce nikdo ze seriózních politiků neuvažoval. Současně si však Beneš uvědomoval, že poválečný svět se bude pohybovat vlevo (srv. např. koncepční úvahy britského historika Erika Hobsbawma) a že k tomuto posunu právě válečný vývoj zkušeností a bezprostřední prožitky stovek milionů lidí výrazně přispějí. Tento vývoj měl širší rámec, který nutno vést na delší období, počínaje velkou hospodářskou krizí, následujícím vývojem a pak druhou světovou válkou. Kritičnost vůči kapitalistickému systému, fungování tržní ekonomiky, jakož i míře sociálního zabezpečení zde sehrávala zásadní roli. Vedle úvah o budoucím rekonstruovaném demokratickém politickém systému, zde hrály otázky fungování a uspořádání hospodářského systému další podstatnou otázku. Pozitivní úlohu zde sehrávala „přitažlivost národohospodářského plánování v SSSR, v němž byla spatřována jedna z příčin vzestupu jeho ekonomiky v době světové krize i odolnosti v průběhu vojenského konfliktu.“¹⁸ Tyto sympatie byly pochopitelně sdíleny zejména levicovou inteligencí, byly do určité míry otrženy zprávami o teroru v Sovětském svazu ve 30. letech a opět zesilovaly za druhé světové války.

Sovětské vedení v čele se Stalinem předpokládalo, že vítězství SSSR ve válce velmi výrazně posílí mezinárodní pozice a prestiž Sovětského svazu včetně jeho socialistického zřízení. Přítomnost vojsk Rudé armády na území řady zemí střední a východní Evropy pak ovlivnila budoucí vývoj těchto zemí a vytvořila příznivé podmínky pro nastolení limitovaných demokratických režimů, které byly omezovány vytvářením lidových či demokratických front, v nichž hrála klíčovou úlohu komunistická strana. Kromě těch stran, které pracovaly v rámci národních front, byla činnost ostatních politických stran prakticky zakázána, neboť zahrnovala vymezení politických stran, resp. směrů, které neměly a nesměly být obnoveny. Pro veřejnost se uvedená skutečnost prezentovala tak, že tyto strany v předválečném vývoji zklamaly, což vyústilo v jejich podrobení se

16 ČSVDJ, díl 1, dok. č. 126, s. 270.

17 Edvard BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce, k novému vítězství*, Praha 1948, s. 425.

18 Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, díl 2 (1945–1992), Brno 2009, s. 27.

Německu, či spolupráci s ním, případně i že jejich reprezentace kolaborovaly s Německem.

Moskva v osvobozených zemích a jejich komunistické strany po některých peripetiích prosazovaly zatím relativně umírněnou politiku, kterou charakterizovalo:

1) Vytváření poměrně širokých národních front, které však často vylučovaly některé dřívější politické strany z politického života, především však komunistické strany v nich fungovaly jen jakoby v rámci širokého spojení, i když ve skutečnosti usilovaly o kontrolu těchto národních front.

2) Důraz na nacionalismus, boj proti Němcům, ale také potrestání domácích zrádců a kolaborantů.

3) Politický program komunistických stran a také národních front obsahoval jen umírněné, nikoliv revoluční sociální a ekonomické změny bolševického zaměření. Vyslovoval se jen pro pozemkové reformy, znárodnění sice velkého průmyslu, ale současně se vyslovoval pro smíšené ekonomiky, v nichž by zůstal velký prostor pro soukromý sektor.

4) Součástí programů komunistických stran bylo respektování „buržoasně demokratických režimů“, i když v řadě případů modifikovaných „zespoda“, vytvářením např. národních výborů v ČSR.

5) Slibovaly efektivní řízení zemí, s odpověďmi na materiální problémy způsobené válkou.

6) Trvaly, stejně jako Sovětský svaz na poválečné spolupráci protifašistických mocností a na vztazích konkrétních zemí s Velkou Británií a Spojenými státy.¹⁹

Stalin proto také bez problémů podepsal na Jaltské konferenci *Deklaraci o osvobozené Evropě*, která hovořila o tom, že mocnosti velké trojky pomohou osvobozeným evropským zemím při řešení jejich politických a hospodářských problémů v souladu s demokratickými principy. Problém byl v interpretaci významu slova „demokratický“. Spojené státy a Velká Británie měly na mysli demokracie západního typu, pro Stalina byl ovšem totožný se sovětským systémem, který byl podle marxisticko-leninské teorie však vyšším typem demokracie, nadřazeným nad tzv. buržoasně demokratické svobody západních států.²⁰

V průběhu 30. let byl v pracích z oboru teoretické ekonomie zřetelný příklon ke koncepcím silnějších zásahů státu do ekonomiky, které vycházely z vyhodnocení dopadů opakovaných hospodářských krizí světového hospodářství

19 Blíže viz Eduard MARK, *Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*, Washington, Cold War International History Project, Working Paper No. 31, 2001, s. 17–19. Dostupné (20. 8. 2011) na <http://cwihip.si.edu>.

20 Blíže viz Valentina Vladimirovna MARJINA, *Sovietskí a československi komunisti na prahu mieru: vypracovanie spoločného politického algoritmu v rokoch 1944–1945*, Historický časopis 46, 1998, č. 4, s. 612–613.

v 19. století. Ty byly nesporně jednou z příčin první světové války. Nyní se hledaly nástroje a koncepční hospodářská politika, která by vytvořila stabilizované hospodářské prostředí schopné zabránit dalším těžkým krizím a to nejen ekonomickým. Koncepce silnějších státních zásahů do ekonomiky představoval zejména americký ekonom John Maynard Keynes. Oponoval tak i koncepcím tehdejších liberálních ekonomů. Jako pozorovatel se zúčastnil již pařížských mírových jednání v roce 1919. Jeho tehdejší argumenty převzal pro svá tvrzení kupodivu a využil Vladimír Iljič Lenin.²¹ Keynesova teze „Evropa a celý svět s versailleským mírem směřují k bankrotu“, a jeho návrh anulovat všechny dluhy, tehdy nejen podle Lenina rezonovaly s programem sovětské vlády „míru bez anexí a kontribucí“.

Proti nim ostře vystupovali a takové kritizovali přístupy ekonomičtí liberálové, jako zejména Friedrich August von Hayek,²² Ludwig von Mises, Josef Schumpeter a řada dalších. Ti se zásadně vyjadřovali již ve 20. letech o tom, že ekonomický systém založený na centrálním plánování nemá perspektivu a povede k ekonomickému propadu. Teorii ideálního liberálního demokratického státu se zcela liberalizovanou ekonomikou Hayek již ve 20. letech postavil proti Leninově koncepci budování socialismu v zaostalé zemi, centrálně řízené, plánovité ekonomice a sociální politice preferující dělnickou třídu. Zdála se být dějinami zcela potvrzena o sedm desetiletí později. Nicméně uplynulo několik dalších let po rozpadu Sovětského svazu, ozvěny výzvy sovětského „reálného socialismu“ zmizely a většina rychle se globalizujícího světa se až na několik výjimek jakoby vyvíjela v pojetí popsaném svého času Francisem Fukuyamou v tezích o konci dějin.²³ V průběhu druhé světové války, kdy byly získávány rozsáhlé zkušenosti se státními zásahy do těla liberální ekonomiky a populární též byla i silná sociální politika se i v řadě průmyslově vyspělých západních zemí, jako ve Velké Británii a ve francouzské emigraci se hovořilo o nutnosti omezit po válce živelnost ekonomiky, včetně zestátnění klíčových odvětví průmyslu apod. Tyto diskuse pochopitelně československá emigrace vnímala a různou měrou je zapracovávala do svých koncepcí.

21 John Maynard KEYNES, *The Economic Consequences of the Peace*, London 1919. Rusky byla vydána: Дж. М. КЕЙНС, *Экономические последствия Версальского мирного договора. Предисловие Дволайцкого*, Moskva 1922. Nedávno byl vydán její český překlad. Autor v této publikaci předvídal hospodářský rozvrat Německa po zaplacení reparací. Budoucnost v podobě nacismu a 2. světové války mu dala za pravdu. Pokračování Keynes dopsal pod titulem *Jak zaplatit válku (How to Pay for the War)*, 1940

22 Friedrich August von HAYEK, *The Constitution of Liberty*, 3 vols., Londýn 1960.

23 Francis FUKUYAMA, *The End of History and the Last Man*, Free Press 1992. První české vydání: *Konec dějin a poslední člověk*, Praha 2002.

Současně s proměnami ekonomických koncepcí se rozvíjely i rysy nové sociální politiky, jak bylo možno vyčíst již v roce 1941 z Atlantické charty. O tři roky později, v roce 1944, dokument přijatý na konferenci Mezinárodního úřadu práce ve Filadelfii „přiznával národům právo nejen na volbu vládní formy, ale i na zlepšení pracovních a životních podmínek“. Tento „sociální manifest“ požadoval, aby každý člověk měl nárok na materiální zajištění a na duševní rozvoj na základě svobody, důstojnosti, sociálního zabezpečení a stejných možností.²⁴

Aniž bychom zabíhali do podrobností geneze koncepcí sociálního státu, je nutno si uvědomit, že právě toto téma bylo jedním ze silně diskutovaných v československé válečné emigraci ve Velké Británii. Beveridgeův koncept se ovšem vyvíjel několik desetiletí. Jeho tvůrce, William Beveridge, se ve funkci ředitele Londýnské školy pro ekonomii a politickou vědu (London School of Economics and Political Science) podílel již v roce 1911 na přípravě pojišťovacího zákona přijatého vládou Velké Británie (v tomto zákonu bylo stanoveno první pojištění v nezaměstnanosti na světě). Jeho komplexní systém sociálního zabezpečení byl inspirován opatřeními Franklina Delano Roosevelta z roku 1935 (zde zákon o sociálním pojištění). Tvůrcem názvu samotného byl však londýnský arcibiskup Richard Temple, který použil termín „welfare state“ ve svém kázání.²⁵ V Anglii označuje pojem ‚welfare‘ celou oblast sociálních opatření včetně zdravotnictví, sociálního pojištění a sociálních služeb, ve Spojených státech pak skoro výlučně dávky sociální pomoci. Pojem ‚welfare‘ lze nicméně považovat za jazykový ekvivalent našeho pojmu „sociální politika“. Na základě vyhodnocení zkušeností ze zavedení zmíněných opatření Beveridge přistupuje ke komplexněji pojatému plánu, k jehož zpracování byl vybidnut vládou Winstona S. Churchilla. V projektu předloženém v roce 1941 a publikovaném v roce 1942 hovoří o „osvobození člověka od nouze“, tj. dát všem záruku pravidelného příjmu, bez ohledu na jejich momentální situaci, vytvořit systém platný pro všechny, jednotný, jednoduchý a centralizovaný.²⁶ Jeho dílo a výsledky byly zhodnoceny v řadě prací.²⁷ Beveridgeův projekt měl velký ohlas, byl přeložen do 22 jazyků. „Představoval

24 V. PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, díl 2, c. d., s. 35.

25 Podrobně ke genezi a problémům překladu „Welfare“ do češtiny: Martin VEČEŘA, *Sociální stát: východiška a přístupy*, Praha 2001, s. 23.

26 William Henry BEVERIDGE, *Report on Social Insurance and Allied Services*, Londýn 1942. Český vydání jako: *Plán sociální bezpečnosti*, Londýn 1942. Tento výtah z Beveridgeovy zprávy přeložil a poznámkami opatřil Jiří Fischer.

27 O díle W. H. Beveridge podrobně: Janet BEVERIDGE, *Beveridge and His Plan*, Londýn 1942; Brian ABEL-SMITH, *The Beveridge Report: Its origins and outcomes*, Blackwell Synergy, in: *Social Security Review*, vol. 45, 1992, January, issue 1–2, s. 5–16. Též: Jose HARRIS, *William Beveridge: A Biography*, Oxford 1999; Nicholas TIMMINS, *The Five Giants: A Biography of the Welfare State*, Harper Collins 2001. Z českých autorů zhodnotil podrobně projekt W. Beveridgeho Martin Potůček, in: Martin POTŮČEK, *Sociální politika*, Praha 2002.

sociální doktrínu keynesovského směru a jedno z teoretických východisek sociálního státu budovaného v následujících letech. Rozšíření politických svobod o sociální práva bylo zakotveno ve Všeobecné deklaraci lidských práv, kterou v roce 1948 schválilo Valné shromáždění OSN. Postupně se promítlo do ústavních listin většiny vyspělých zemí.²⁸

Nevyhovující struktura, formy řízení a stav československé ekonomiky, ale i zkušenosti z hospodářských krizí a jejich dopadu, zneklidňovaly řadu národohospodářských odborníků v emigraci. Je nutno ovšem podotknout, že úroveň československého ekonomického myšlení mezi dvěma světovými válkami a jeho reflexe hospodářského vývoje, nebyla nejvyšší. Jednotlivé směry se pochopitelně velice lišily hloubkou pohledu a teoretického ukotvení konceptů.²⁹ Závěry učiněné v exilových i domácích odbojových kruzích vyznívaly a v zásadě se shodovaly v přesvědčení o nemožnosti návratu k předválečným hospodářským problémům a nutnosti zásahů do vlastnických vztahů v průmyslu a bankách, o postupné změně struktury národního hospodářství, jakož i systému řízení jak předpokládal i E. Beneš. Exil byl pochopitelně ovlivněn Keynesovými teoriemi, současně též i odolností sovětské válečné ekonomiky, která se nezhroutila, nýbrž vydržela více než těžkou situaci prvního období války. Mj. proto bylo navrhováno zesílit státní intervencionismus v ekonomice, provést zásadní změny ve vlastnických vztazích i v sociální sféře.

Představy o novém hospodářském systému ČSR se ovšem rodily a dotvářely často až v praxi, jako představy a názory ekonomů–praktiků, jako teoretické zdůvodňování praktické hospodářské politiky. S Benešovými úvahami v rovině politické však ne zcela korespondovaly úvahy všech exilových ekonomů.

Část hospodářského exilu počítala jen s taktickým slovním ústupem a usilovala, aby se na struktuře předválečného uspořádání nic podstatného neměnilo, jednalo se zejména o představitele směru Karla Engliša. Realističtější uvažující část představitelů kontinuity si nicméně byla vědoma, že nebude možný plný návrat ani k politickým, ani k hospodářským a sociálním koncepcím z předmnichovské republiky. K Englišovu směru se blížili lidovci Václav Chytil, Imrich Karvaš aj.

Druhá velká skupina názorů vycházející z reformovaného pluralitního politického systému předmnichovské ČSR, předpokládala rozsáhlejší zásahy do vlastnických poměrů v hospodářské oblasti. Vnitřně byla tyto skupina značně diferencována. Reprezentována byla především sociálními demokraty v čele s Josefem Mackem, jeho koncepcí socialistického reformismu a menší částí ná-

28 V. PRŮCHA a kol., c. d., s. 36.

29 Srv. práci Eduard KUBŮ – Jaroslav PÁTEK (eds.), *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000, zejména s. 17–23.

rodních socialistů v londýnském exilu „jako stoupenci demokratického socialismu bylo ovlivňováni právě ve Velké Británii především názory Labour Party“.³⁰ Z Mackových žáků přispěli do rozvoje reformních ekonomických konceptů zejména sociální demokraté Květoslav Maiwald, Jaroslav Hablhuber, Václav Kostelecký. Navazovali na bohaté a přínosné diskuse o sociálně demokratickém programu a společenských reformách, počínaje novým základním programem ČSSD.³¹

Po osvobození ČSR se na hospodářském řízení podílela celá dlouhá řada ekonomů, kteří byli u rekonstrukce československé ekonomiky a kteří se současně podíleli na rozvoji ekonomické teorie v exilu. Marxistický proud zastupovali Ludvík Frejka, Felix Oliva, Václav Kadlec, Ivan Hrušovský, Jozef Púll, Július Bránik, Evžen Löbl. Nemohli však navazovat na propracovanější koncepce českého, resp. slovenského marxistického ekonomického myšlení, které se teprve rodilo. U komunistů se pochopitelně můžeme pokusit vyhledat teoretické koncepce budoucího hospodářského uspořádání, resp. politického systému v dokumentech Kominterny (mj. ústav akademika Eugena Vargy). Tato linie však příliš mnoho nového nepřináší kromě tvrzení, že v SSSR se postupně formulovala koncepce politické ekonomie socialismu, podle níž základy ekonomiky musí vycházet ze sovětského modelu, tj. z modelu, lépe snad řečeno kánonu, který vycházel z centrálního plánování, řízení ekonomiky, monopolu zahraničního obchodu, rozsáhlé socializace, včetně industrializace a násilné kolektivizace. Tento model definitivně prosadilo Stalinovo vedení na počátku 30. let.³² Snad jediným významným příspěvkem k předpokladům hospodářského růstu republiky z meziválečného období z komunistické dílny byl plán *Hospodářského a sociálního povznesení Slovenska*, který byl schválen ÚV KSČ v roce 1937.³³ S marxistickými koncepcemi, resp. tak, jak byly v SSSR prezentovány a dotvářeny, vášnivě nesouhlasili čelní sociálně demokratičtí myslitelé již v předválečném období. Právnick Zdeněk Peška, který ve 20.–30. letech pravidelně publikoval v Mackově *Naší době*, uznával, že je třeba pečlivě zkoumat „v čem marxismus je dnes živoucí politickou silou a v čem mu pozdější vývoj politický nedal za pravdu.“ Současně konstatoval, že Marxova teorie: „nebyla prostá omylů, nedůsledností a mezer [...] jako každá reakce i toto učení bylo přehnáno. Zejména někteří epigoni

30 Antonín VERBÍK, *Názory reformistické emigrace v období druhé světové války na poválečný rozvoj průmyslu*, In: *Dějiny socialistického Československa*, sv. 2, Praha 1979, s. 105–158. Zde s. 144.

31 Jiří MALÍNSKÝ, *Český Godesberg. Stivínův program jeho geneze a schválení*, in: Jiří MALÍNSKÝ, *Proti proudu*, Praha 2013, s. 127–165.

32 Srv. nejnověji Michal REIMAN a kol., *Zrod velmoci: dějiny Sovětského svazu 1917–1945*, Praha 2013.

33 Srv.: Zdeňka SITÁROVÁ – Antonín KLIMENT, *Dějiny ekonomických teorií*, Praha 1981, s. 486–527.

Marxovi uvedli to do krajností zcela nerozumných.³⁴ Na rozdíl od vládních koncepčních úvah o poválečné obnově komunisté v souladu s pokyny z vedení Kominterny přistoupili k plánům poválečné rekonstrukce až později, koncem roku 1943.

Tento přístup později odůvodňoval Klement Gottwald po skončení války takto: „My jsme v emigraci vždycky odmítali plané fantastické plánování a mudrování o tom, jak nová osvobozená republika má vypadat, poněvadž jsme věděli, že takovéto předčasné plánování do budoucna je jenom zakrýváním pasivity a útekem od toho, co bylo v daném momentu nejdůležitější – od boje proti okupantům..., ale jakmile dozněla chvíle a byly jasné aspoň hlavní podmínky, za nichž k osvobození naší republiky dojde, neváhali jsme jako strana vzít na sebe iniciativu a vystoupit... s programem výstavby republiky po vyhnání okupantů.“³⁵

Politické strany měly tyto nejvýznamnější odborníky – lidová strana Vojtěcha Mixu a Antonína Pimperu, národní socialisté Eduarda Šlechtu, Josefa Antropia, Josefa Tyla, slovenskou demokratickou stranu reprezentovali Gustáv Stanek, Rudolf Fraštacký, Marián Kvetko. V Československu byli stoupenci Keynesa zejména Josef Macek, Květoslav Maiwald, Jaroslav Nebesář, Jaromír Nečas, Theodor Pistorius. Dále zde působila řada odborníků nestraniků, z nichž je nutno uvést Edvarda Outratu.³⁶

Rozsáhlé státní zásahy do ekonomiky podporovali ještě před válkou i agráři, v jejich použití spatřovali cestu k překonání agrární krize: „Za války, v ovzduší všeobecné radikalizace, zpochybnili představitelé evropských agrárních stran oprávněnost velkého pozemkového vlastnictví.“³⁷ Mj. i ministři londýnské vlády Ladislav Feierabend a Ján Lichner, oba představitelé předválečné agrární strany. V závěrečném *Středoevropském manifestu* vyšlém z jednání skupiny exilových agrárních politiků ve Velké Británii v dubnu až červnu 1942, se objevila i hesla, známá z pozdějších, poválečných agrárních reforem: „Naším heslem je Půdu rolníkům, neboť jsme přesvědčeni, že půda má náležet těm, kdo na ní pracují. Proto nemůžeme trpět existenci velkého množství bezzemků nebo lidí s malou výměrou půdy současně s existencí velkých latifundií. Pokládáme vyvlastnění velkých pozemkových majitelů a rozdělení jejich statků za nezbytnou sociální reformu v těch krajích, kde převládá rolnické vlastnictví. Základ, na němž zdravé a pokrokové zemědělství lze budovat, jsou rolnické usedlosti v in-

34 Zdeněk PEŠKA, *Z dějin politické filosofie*, Praha 1929, s. 21 a 22.

35 Klement GOTTWALD, *Spisy*, sv. 12, Praha 1955, s. 77.

36 Prvně se touto problematikou zabýval Karel Kaplan ve studii: Karel KAPLAN, *Hospodářská demokracie v letech 1945–1948*, Československý časopis historický 1966, č. 6, s. 844–861, zde s. 845. Dodnes je téma geneze ekonomického myšlení v Československu značně opomíjeno.

37 V. PRŮCHA a kol., c. d., s. 47.

dividuálním vlastnictví. Nevěříme však, že rolník může žít v izolaci, a pokládáme za žádoucí dobrovolné sdružování pracovníků na půdě.³⁸

Plány, na kterých se intenzivně pracovalo v exilové vládě, tehdy komunisté odmítali se slovy „rozhodovat se bude doma“. Na plenární schůzi Státní rady 22. prosince 1943 komunista Josef Valo tuto činnost kritizoval slovy: „Není naším úkolem, abychom... chtěli přinést sebou ne-li pyramidy, tedy aspoň stohy plánů a projektů, neboť to by mohlo působit přímo směšně... Nedávno byla řeč o tom, že úřady dostanou bedny na přepravu spisového materiálu... ale, jak to bude s dopravou v poválečné době! Nemůžeme přece po návratu čekat, až ty bedny dojdou, nehledě k tomu, že doma budou také jistě už orgány, které správu našich věcí převezmou a které nebudou čekat na naše bedny.“³⁹

Program poválečné rekonstrukce Československa připravovala londýnská vláda ještě v době kulminace nacistických výbojů v Evropě. Ministr pro hospodářskou obnovu sociální demokrat Jaromír Nečas v hospodářském a sociální odboru Státní rady 16. února 1942 přednesl programové prohlášení. Koncepti poválečné hospodářské politiky formuloval krátce po návratu z tříměsíčního pobytu v USA. Počítal s rozsáhlým zestátněním, zavedením řízeného a plánovaného hospodářství, zdokonalením sociální politiky a bojem proti nezaměstnanosti.⁴⁰

Působení českých a slovenských odborníků v exilu ve Velké Británii si rychle získalo dobré renomé: „Přítomnost několika set českých a slovenských techniků a průmyslníků během války ve Velké Británii má velikou cenu z hlediska hospodářské rekonstrukce po válce, a že otevírá britskému podnikání pro poválečnou dobu neobyčejné možnosti v celém středoevropském prostoru, kde je Československo zvlášť významným činitelem.“⁴¹ Proto se doporučovalo, aby průmyslová rekonstrukce v Československu stejně jako celá ekonomika byla lépe koordinována se sousedními zeměmi.⁴²

V českých domácích odbojových skupinách vznikaly velice radikální návrhy na budoucí hospodářské uspořádání republiky. Světová hospodářská krize, těžké zážitky Mnichova 1938, následná okupace, byly natolik bolestné, že většina obyvatelstva očekávala dalekosáhlé změny politického a hospodářského systému. I politicky střední proud, sociální demokraté požadovali „zespolečnění výrobních prostředků, socializaci průmyslové a zemědělské výroby“. Takové programové cíle formuloval ilegální akční výbor Československé sociální demo-

38 Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, díl 2, Brno 1994, s. 191–196.

39 Bohuslav LAŠTOVIČKA, *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR*, Praha 1978, s. 371.

40 V. PRŮCHA a kol., c. d., díl 2, s. 48.

41 J. E. MELLON, *Czechoslovak industrial effort in Britain*, Londýn 1943, s. 57. Srv. B. LAŠTOVIČKA, *V Londýně za války*, c. d.

42 J. E. MELLON, c. d., s. 58.

kracie (Václav Majer, Blažej Vilím, Oldřich Berger aj.) již v lednu 1940.⁴³ Obdobné teze najdeme v programovém dokumentu PVVZ *Za svobodu do nové Československé republiky*, který vznikl již v letech 1939–1941.⁴⁴ Programy domácího odboje, zaměřené na radikální poválečné hospodářské a sociální proměny, se kterými se exil mohl seznámit v létě 1941, reflektoval i prezident Beneš ve zmiňované *Demokracii dnes a zítra*. Později o síle ohlasu programu domácího odboje hovořil ministr průmyslu a místopředseda sociální demokracie Bohumil Laušman. Ten dva dny před ustavením prvních významných institucí otevírajících cestu k systematickému plánování, tj. Státního úřadu plánovacího a Hospodářské rady státu, 23. srpna 1945 v projevu v pražské Lucerně zdůraznil: „Byl to hlas, který překvapil v době, kdy naše orgány a instituce za hranicemi zabývaly se pouze otázkami boje za osvobození republiky a ještě je nenapadlo a nemohlo napadnout, že je třeba se zabývat i otázkami obnovy osvobozeného státu... A od té doby prezident republiky ... několikrát ve svých poselstvích k národu prohlásil, že jsme všichni za jedno, a učinil závazný slib, že tužby národa jsou pro nás zákonem nejvyšším a že urychleným provedením hlubokých a dalekosáhlých reforem v průmyslu a peněžnictví bude československému lidu vyhověno.“⁴⁵

Pro československou ekonomiku se jakoby opakovala situace z doby po první světové válce, kdy byl v zemi zoufalý nedostatek surovin. Také tehdy si vedení státu dělalo naději, že právě prostřednictvím obchodu se Sověty tento problém bude řešen. Československý průmysl, zejména zbrojní měl v SSSR velice pozitivní renomé, což se mj. projevilo i v uzavření smlouvy o spolupráci průmyslu se Sovětským svazem z června 1938, která slibovala velice podstatný obrat ve vzájemných hospodářských vztazích. Její realizaci zabránil Mnichov 1938. Mj. i v návaznosti na tuto smlouvu se připravovaly podklad pro formulaci hospodářského memoranda, které předložil prezident Beneš sovětskému vedení v prosinci 1943.⁴⁶ Hlavní bodem návštěvy byl podpis *Smlouvy o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik* a protokolu k ní Z. Fierlingerem a V. M. Molotovem

43 *Český kurýr*, 1941, č. 3. Oldřich BERGER, *Velké dílo. Hospodářsko-politický profil československého znárodnění*, Praha 1946, s. 18.

44 *Za svobodu do nové Československé republiky. Ideový program domácího odbojového hnutí vypracovaných v letech 1939–1941*, Praha 1945. Dokument navazoval na Memorandum mladých sociálních demokratů z roku 1933 „Co chtějí socialisté“, jehož stěžejní ideou bylo spojení demokracie se socialismem.

45 O. BERGER, c. d., s. 52–53.

46 Předpokládali jsme, že v AVP RF najdeme přípravné materiály sovětské strany k jednáním o smlouvě, mj. i k hospodářským otázkám. Bohužel se nám dosud nepodařilo objevit zásadnější materiály.

12. prosince 1943.⁴⁷ Z hlediska poválečných vztahů obou států bylo důležité ustanovení o prohloubení vzájemných hospodářských vztahů.

Československo-sovětská spojenecká smlouva z prosince 1943 pro poválečnou ČSR vytýčila jeden ze základních směrů její zahraničně politické orientace. Beneš, stejně jako řada západních politiků, předpokládal, že SSSR vyjde z války jako nový demokratizovaný stát, s nímž bude ČSR koordinovat svoji zahraniční politiku a naváže s ním těsnou vojenskou a hospodářskou spolupráci. Spolu s členy emigrační vlády v Londýně věřil, že smlouvou dosáhl zajištění bezpečnosti poválečné ČSR, neboť ani USA, ani Velká Británie nebyly ochotny přijmout podobný závazek. Uzavření smlouvy také znamenalo, že Moskva plně akceptovala londýnskou emigrační vládu za reprezentanta ČSR. Minimalizovalo se tudíž riziko, že by Stalin ještě za války proti ní podpořil jiné (komunistické) centrum, tak jak to učinil v případě Polska. Z hlediska Moskvy byl podpis smlouvy nepochybně demonstrací sovětské zahraniční politiky vůči malým státům, která byla silně pošramocená přerušením jeho diplomatických vztahů s polskou emigrační vládou.⁴⁸

E. Beneš v průběhu jednání předal V. M. Molotovovi čtyři memoranda, v nichž byly formulovány koncepce československého k zásadním problémům, které bylo nutno řešit v poválečném osvobozeném Československu. Rozhovory Beneše s Molotovem pokračovaly 16. prosince. Jejich začátek se již týkal dvoustranných záležitostí. Beneš mu předal memoranda československé vlády k vojenským otázkám a k ekonomické spolupráci.⁴⁹ Patrně mu předal také třetí memorandum k řešení národnostní otázky (v ČSR) po uzavření příměří, které odmítalo případnou vojenskou správu nad československým územím spojeneckými vojsky s tím, že vláda ČSR požadovala, aby osvobozené čs. území bylo předáno pod její správu a obsahovalo také princip odsunu.⁵⁰ Podtrhl také, že chce se Sovětským svazem úzce spolupracovat také po válce. Obdobně jako v hospodářské sféře s tím, že předpokládal posun hospodářské orientace ČSR výrazněji na východ, tak aby orientace československé ekonomiky byla přibližně 50 % na Západ a z 50 % na Východ, tj. na SSSR. Molotov se v této věci ovšem vyjádřil velmi neurčitě. Stalin za rozhovoru s Benešem na závěr jeho návštěvy Moskvy 18. prosince pozdě odpoledne zdůraznil, že akceptuje hlavní body memorand, která předložila československá strana Molotovovi.⁵¹ S Benešem projednali opět velmi

47 Text smlouvy in: *Dokumenty a materiály k československo-sovětským vztahům*, (DMČSSV), díl 4/1, Praha 1982, dok. č. 324, s. 455–458.

48 V. V. MARJINA, *Sovietski a československi komunisti na prahu mieru: vypracovanie spoločného algoritmu v rokov 1944–1945*, c. d., s. 608–609.

49 Texty memorand viz ČSVDJ, díl 2, dok. č. 64, s. 163–168, resp. dok. č. 65, s. 169–171.

50 Text viz tamtéž, dok. č. 66, s. 171–172.

51 Tamtéž, dok. č. 69, s. 180–181.

široký okruh záležitostí, včetně britské vnitropolitické situace, neboť rozhovor se odehrával jen několik málo týdnů po konferenci Velké trojky v Teheránu, kde se Stalin poprvé sešel s W. S. Churchillem. Sovětský vůdce však zdůrazňoval, že Japonsko a Německo budou (stále) ohrožovat mír, neboť „Němci jsou silný a talentovaný národ a mohou se opět velmi rychle po válce vzchopit“.⁵² Je otázkou spekulace, zda Stalin vyzdvihl nebezpečí obnovy německého nebezpečí záměrně, aby vyzdvihl význam československo-sovětské spojenecké smlouvy, avšak při projednávání vnitřní situace v ČSR podotkl, že v poválečném Československu nebude moci zůstat stará demokracie, neboť není životaschopná a musila by „vést k úpadku“.⁵³ Stalin a další sovětsští politici sice zdůrazňovali, že se Moskva nehodlá vměšovat do vnitřních záležitostí jiných zemí, ale jeho poznámka naznačovala, že budoucí sovětské záměry budou koordinovány s politikou Komunistické strany Československa. Vyslovil souhlas s memorandem o hospodářských záležitostech, i když jejich projednávání odsunul na „příhodný moment“, ale souhlasil také především s memorandem ohledně podmínek příměří, které zahrnovalo odsun. Beneš pak seznámil s novými východními hranicemi Polska tak, jak je stanovila teheránská konference. Zdůrazňoval při tom, že „sovětské národy, které ve válce utrpěly ohromné lidské a materiální ztráty dostanou na účet nepřítelů jisté kompenzace“.⁵⁴

Beneš se v Moskvě také mezi 13. až 18. prosincem šestkrát sešel s představiteli zahraničního byra ÚV KSČ v Moskvě. Rozhovorů se zúčastnila komunistická elita: Gottwald, Jan Šverma, Václav Kopecký, Rudolf Stránský. Benešovi předali dva dopisy, jejichž texty již 20. listopadu předali ke schválení Georgi Dimitrovovi. Ten po rozpuštění Kominterny fakticky řídil oddělení mezinárodních informací ÚV VKS(b), které řídilo mezinárodní komunistické hnutí, a uvádělo představy KSČ do souladu s tehdejší oficiální politikou Sovětského svazu.⁵⁵

Moskva za války podřídila svoji ideologii reálné politice a pokládala za nevhodné a škodlivé propagovat ideje socialismu. Stalin se již v lednu 1940 měl vyjádřit v tom smyslu, že světová revoluce jako jednorázový akt je nesmysl, neboť se uskutečňuje v různých zemích v různé době.⁵⁶ V závěrečné fázi války dával Stalin přednost satelizaci zemí střední a východní Evropy, jejich připoutání k Sovětskému svazu a k vytváření příhodných podmínek v těchto zemích pro

52 Tamtéž, s. 178.

53 Tamtéž, s. 179.

54 Tamtéž, s. 182.

55 Valentina Vladimirovna MARJINA, *Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны 1939–1945 гг.*, книга 2 (1941–1945 гг.), Moskva 2009, s. 161.

56 Fridrich Igorjevič FIRSOV, *Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг.*, Novaja i novjšaja istorija, 1992, č. 6, s. 28.

případnou další etapu jejich přeměny. Moskva proto brzdila radikální tendence, které se projevovaly u jednotlivých komunistických stran, brzdila či zakázala uplatňování maximálního programu. Jejimi prvořadými cíli v této době byla definitivní porážka fašismu, dosažení dohody s ostatními členy protifašistické koalice ohledně poválečného uspořádání Evropy, zajištění jejich spolupráce při obnově Sovětského svazu mj. v podobě velké půjčky od Spojených států, což vyžadovalo umírněný přístup, kterým by Moskva nevyvolala nežádoucí reakce USA a Velké Británie.

Beneš na druhé straně vycházel v této době z předpokladu, že SSSR nebude usilovat o sovětizaci Československa ani Polska; vyjádřil se k tomu krátce před odjezdem do Moskvy, při setkání s předsedou polské exilové vlády Stanisławem Mikołajczykem: „Ostatně sovětizovat nás nebo vykonávat tlak, abychom se prohlásili za sovětské republiky, by po mém soudu zcela určitě brzo anebo hned po válce znemožnilo dnešní sovětskou politiku s Anglií a Amerikou, a ta je pro Sověty daleko důležitější, nežli mít vedle sebe sovětské Polsko a Československo. Chtějí mítí ovšem vedle sebe přátelské Polsko a Československo, a to je, po mém soudu, přirozené.“⁵⁷

Postoj delegace KSČ na jednáních s Benešem kopíroval celkovou politikou linie sovětské zahraniční politiky. Jejich průběh pečlivě sledoval Dimitrov, který závěrečnou zprávu, zpracovanou Gottwaldem poslal 2. ledna 1944 Molotovovi.⁵⁸ V prvním materiálu, který KSČ předložila Benešovi, se zdůrazňovalo, že morální a politickou povinností československého lidu je co nejvíce přispět k porážce hitlerovského Německa. Komunistická strana kritizovala československou londýnskou vládu za to, že neučinila vše pro rozvoj národně osvobozenického boje a požadovala, aby vláda vydala prohlášení, v němž by zdůraznila význam ozbrojeného boje proti okupantům a organizování partyzánských oddílů, nepochybně se sovětskou pomocí a podporou. Československá vláda měla zároveň ve svém prohlášení „vytyčit úkol vytváření národních výborů jako základního článku sjednocování a řízení národně osvobozenického boje“.⁵⁹ Národní výbory, s největší pravděpodobností vedené levicovými lidmi by se ovšem *via facti* staly alternativou stávajícího správního systému v ČSR.

Na konferencích Velké trojky ani za jednání s politiky Velké Británie či USA Sovětský svaz nenavrhol vytváření sfér vlivu v Evropě či na světě, i když řada zkušeností z roku 1939 či britsko-sovětská procentní dohoda z října 1944 ukazují, že se jim vůbec nebránil. Pro sovětskou velmoc bylo ostatně jednodušší jasněji určit rozsah zájmů té které mocnosti a vyhnout se sporům. Stalin ostat-

57 ČSVDJ, díl 2, s. 106.

58 V. V. MARJINA, *Советский Союз и чехо-словацкий вопрос...*, книга 2, с. d., s. 162.

59 DMČSSV, díl 4/2, dok. č. 5, s. 20–21.

ně již v prosinci 1941 šokoval A. Edena zmíněnou jasnou představou ohledně poválečného uspořádání Evropy. Vyplývalo z ní, že Stalin považuje východní, střední a jihovýchodní Evropu, jak sdělil Eden po návratu Benešovi, za hlavní oblast svých zájmů.⁶⁰ Podrobnější rozpracovávání sovětských představ a postojů k poválečnému uspořádání Evropy začalo již v zimě 1942 a značnou roli v něm sehrál bývalý lidový komisař zahraničních věcí Maxim Maximovič Litvinov či Ivan Michajlovič Majskij, bývalý sovětský vyslanec ve Velké Británii, který od roku 1943 zastával funkci Molotovova náměstka. Právě Litvinov v memorandu Molotovovi z 21. ledna 1945 uvažoval o rozdělení Evropy na sféry vlivu, přičemž zdůrazňoval, že maximální sféra vlivu, resp. bezpečnostní zóna SSSR musí zahrnovat skandinávské země (kromě Dánska), Polsko, Maďarsko, Československo, Rumunsko, Jugoslávii, Bulharsko a Turecko.⁶¹ Jednalo se tedy o sousední státy, které by tvořily sovětský *cordon sanitaire*, nárazníkové pásmo. Pokud se týkalo konkrétně Československa, shodou okolností přesně o rok dříve, 11. ledna 1944, poslal Majskij Molotovovi obsáhlý dokument, v němž vyložil svůj vlastní pohled na poválečné uspořádání Evropy, který zpracoval ještě za pobytu v Londýně. V závěru materiálu Majskij podtrhl, že základním cílem sovětské politiky je zajistit pro Sovětský svaz mír v Evropě a v Asii na příštích 30 až 50 let. Ve vztahu k Československu zdůraznil, že musí být podle možností teritoriálně, politicky a ekonomicky posíleno a že Moskva na něj musí hledět jako na baštu sovětského vlivu ve střední a jihovýchodní Evropě.⁶² Podle Majského by pro Sovětský svaz bylo výhodné usilovat, na rozdíl od Polska, o vytvoření silného Československa, což zdůvodňoval politickými postoji obyvatelstva a uzavřením spojenecké smlouvy.⁶³ Silné Československo znamenalo pro Sovětský svaz i odpovídající rozvoj jeho ekonomiky a vzájemných hospodářských vztahů.

Nedlouho po osvobození byla zahájena obnova československého hospodářství, současně byly postupně do řízení ekonomiky zabudovávány nové instituce a nástroje, které ji orientovaly směrem k centrálnímu plánování a dalším reformám. 25. srpna 1945 byla s cílem „vypracovat hospodářský plán pro všechny oblasti hospodářského života“⁶⁴ ustavena Hospodářská rada. Současně byly také ustaven Státní úřad plánovací, který se měl původně zabývat teoretickými otázkami hospodářského plánování, přičemž se předpokládalo, že „skutečně celo-

60 ČSVDJ, díl 1, dok. č. 125, s. 266.

61 СССР и германский вопрос 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации, 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г., том 1, Moskva 1996, dok. č. 140, s. 596.

62 Tamtéž, dok. č. 79, s. 352–353.

63 Tamtéž, s. 342.

64 Dekret prezidenta republiky č. 63 Sbirka zákonů a nařízení z 25. 8. 1945 o Hospodářské radě.

státní plánování“ bude možné realizovat snad až někdy v roce 1950.⁶⁵ Teoretické úvahy jednoho ze směrů se začaly realizovat, aby v příštích letech došlo k prudké změně nejen celé státní hospodářské politiky, ale i hospodářského systému v důsledku politické změny.

65 Národní archiv (NA), Praha, Státní úřad plánovací – I (SÚP), kart. 11, sl. I. odbor – Sborník o výstavbě republiky, 27. února 1946.

Prodloužení československo-sovětské smlouvy v prosinci 1963 a uzavření nové smlouvy v květnu 1970

Československo-sovětské politické vztahy prošly po komunistickém převratu v únoru 1948 několika závažnými proměnami, spojenectví se Sovětským svazem nicméně bylo – a až do listopadu 1989 zůstalo – nejzákladnějším prvkem zahraniční politiky vládnoucího režimu. Jak to deklaroval hned na IX. sjezdu KSČ v květnu 1949 Klement Gottwald, „nic nás od Sovětského svazu neodtrhne... Sovětský svaz zaručuje nám národní svobodu a nezávislost.“¹ Podobná rétorika nebyla samozřejmě pro komunistické lídry malých satelitních režimů střední a východní Evropy ničím výjimečným. Specifikem formální stránky československo-sovětského spojenectví nicméně bylo, že – na rozdíl od všech dalších zemí východního bloku – jeho fundament položil nekomunistický prezident Edvard Beneš dávno před završením mocenského zápasu o příští podobu Československa v podobě smlouvy z prosince 1943.² Další zvláštností pak bylo, že právě tato smlouva – a to bez ohledu na dramatickou proměnu nejen postavení ČSR po únoru 1948, ale celkové mezinárodní situace obecně – zůstala fakticky základní právní kotvou nejdůležitější zahraničně-politické složky vládnoucího režimu nejen po dobu oněch v textu smlouvy předjímaných dvaceti let, ale v důsledku prodlužovacího protokolu z r. 1963 až do jara 1970.

Příčin, proč vládní komunistická garnitura nepovažovala bez ohledu na dramatické změny mezinárodní situace po roce 1948 za nutné nahradit právní dokument, uzavíraný posledním demokratickým prezidentem státu částečně i ve snaze zabránit nástupu komunistického režimu, bylo jistě více. Vedle formálního důvodu juristického, jakým byla samotná platnost paktu z prosince 1943, k němu náležely nepochybně ideologické důvody režimu, výraznější možná po určité liberalizaci východního bloku po r. 1956, totiž *dictum* komunistických představitelů a jim sloužících historiků, podle něhož byl únor 1948 pouhým završením jisté fáze revolučního procesu, nastartovaného už levicovými složkami protinacistického odboje v letech války. Třetím zásadním důvodem pak bylo

1 Srov. např. Klement GOTTWALD, *O československé zahraniční politice*, Praha 1950, s. 112.

2 Starší literatura o přípravě a podpisu smlouvy je shrnuta in: Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. Část druhá: *Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948)*, Praha 2008, s. 422–433; novější samozřejmě zaznamenávají předcházející texty v této knize.

nové formalizování spojeneckých vazeb ČSR s Moskvou a dalšími komunistickými zeměmi podpisem tzv. Varšavské smlouvy v květnu 1955.

Okolnosti vzniku Varšavské smlouvy a podpisu jejího základního dokumentu, *Smlouvy o přátelství a vzájemné pomoci* mezi SSSR a sedmi menšími komunistickými zeměmi zde postačí připomenout pouze v nejjzákladnějších obrysech z hlediska nutné komparace. Jak ukázal např. historik Vojtěch Mastný, hlavním důvodem podpisu multilaterální aliance vedené Moskvou nebyla snaha posílit politické a militární vazby uvnitř bloku, reálně existující ve formě podřízenosti armád menších východoevropských zemí již od druhé poloviny čtyřicátých let, ba ani posílení vnitřní struktury satelitních režimů, byť tento moment nelze opomíjet.³ Nové sovětské vedení v čele s prvním tajemníkem ÚV KSSS Nikitou Sergejevičem Chruščovem se konstrukcí východoevropského vojenského seskupení pokoušelo vytvořit reaktivní protiváhu na posílené NATO (a ohlašovaný vznik tzv. Západoevropské unie včetně Německé spolkové republiky), jež mu mělo současně poskytnout případný prostor při dalších diplomatických iniciativách směřujících k rozvolnění všech podobných svazků, tedy především právě NATO. Text smlouvy o přátelství ostatně reagoval právě na inkorporaci západního Německa do těchto struktur a, předešleme, právě některé další iniciativy týkající se NSR pak byly také hlavním předmětem diplomatické aktivity Moskvy a části jejích spojenců ve vztahu k Severoatlantickému paktu.⁴

Vlastní obsah *Smlouvy o přátelství a vzájemné pomoci* se meritorně příliš nelišil od paktů, které SSSR podepsal se svými menšími spojenci/satelity, ba ani od smlouvy československo-sovětské. Nejpodstatnějším novem textu byly odkazy na Chartu OSN a také její čl. 51 o právu na kolektivní sebeobranu, na něž odkazovala i Washingtonská smlouva o příštím NATO z r. 1949. V čl. 1 sice členské země vyjadřovaly – přesně podle politické filozofie tehdejšího moskevského vedení – ochotu „účastnit se... všech mezinárodních jednání, jejichž cílem je zajistit mezinárodní mír bezpečnost“. Nejdůležitější byl však nesporně čl. 4, jímž se signatáři zavazovali – právě s odkazem na čl. 51 Charty OSN – k poskytnutí si okamžité pomoci v případě ozbrojeného útoku proti kterémukoliv z nich v Evropě, „a to všemi prostředky, které považují za nutné, včetně použití ozbrojené síly“.⁵ Takový závazek, stejně jako jemu předcházející závazek vzájemných konzultací o důležitých mezinárodních otázkách (čl. 3.), však již obsahovaly zmiňované bilaterální pakty SSSR s dalšími východoevropskými zeměmi včetně

3 Srov. Vojtěch MASTNÝ, *The Warsaw Pact: An Alliance in Search of Purpose*, in: Mary Ann HEISS – Victor S. PAPACOSMA (eds.), *NATO and Warsaw pact. Intrablocs Conflicts*, Kent 2008, s. 142–144.

4 Nejvýrazněji v souvislosti s Američany od konce 50. let chystanými tzv. multilaterálními silami NATO s nukleární výzbrojí, jež se tak mohla dostat i do výzbroje obávaného Bundeswehru.

5 *Organizace Varšavské smlouvy 1955–1975. Dokumenty a materiály*, Praha 1975, s. 9.

Československa. Dalšími důležitými novými prvky, plynoucími z Varšavské smlouvy, tak bylo jen ohlášení vytvoření společného vojenského vedení (jež mělo zůstat fakticky plně pod komandem sovětské generality) a pak zřízení tzv. Politického poradního výboru paktu. Ten se skutečně sešel poprvé už v lednu 1956 v Praze.⁶ Jeho další fungování však bylo nepochybně zkomplikováno událostmi léta a podzimu téhož roku, především intervencí sovětské armády v Maďarsku (jež byla, mimochodem, frapantním porušením vlastní Varšavské smlouvy stejně jako pozdější okupace Československa), a ani od r. 1958, kdy se představitelé organizace sešli podruhé od podpisu paktu v Moskvě, nebyly schůzky výboru nijak časté. Od roku 1960 se zasedání tohoto útvaru konalo maximálně jedenkrát ročně a k jisté intenzifikaci jeho aktivity došlo až koncem dekády.⁷ Totéž je ostatně možno konstatovat – alespoň v šedesátých letech – i o schůzkách nejvyšších představitelů vojenských, tj. ministrů obrany.⁸

Moment vypršení platnosti „Benešovy“ smlouvy z prosince 1943 spadal do období, kdy byly jak celková situace evropská z hlediska vztahů Západ – Východ, tak domácí situace československá poznamenány změnami, značně odlišujícími následující období od předcházejících amplitud studené války. První roky po tzv. Karibské krizi považuje dnes řada historiků za vykročení k příští politice *détente*, jejímž prvním významným projevem byl podpis tzv. Test Ban Treaty v srpnu 1963.⁹ A ačkoliv byly mezinárodní vztahy obecně brzy znovu zatíženy ozvěnami americké intervence, postupně kulminující od r. 1964 do občanské války ve Vietnamu, na evropské scéně tendence k odklonu od atmosféry předcházející dekády trvaly. Zvláště některé západoevropské státy v čele s Francií pak začaly stále zřetelněji sledovat vůči východní velmoci a jejím menším spojencům vlastní autonomní kurs.¹⁰

Významným, byť zatím spíše vnějším změnám se – i pod tlakem Chruščovovy nové destalinizační vlny v SSSR – nevyhnulo ani Československo, kde právě počátkem podzimu 1963 došlo k nejvýznamnějším personálním obměnám v čele státního aparátu od Gottwaldovy smrti. Pozice prvního muže „strany a státu“ Antonína Novotného sice – jistě i díky jeho vazbě na prvního tajemníka

6 Srov. text komuniké z tohoto zasedání in: *Organizace Varšavské smlouvy*, c. d., s. 22–23.

7 Srov. přehled u Zbigniewa BRZEZINSKÉHO, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, Harvard 1967, 2 ed., s. 457–458.

8 Pravdou ovšem je, že od podzimu 1961 se začala konat pravidelná vojenská cvičení za účasti kontingentů tří i více členských armád Varšavské smlouvy, poprvé za účasti vojsk SSSR, ČSSR, Polska a NDR.

9 Srov. např. Keith NELSON. *The Making of Détente. Soviet American Relations in the Shadow of Vietnam*, New York 1995.

10 K tomu nyní přehledně: N. Piers LUDLOW (ed.), *European Integration and the Cold War: Ostpolitik – Westpolitik, 1965–1973*, Londýn 2009.

ÚV KSSS – zůstala nedotčena, což potvrdil i průběh XII. sjezdu KSČ v prosinci 1962. Už v září příštího roku, těsně poté, co bylo poprvé uveřejněny informace o revizi části politických procesů z padesátých let, byl nicméně z funkcí odvolán Viliam Široký a nahrazen mladším slovenským aparátčíkem Jozefem Lenártem, v jehož vládě pak došlo i k dalším, často spíše technokraticky orientovaným změnám.¹¹ A právě do této dynamické atmosféry spadalo blížící se vypršení smlouvy, kterou vládní ekipa stále považovala za nejdůležitější bilaterální smlouvu Československa. Je zajímavé, že tehdejší nový velvyslanec v Moskvě, exministr Oldřich Pavlovský navrhoval se svými kolegy z ambasády, aby byl v předstihu připraven text nové spojenecké smlouvy mezi oběma zeměmi, jež měla lépe odrážet aktuální situaci nežli dokument podepsaný uprostřed druhé světové války. Stranické špičky z nejasných důvodů ale k přípravě nepřistoupily a stav byl nakonec vyřešen evidentní improvizací.¹²

Podle retrospektivní dokumentace z archivu pražského MZV chtěl prezident Antonín Novotný, který se ve druhé polovině listopadu 1963 chystal vykonat stranickou návštěvu Moskvy v doprovodu nového šéfa vlády a dalších partajních činitelů, spojit cestu s podpisem nové spojenecké smlouvy, aniž však začal být její text předem připravován.¹³ Pro tehdy fungující mechanismy (a také pro představy „prvního“ muže ČSSR) bylo však celkem příznačné, že Novotný – a to bez jakékoliv konzultace s vlastním MZV, jehož šéf přitom nebyl v Moskvě přítomen – vystoupil při prvním jednání se sovětskými představiteli s návrhem, aby byl ještě při této návštěvě podepsán nový spojenecký pakt. Předseda vlády Lenárt následně požádal prostřednictvím ambasády Černínský palác, aby byl do sovětské metropole neprodleně vyslán šéf právního odboru MZV Pavel Winkler a případně vedoucí 1., sovětského odboru. Novotný však vzápětí příkaz k vyslání expertů z Prahy odmítl s tím, že „není potřeba žádného právníka, když jsou tu členové předsednictva strany, kteří jsou s to věc sami posoudit...“. Po námitce sovětské strany, že novou smlouvu nebude možné během několika dnů připravit, pak navrhl, aby se přípravy textu ujali výlučně sovětsští experti. Teprve po dalších námitkách sovětských představitelů bylo posléze rozhodnuto prodloužit dosavadní smlouvu protokolem, jehož krátký text byl pak připraven k podpisu v závěru pobytu československé delegace, 27. listopadu 1963.¹⁴

Dokument, jímž se československo-sovětská smlouva z roku 1943 prodlužovala o dalších dvacet roků (!), byl přitom velmi krátký a v zásadě měl evidentně jen aktualizovat literu v době války připravené aliance do nových poměrů, takže jeho preambule byla delší nežli vlastní smluvní artikuly. Ačkoliv se zaštiťoval

11 K tomu Karel KAPLAN, *Mocní a bezmocní*, Toronto 1989.

12 AMZV, Praha, Právní odbor 1955–1969, kart. 23.

13 Tamtéž.

14 Detaily včetně výroku A. Novotného jsou citovány podle téhož dokumentu.

„důslednou politikou míru“, aktuálnost závazků vzájemné spolupráce zdůvodňoval současnou mezinárodní situací, v níž prý „síly, které rozpoutaly druhou světovou válku, jsou i v současné době hrozbou evropskému a světovému míru“. Jedinými podstatnými novými momenty oproti „Benešově“ smlouvě tak byly odkazy na závazky z Varšavské smlouvy, Charty OSN a v neposlední řadě připomenutí existence Německé demokratické republiky jako „důležitého činitele zajištění bezpečnosti v Evropě...“. Protokol, který vstupoval v platnost ihned po formální ratifikaci, podepsali za československou stranu A. Novotný a J. Lenárt, za stranu sovětskou Leonid Iljič Brežněv jako tehdejší předseda Prezídia nejvyššího sovětu SSSR a Chruščov jako předseda rady ministrů.¹⁵ Národní shromáždění ho pak ratifikovalo pouhý týden po návratu vládní delegace, 6. prosince a už v den výročí podpisu smlouvy, 12. prosince 1963, došlo na slavnostním zasedání ÚV KSČ a vlády k výměně ratifikačních listin, jejichž ruské znění přivezl k této příležitosti do Prahy sám Brežněv.

Způsob prodloužení československo-sovětského spojení formou pouhého protokolu byl dost výjimečný, přičemž se odlišoval jak od některých podobných kroků diplomacie sovětské, tak od praxe československé. Moskva např. ještě na sklonku Chruščovovy vlády, v červnu 1964, podepsala novou *Smlouvu o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci* s východoněmeckým režimem Ulbrichtovým¹⁶ a začala také připravovat nové bilaterální spojenecké instrumenty s dalšími „satelity“, především s bývalými spojenci Německa, s nimiž podepsala první smlouvy v r. 1948. Československé MZV zase od počátku r. 1967 chystalo novou sérii smluv, jež měly nahradit bilaterální alianční pakty, které československé vlády podepsaly částečně ještě před etablováním komunistického režimu, částečně po něm s pěti tehdejšími tzv. lidovými demokraciemi v čele s Polskem (a naposledy Maďarskem). První takovou novou *smlouvu o přátelství a vzájemné spolupráci* ČSSR podepsala 1. března 1967 právě s Polskem, přičemž ji vzápětí doplnila – historicky první – alianční smlouva také s NDR (a oba partneři Prahy podepsali ještě další spojeneckou smlouvu vzájemnou).¹⁷ Příprava dalších smluv ale již spadala částečně do dramatických změn v Československu po lednu 1968, takže k jejich podpisu nakonec došlo až v době Pražského jara, jež jim – přinejmenším v případě nové aliance s Bulharskem a Maďarskem – brzy dodalo

15 Srov. text protokolu např. v: *Dokumenty k československé zahraniční politice*, Praha 1963, s. 338–339.

16 Smlouva byla podepsána 12. června 1964. Viz např. Jiří RAŠ, *Německá demokratická republika*, Praha 1986, s. 176.

17 Texty všech těchto smluv viz in: Zdeněk VESELÝ (ed.), *Československá zahraniční politika 1945–1989*, Praha 2001, s. 222–225 (československo-polská smlouva z 1. března 1967, s. 226–230, československo-východoněmecká smlouva ze 17. března t. r.), ad.

(účasti těchto zemí na srpnové okupaci ČSSR) zvláštní příchuť.¹⁸ Je ale nesporné, že k jistému pozdržení podpisu těchto smluv přispěly i obtíže, které komplikovaly přípravu nového paktu sovětsko-rumunského, do níž se již promítly důrazné politicko-emancipační snahy nového Ceausescova vedení Komunistické strany Rumunska, odmítajícího např. v textu smlouvy jakkoliv odkazy na Varšavský pakt a snažícího se protlačit takřka do každého článku pojem suverenita.¹⁹

Nové Dubčekovo vedení KSČ nezamýšlelo po lednu 1968 nikterak zásadně měnit základní devízu zahraničně-politické orientace Československa, a i v akčním programu z dubna t. r. byly jako základní složky vnější politiky státu akcentovány „spojenectví a spolupráce se Sovětským svazem“.²⁰ Bez ohledu na tuto tendenci, již se českoslovenští reformátoři mimo jiné odlišovali od reprezentace maďarské na podzim 1956, nicméně postupně v sovětském vedení převážila vůči vývoji v Československu nedůvěra a právě obava ze vzdálení se tohoto spojení z dosavadního orbitu, jež mohla mít podle představ Kremlu dominový efekt, náležela k hlavním příčinám rozhodnutí o srpnové okupaci.

Diplomatickou prehistorii 21. srpna 1968 zde nemá smyslu ani resumovat, z hlediska našeho tématu je však důležité připomenout, že za hlavní vnější důvod vpádu Sovětů a jejich spojenců do ČSSR byl označena internacionální povinnost všech socialistických států hájit údajně ohrožené „výdobytky socialismu“.²¹ Tento prvek se v sovětské argumentaci objevoval již v jednání s československými představiteli, která předcházela okupaci (nalezneme ho mj. v komuniké po schůzce v Bratislavě) a Brežněv a jeho spolupracovníci jím zdůvodňovali vpád vojsk i ve známých moskevských rozhovorech s unesenými československými politiky bez-

18 Jako první byla 26. dubna 1968 podepsána nová smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci s Bulharskem. Dne 14. června 1968 pak následoval podpis podobné smlouvy ČSSR s Maďarskem, 16. srpna 1968 pak byla při návštěvě delegace vedené N. Ceausescem podepsána i smlouva československo-rumunská. Je snad zbytečné připomínat, že ze všech pěti menších spojenců ČSSR se pak jedině Rumunsko nepodílelo na srpnové invazi.

19 O čemž sovětská strana informovala československými diplomaty již na přelomu let 1967–1968 v souvislosti s úvahami o přípravě nové spojenecké smlouvě mezi oběma zeměmi.

20 Akční program KSČ..., in: *Rok šedesátý osmý v dokumentech a usneseníh KSČ*. Praha 1969, s. 103 an., zde s. 143–144. Tendence československé zahraniční politiky ostatně jednoznačně dokládají i instrukce, zasílané MZV československým ambasádám ve sledovaném období. Viz Jindřich DEJMEK, *Cirkulární instrukce československého ministerstva zahraničních věcí z doby Pražského jara 1968*, Sborník archivních prací 63, 2013, č. 2, s. 451–572.

21 Z novější literatury srov. např. Mikhail V. LATYSH, *The Czechoslovak Crisis of 1968 in the Context of Soviet Geopolitics*, in: Marian Mark STOLARIK, *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*, Mundelein 2010, s. 1 an. Širší kontext tehdejší sovětské zahraniční politiky lze načerpat ze standardních prací, např. monografie: Vladislava ZUBOKA, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill 2007, dostupněji (ovšem s odlišnou optikou) viz např. Karel DURMAN, *Útěk od praporů*, Praha 1998.

prostředně po 21. srpnu. Tak krystalizovala teze o podřízení suverenity jednotlivých socialistických států zájmům „internacionálního socialistického společenství“, která byla později označena západními politickými komentátory jako tzv. Brežněvova doktrína „omezené suverenity“. Ta se pak stala nejen určujícím politickým východiskem Moskvy vůči svým menším spojencům až do poloviny osmdesátých let, ale – což je důležité i z hlediska námi studovaného aspektu – promítla se do textů nových spojeneckých smluv, jež Brežněvovo vedení uzavřelo s částí svých evropských satelitů.

Teze o nedělitelnosti „světového socialismu“ a jeho nutné společné obraně byla zřejmě v největší úplnosti zformulována samotným Brežněvem na V. sjezdu Polské sjednocené dělnické strany ve Varšavě 12. listopadu 1968, i když byla již dva měsíce před tím naznačena i v ústředním tiskovém orgánu ÚV KSSS, *Pravdě*.²² Stojí však nepochybně za upozornění, že stejná teze byla vtělena již předtím do tzv. *smlouvy o dočasném pobytu vojsk v ČSSR*, podepsané v Praze 16. října 1968.²³ Z politického hlediska totiž tento dokument, jímž bylo legalizováno další setrvání kontingentu sovětských vojsk v Československu, na jedné straně odkazoval na čs.-sovětskou smlouvu z prosince 1943 i na protokol, jímž byla prodloužena. V preambuli smlouvy se ale – přesně v duchu zmiňované „Brežněvovy doktríny“ – hovořilo i o nutnosti „ochrany vymožeností socialismu“ a také „nutnosti posílení míru a bezpečnosti v Evropě“, čímž měla být faktická okupace ČSSR organicky vřazena do v té době obnovené snahy sovětské diplomacie o nějakou širší evropskou konferenci, jež měla potvrdit výsledky druhé světové války.

Zmiňovaný dokument byl v československém Národním shromáždění bez ohledu na jasně dominující protiokupační nálady české i slovenské veřejnosti bez problémů ratifikován. Sovětská strana však dávala v následujících měsících československým představitelům jasně najevo, že pacifikaci nepovažují za „definitivní“ a, jak to uslyšel např. první federální ministr zahraničních věcí Ján Marko při návštěvě Moskvy v únoru 1969, učiní maximum „pro úspěch při prosazování socialistického vývoje v Československu.“ Vzápětí také začala stupňovat na Prahu tlak na čistky v armádě a ve státním i stranickém aparátu, přičemž vítanou záminkou k jeho vystupňování se pak staly známé „hokejové události“, jež odstartovaly – a to za přímého podílu sovětské ingerence – sérii personálních změn, symbolizovaných už ve druhém týdnu dubna obměnou mužů v čele KSC.²⁴ Od tohoto okamžiku již můžeme stopovat řadu projevů nejvyšších čes-

22 Ke genezi Brežněvovy doktríny srov. např. Matthew J. OUIOMET, *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, Chapel Hill 2003.

23 Oficiální znění smlouvy viz např. v: *Československo-sovětské vztahy 1961–1971. Dokumenty a materiály*, red. Milan KLUSÁK a Nikolaj Nikolajevič RODIONOV, Praha 1975, s. 295 an.

24 Srov. např. Ondřej FELCMAN, *Počátky ostré etapy normalizace*, Praha 1993, in: Vojtěch MENCL a kol., *Československo roku 1968. II. Počátky normalizace*, s. 51 an.; Zdeněk DOSKO-

koslovenských politiků, v nichž byl další „socialistický vývoj v Československu“ přímo spojován s těsnými vztahy se Sovětským svazem a také principy „internacionální solidarity“, tj. východisky Brežněvovy doktríny.²⁵

V srpnu 1969 nový první tajemník ÚV KSČ Gustáv Husák poprvé veřejně deklaroval, že vstup spojeneckých vojsk do Československa „byl motivován obavami o vývoj socialismu“, obavami z ohrožení celého socialistického tábora. O měsíc později se týž politik otevřeně distancoval od protiokupačních dokumentů, přijatých vládními a stranickými orgány bezprostředně po 21. srpnu, jež byly označeny za „netřídní, nemarxistické a od základů nesprávné“. Definitivně byl pak tento trend potvrzen při oficiální návštěvě stranické a státní delegace v čele s prezidentem Ludvíkem Svobodou a tajemníkem Gustávem Husákem v Moskvě koncem října 1969. Při ní totiž byla parafována nejen řada bilaterálních dohod v ekonomické oblasti, ale československá delegace v obsáhlém komuniké vyjadřovala oficiálně souhlas „s třídním chápáním suverenity socialistického státu“ jako výrazu moci dělnické třídy, tj. základním pilířem Brežněvovy doktríny.²⁶ V té souvislosti nebylo ovšem překvapivé, že byl současně ohlášen i úmysl podepsat u příležitosti blížícího se 25. výročí osvobození novou sovětsko-československou smlouvu o přátelství a vzájemné pomoci.

Příprava nové československo-sovětské smlouvy se zásadním způsobem odlišovala od improvizace s prodlužovacím protokolem před šesti roky. Z československé strany se na ní podílely 1. (sovětský) a mezinárodně-právní odbor Federálního MZV, přičemž koordinací byl pověřen sám náměstek ministra Milan Klusák, jedna z příštích vlivných osobností normalizace. Už počátkem roku 1970 byla také první verze příští smlouvy příslušnými útvary FMZV připravena, přičemž plně odrážela aktuální sovětský pohled na spojení mezi socialistickými zeměmi.²⁷ Odvolávala se totiž nejen na předcházející aliance a také Varšavskou smlouvu z r. 1955, ale přímo deklarovala rozhodnutí „posilovat v duchu zásad socialistického internacionalismu jednotu a semknutost všech zemí socialistického společenství, spočívající na totožnosti společenského zřízení a na jednotě základních cílů a tužeb“ obou smluvních stran. Nechyběl ani odkaz na

ČIL, *Nástup Gustáva Husáka k moci v dubnu 1969*, in: *Česká a slovenská společnost v období normalizace*, Bratislava 2003, s. 15–58.

25 Citovaná sousloví pocházejí z projevů, pronesených prezidentem L. Svobodou při jeho návštěvě Moskvy v květnu 1969.

26 Text tohoto komuniké viz např. v: *Československo-sovětské vztahy 1961–1971. Dokumenty a materiály*, c. d., dok. č. 169.

27 Dokumentace, týkající se přípravy smlouvy, je dnes uložena v: AMZV, Praha, Teritoriální odbor SSSR – tajný (TO SSSR), 1970–1974, kart. 1. Detaily, týkající se přípravy smlouvy, jsem popsal ve studii: Jindřich DEJMEK, *Tzv. Brežněvova doktrína a geneze československo-sovětské spojenecké smlouvy ze 7. května 1970*, in: *Východočeské listy historické* 31, 2014, s. 5–24.

deklarované úsilí socialistických států o upevnění míru a stability v Evropě, ale také stroze vyznačené odhodlání „čelit snahám západoněmeckých revanšistických sil o revizi výsledků druhé světové války a zajistit bezpečnost obou států a nedotknutelnost jejich hranic proti jakékoliv imperialistické agresí“. Z takové právní filozofie pak vycházelo i 11 příslušných smluvních artikulů.

Sovětský protinávrh, s kterým se československá strana mohla seznámit při konzultacích náměstků ministrů zahraničních věcí na přelomu února a března 1970, pochopitelně vycházel ze stejných principů i právní filozofie.²⁸ Opět se tu zdůrazňovala základní optika Brežněvovy doktríny, kterou byla „upevnění a obrana socialistických vymožeností“, v sovětském návrhu přímo interpretované jako „společná internacionální povinnost socialistických zemí“. Sovětská verze smlouvy byla nicméně v některých pasážích konkrétnější, propracovanější, a měla tudíž celkem 12 paragrafů, na rozdíl od československého návrhu ale nikde nekonkretizovala hrozbu revanšismu „německého“. To nepochybně souviselo s již probíhajícími novými rozhovory mezi Moskvou a Bonnem, plynoucími z iniciativ nového spolkového kancléře Willyho Brandta, byť finální dohody o podobě nové mezistátní smlouvy bylo dosaženo o několik týdnů později.²⁹

Obě verze smlouvy vycházely z koncepce zakotvení *všestranné* spolupráce mezi oběma státy, což se promítalo i do textace jednotlivých článků, kde byla zdůrazňována potřeba rozvoje kooperace ekonomické, kulturní, ale také vazeb mezi jednotlivými součástmi státních a partajních struktur, atd., text moskevského návrhu nicméně evidentně akcentoval zahraničněpolitickou (a v důsledcích i vojenskou) stránku spolupráce. Hned v čl. 4 se předjímala „nezbytná opatření“ obou partnerů „k zajištění socialistických vymožeností národů, bezpečnosti a nezávislosti a územní celistvosti obou zemí“ a v paragrafu následujícím se také obecně akcentovalo „úsilí na obranu míru a bezpečnosti národů před úklady agresivních sil imperialismu a reakce“. V sovětském návrhu se navíc výslovně ohlašovalo odhodlání pomoci zemím, osvobodivším se z koloniální nadvlády, což mělo fakticky *verbis expressis* zavázat Prahu k aktivní podpoře sovětské politiky ve třetím světě. Následující čl. 6 potvrzoval nulitu mnichovské dohody „od samotného počátku“, teprve pak následoval artikul týkající se mírového soužití států „s různým společenským zřízením“ a další artikul (8.), týkající se evropské bezpečnosti. Podobně jako ve verzi české zde byla jako podmínka zdůrazněna nedotknutelnost státních hranic v Evropě, vytvořených po druhé světové válce. Povinnost společné obrany v případě ozbrojeného útoku „ze strany kteréhokoliv státu nebo skupiny států“, byla pak konkretizována v následující-

28 Tamtéž.

29 Tzv. moskevská smlouva mezi Spolkovou republikou Německo a SSSR byla podepsána kancléřem W. Brandtem a šéfem sovětské vlády A. Kosyginem 12. srpna 1970. Helga HAFETN-DORN, *Coming of Age: German Foreign Policy since 1945*. Lanham – Oxford 2007, s. 167.

cím odstavci 9. Další paragraf, předjímající vzájemné informování a konzultace o zahraničně-politických otázkách, se prakticky shodoval s československým návrhem, v sovětské verzi po něm ale následoval ještě paragraf 11, v němž obě strany prohlašovaly, že žádné jejich závazky nejsou v rozporu s ustanovením této smlouvy. Identická byla pak závěrečná ustanovení, týkající se dvacetileté platnosti dokumentu a mechanismů ratifikace.

Při již zmíněných konzultacích náměstků ministrů zahraničí na přelomu února a března 1970 (za československou stranu je vedl M. Klusák) byla z obou návrhů porýžena jakási syntéza, jež se stala základem pro smlouvu podepsanou o dva měsíce později.³⁰ Jejím porovnáním s oběma výše přehlednutými verzemi zjistíme, že se základem finální podoby stal návrh ruský; byly do něho ale doplněny i články z verze československé, takže konečné znění dokumentu mělo nakonec paragrafů 14. Na jeho obsahu a tím méně duchu, plně vycházejícím z „Brežněvovy doktríny“, to ovšem samozřejmě nic neměnilo. Obsáhla preambule nejen odkazovala na předcházející smlouvy z let 1943, 1963 a 1955, ale výslovně hovořila o „internacionální povinnosti všech socialistických zemí“ upevňovat a hájit socialistické vymoženosti. První článek smlouvy pak již tyto myšlenky přímo neopakoval a uvazoval jen jakýsi obecný program rozvíjení „věčného, nerozborného přátelství“ mezi národy obou zemí, jehož konkrétní složky byly poté podrobněji naznačeny ve třech následujících paragrafech. Čl. 5, předjímající „neochvějnou a rozhodnou vůli dále pokračovat v budování socialismu a komunismu“, naopak plně vycházel ze sovětských návrhů a v zásadě identická byla i znění artikulů dalších včetně odkazu na absolutní neplatnost mnichovské dohody od samého počátku. Články 8 až 10 nastiňovaly snahu o pevnou evropskou bezpečnostní strukturu, vycházející z iniciativ Varšavského paktu z předcházejícího období. Samozřejmě připomínaly, že nezbytnou podmínkou je potvrzení poválečných státních hranic, a anticipovaly také právo (resp. povinnost) smluvních stran na společnou obranu, odkazující v té souvislosti ovšem i na závazky z Varšavské smlouvy. Čl. 11 zakotvoval závazek vzájemných informací a konzultací o zahraničně-politických otázkách, následující článek potvrzoval komptabilitu smlouvy s předcházejícími závazky obou smluvních stran. Následovaly poslední odstavce, týkající se její platnosti a ratifikačních mechanismů.

Finálním momentem v přípravě smlouvy se stala první oficiální návštěva šéfa sovětské diplomacie Andreje Andrejeviče Gromyka po srpnové invazi v Praze ve dnech 16. – 21. března 1970.³¹ Sovětský zahraniční ministr při ní po-

30 AMZV, Praha, TO SSSR 1970–1974, kart. 1, dok. č. 020.473/70-1, příl. č. III. Zpráva o přípravách sjednání nové smlouvy o přátelství.

31 Resumé z rozhovorů z této návštěvy viz tamtéž, kart. 1.

chválil nové stranické vedení, jež prý už dalo „trvalý pozitivní směr vývoje v zemi“. Většina rozhovorů se nicméně týkala agendy zahraničně-politické, a to jak chystané smlouvy, tak aktuálního vývoje některých evropských záležitostí, především pokračujících sovětsko-západoněmeckých jednání. Gromyko československou stranu informoval o detailech vlastních negociací s Bonnem, jejichž smluvní završení – tedy klíč k případným dalším krokům nové Brandtovy Ost-Politik – podmiňoval jednak bezpodmínečným uznáním poválečných hranic v Evropě ze strany NSR, jednak vyřešením vztahů obou německých států, tj. uznáním existence NDR ze strany spolkové vlády. Šéf sovětské diplomacie přitom sice československé kolegy zpravil, že podle prohlášení Brandtova blízkého spolupracovníka Egon Bahra Spolková republika nemá vůči nikomu žádné teritoriální požadavky; SSSR se však i tak zavázal v rozhovorech s Němci trvat na stanovisku neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku, což se ostatně promítlo i do textu chystané smlouvy sovětsko-československé. Návštěva potom skončila vydáním společného komuniké, konstatujícího – pochopitelně – „plnou shodu názorů na všechny projednávané otázky...“

Vlastní slavnostní podpis československo-sovětské smlouvy, realizovaný jako hlavní cíl poněkud spektakulární třídní pražské návštěvy nejvyšších sovětských představitelů v čele s L. I. Brežněvem a A. N. Kosyginem ve dnech 5.–7. května t. r., byl svými režiséry zřejmě zamýšlen jako jakýsi „antisrpen“, a v tomto smyslu také vyznívalo ladění celé řady projevů jak ze strany československé, tak z úst hostů. Husák hned při uvítání Sovětů na letišti deklaroval, „že naše národní a státní existence, svoboda a klidný rozvoj jsou možné jen v úzkém spojení, přátelství a spolupráci se Sovětským svazem“.³² Podobná *dicta*, spojená s deklamacemi o „upevnění socialistických základů našeho společenského zřízení“, pak zaznívala i v dalších projevech, byť byly částečně tematicky, ale i „emocionálně“ přece jen odstíněny. Husák v projevu při vlastním podpisu smlouvy 6. května 1970 celkem oprávněně prohlásil, že jde o dokument důležitý nejen pro svobodnou existenci Československa a jeho suverenitu, ale i za záruku „jeho socialistického rozvoje“, jež otevírá velké možnosti pro další rozvoj spolupráce obou zemí. V témže projevu pak označil vývoj po lednu 1968 za pokus o „kontrarevoluční zvrát“, přičemž kritiky nového režimu, zvláště ty v exilu, přirovnal dokonce k pronacistické kolaboraci z let druhé světové války. V logice takového výkladu mohl ovšem invazi snadno interpretovat „jako skutečnou bratrskou pomoc našemu lidu, naší straně, našemu státu...“³³ Projev Brežněva při té příležitosti byl kratší a obecnější, i když i on akcentoval z obsahu právě pode-

32 Cit. dle *Dokumenty československé zahraniční politiky*, Praha 1970, s. 123–124.

33 Tamtéž, s. 131.

psaného paktu program „nezbytných opatření k obraně socialistických vymožeností sovětského a československého lidu...“

Smlouva sama měla ten obsah i podobu, jak již bylo naznačeno.³⁴ V obsáhlé preambuli se vedle historického exkursu – mimo jiné – připomínala přesně v duchu „Brežněvovy doktríny“ povinnost všech socialistických zemí podporovat, upevňovat a chránit socialistické vymoženosti, současně se s deklarací snahy o upevňování míru a bezpečnosti v Evropě zakotvovalo odhodlání „účinně čelit imperialismu, revanšismu a militarismu“. Tyto teze pak byly spolu se staršími závazky a některými obecnými principy rozvedeny ve čtrnácti paragrafech paktu, věrných strukturu dohodnuté definitivně při Gromykově březnové návštěvě. Z hlediska bilaterálního byl jistě nejdůležitější čl. 5, jímž se obě strany zavazovaly k dalšímu úsilí o budování „socialismu a komunismu“ a k nutným opatřením „k ochraně socialistických vymožeností lidu,“ čímž byl společenství dáván ten obsah, jaký vyžadovala Brežněvova doktrína. Z československého hlediska byl samozřejmě důležitý paragraf následující, jímž byl Mnichov znovu označen za dokument vynucený hrubým narušením mezinárodního práva, a proto byl klasifikován jako nulitní od samého počátku. Další zahraničněpolitické závazky již ale vycházely plně z koncepce sovětské zahraniční politiky a jejích záměrů potvrdit poválečné uspořádání Evropy, a to nejen politicko-geograficky (jež bylo jistě i v zájmu národů Československa), ale i mocensko-politicky, tj. z hlediska po r. 1945 etablovaných režimů. Vlastní smluvní závazky byly přitom plně provázány s literou Varšavské smlouvy, přičemž dokument měl platit dvacet let a v případě předcházejícího nevyhovění se automaticky prodlužovat v dalších pětiletých lhůtách. V tomto ohledu byla, poznamenejme *cum grano salis*, její platnost naplněna takřka do puntíku.³⁵

Oficiální proslovy, pronesené téhož dne na Pražském hradě, později na sovětské ambasádě a ještě později u příležitosti oslav pětadvacátého výročí osvobození od německé okupace se pochopitelně předháněly ve vyzdvihování významu právě podepsaného paktu jako nejdůležitější záruky neodvislé státní existence Československa, ohrožovaného prý stále agresivním imperialismem. Nejdále ovšem v podobných deklamacích zašel sám Husák, který ve svém jinak velmi obsáhlém a bilancujícím projevu ze 7. května dokazoval především eko-

34 Její znění viz např. v: Jitka VONDROVÁ – Jaromír NAVRÁTIL, *Mezinárodní souvislosti československé reformy 1967–1970: Zářní 1968 – květen 1970. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/3, Praha-Brno 1997, dok. č. 282, s. 346–348. Edice ovšem jinak další dokumenty, týkající se přípravy paktu, nepřináší.

35 Formálně totiž smlouva platila skutečně až do jara 1990, kdy její platnost vypršela, viz níže. Na otázku, zda-li Gorbačovovo nové vedení SSSR předtím, ještě před listopadem 1989, projevilo zájem nahradit ji poněkud moderněji formulovaným dokumentem, dostupná československá dokumentace odpověď nedává.

nomickou výkonnost a sociální přednosti socialismu oproti předcházejícím uspořádání. Závazky nové smlouvy tu ale přímo spojil i s apelem na vládu Spolkové republiky Německo, aby se definitivně nejen zavázala k respektování poválečných státních hranic a bezpodmínečně uznala nulitu Mnichova a v neposlední řadě zastavila aktivity „revanšistických organizací“. To byla ovšem více řečnická cvičení nežli realistické vývody, i když na druhé straně nelze pochybovat, že jedině celek dalších smluv mezi SRN, SSSR a dalšími východoevropskými státy umožnil Československu v následujících letech uhájit vůči stanoviskům Bonnu podstatu vlastní interpretace Mnichova.

Smlouva ze 6. května 1970 se v následujícím období skutečně stala jakousi politickou i právní osou dalších vnějších aktivit komunistického Československa, jež nyní – přesně podle litery paktu – ještě úžeji ve všech rovinách koordinovalo diplomacii se záměry východní velmoci. Absolutní prioritou těsné spolupráce ČSSR se Sovětským svazem ostatně pro normalizační komunistické vedení československého státu platila až do konce režimu, i když byla v posledních letech poněkud oslabena rozpačitou (a interně mnohdy i odmítavou) recepcí reformního procesu v SSSR. Jak velkou důležitost přitom tehdejší vedení československé komunistické diplomacie smlouvě a její realizaci přikládaly, svědčí i periodicky sestavované přehledy o jejím naplňování, a to jak v základní oblasti politické a diplomatické, tak v dalších složkách vztahů.³⁶ Přitom nutno opakovat, že už vzhledem ke složení normalizační vládní garnitury nyní ČSSR náležela k nejloajálnějším, resp. nejposlušnějším spojencům Svazu, což také špičkoví představitelé sovětské diplomacie v čele s A. A. Gromykiem opakovaně v rozhovorech s československými zástupci včetně do čela Černínského paláce brzy dosazeného Bohuslava Chňoupk³⁷ oceňovali, i když byla evidentně realizace klauzulí smlouvy současně bedlivě sledována.

U příležitosti nadcházejícího desátého výročí podpisu paktu v březnu 1980 sice tehdejší rada vyslanec moskevské ambasády ČSSR Zdenko Cheben upozorňoval, že „sovětští přátelé věnují plnění ducha i litery smlouvy nadále velkou pozornost“. Jedním dechem však mohl dodat, že „ZÚ Moskva nezaznamenal žádné poznatky, které by ze sovětské strany poukazovaly na vyskytující se vážné nedostatky ve vzájemných vztazích“.³⁸ Totéž později, i po nástupu nových nejvyšších představitelů, Jurije Vladimiroviče Andropova a pak i Konstantina Usti-

36 Srov. např. AMZV, Praha, TO SSSR 1975–1979, zpráva o plnění smlouvy z 6. května 1970 ze 14. září 1978 a d.

37 B. Chňoupek, od října 1970 československý velvyslanec v SSSR, se stal ministrem zahraničních věcí v prosinci 1971.

38 AMZV, Praha, TO SSSR 1980–1989, Správa o plnění Zmluvy o přátelství, spolupráci a vzájemnej pomoci medzi ČSSR a ZSSR... z 31. března 1980.

noviče Černěnka v letech 1982–1984, opakoval šéfovi pražské diplomacie i Gromyko, který dokonce vývoj československo-sovětských vztahů v té době dával do protikladu k problémům, jež se vyskytovaly mezi Moskvou a jejími dalšími východoevropskými klienty: „... s Československem takové problémy neexistují, a proto se otázky styků s ním nemusí dostávat na pořad jednání nejvyšších stranických orgánů... Rozvoj vzájemných vztahů je pozitivní a probíhá bezproblémově.“³⁹

Jen nedávno zpřístupněné úřední dokumenty k československo-sovětské relaci v poslední půldruhé dekádě komunistického režimu přitom ukazují, že pražské stranické vedení právě od podpisu smlouvy z května 1970 odvozovalo intenzifikaci vztahů nejen v politické, ale i v řadě dalších oblastí, hospodářskou počínaje a kulturou konče, byť vývoj spolupráce v těchto i další oblasti samozřejmě konkrétněji zakotvovala řada smluv a dohod dalších. Již citovaný elaborát Z. Chebena např. výslovně upozorňoval na prohlubování vztahů a styků v oblasti ideologie, propagandy a přípravy stranických funkcionářů, ale také rozmnožování kontaktů partajních orgánů nejen na nejvyšší, ale i regionální úrovni. „Duch“ smlouvy však vytvářel i obecný rámec k výrazné intenzifikaci vazeb ekonomických a obchodních, jež tehdy už jednoznačně směřovaly jak hlubší koordinaci pětiletých plánů (v případě Československa páté, šesté a dalších pětiletěk), tak později vytváření některých programů dlouhodobějších, mj. tzv. dlouhodobějšího programu specializace a kooperace mezi oběma zeměmi na roky 1980–1990, podepsaného v březnu 1980.⁴⁰ Přitom, dodejme, i pouhý objem vzájemné ekonomické spolupráce v uvedeném období neustále rostl, a jestliže byl obrat celkového vzájemného obchodu v momentu podpisu zmiňované smlouvy odhadován na 2,19 miliardy rublů, pak o deset let později to byla již částka 7,3 miliardy a koncem první poloviny osmdesátých let, tj. před zahájením radikálních proměn v řízení SSSR v čele s Michaiilem Sergejevičem Gorbačevem, již hodnota vzájemného obchodu mezi oběma státy daleko převýšila 11 miliard rublů.⁴¹

Nástup nové sovětské vládní garnitury v čele s Gorbačovem na jaře 1985 postupně vnesl řadu nových momentů i do sovětsko-československých vztahů – a tedy i do aplikace analyzované smlouvy. Z naší ne zcela úplně úřední dokumentace příslušného teritoriálního odboru tehdejšího FMZV lze vyvodit, že

39 Tamtéž, kart. 4, Zpráva o průběhu pracovního setkání ministra B. Chňoupka s členem Politbyra ÚV KSSS ministrem A. A. Gromykem z 27. září 1983.

40 Tamtéž, Zaměření a hlavní úkoly čs. zahraniční politiky vůči Svazu sovětských socialistických republik, materiál, sestavený kolektivem v čele s tehdejším velvyslancem M. Zavadilem pro pořadu kolegia FMZV z března 1984.

41 AMZV, Praha, TO SSSR 1980–1989, Zaměření a hlavní úkoly čs. zahraniční politiky..., příloha III, s. 8.

vedoucí sovětských představitelů v rozhovorech se svými československými protějšky minimálně v letech 1985–1986 stále spojovali další rozvoj vzájemné relace s „duchem a literou Smlouvy o přátelství z r. 1970“. Sověti údajně oceňovali i průběh XVII. sjezdu KSČ, následujícím bezprostředně po jejich vlastním klíčovém XXVII. sjezdu, na němž byly definitivně odstartována přestavba a jí provázející další procesy. Např. nový šéf sovětské diplomacie Eduard Ševarnadze tehdy ještě ocenil vzájemné vztahy „jako bezoblačné, pevné skutečně přátelské a intenzivní...“.⁴² Symptomatické bylo i tehdejší vysoké oceňování role G. Husáka, jehož přinejmenším počáteční vztahy s novým generálním tajemníkem ÚV KSSS byly tehdy charakterizovány „jako nejintenzivnější v historii vzájemných vztahů...“. Sovětská strana také vyzdvihovala posilující ekonomickou provázanost obou států včetně pružnosti, s jakou ČSSR reagovala na některé podněty Moskvy týkající se např. dlouhodobější koordinace národohospodářských plánů, otázek specializace atd.⁴³ Sám Ševarnadze také značně oceňoval spolupráci s B. Chňoupkem, která v řadě oblastí přesahovala dosavadní zřejmě přísně formalizované modely spolupráce – lze-li tak vůbec fungování vazeb mezi Gromykem a šéfy diplomacií menších sovětských satelitů označit. Jenže, jak dnes víme z různých dalších zdrojů, Gorbačov se poměrně záhy (údajně ještě r. 1985) distancoval od intervenčních prvků Brežněvovy doktríny a již v tom bylo nepochybně skryto úskalí dalšího vývoje vztahů reformního moskevského vedení s normalizační pražskou garniturou.⁴⁴

Ani nový nejvyšší sovětský představitel a jeho spolupracovníci se ovšem až do listopadu 1989 neodhodlali distancovat od sovětské invaze a v tomto ohledu jejich kroky, mj. Gorbačovovy vlastní projevy při jeho návštěvě ČSSR v dubnu 1987, pro většinu československé veřejnosti jistě zklamáním. V metropoli na Vltavě jen uslyšeli, jak je „v ekonomických vztazích nezbytné dodržovat zásady vzájemné výhodnosti a vzájemné pomoci“, ale také o snižování sovětské přítomnosti ve střední Evropě a samozřejmě – sotva k velké libosti zdejších dogmatiků v čele s Vasillem Bilakem – o nutnosti budování „evropského domu“. K celkové demokratizaci, o níž již nejvyšší sovětský představitel běžně hovořil, však jistě Husákovy vedení KSČ nepohnul a zdá se také, že v Moskvě byli situací v Praze stále více rozčarováni. Pražští soudruzi však pružně využili Gorbačovovy teze o tom, že každá země musí postupovat „podle vlastní strategické linie“, a – s vý-

42 Tamtéž, kart. 4, informace o oficiální návštěvě ministra zahraničí B. Chňouпка v SSSR v dubnu 1986.

43 Obchod s SSSR tehdy tvořil plných 45 % obchodní výměny ČSSR a i z hlediska sovětského dosahoval téměř 9 % podílu. Tamtéž.

44 Podle svého životopisce Martina McCauleye se Gorbačov distancoval od Brežněvovy doktríny před lídry z východními Evropy hned na pohřbu Konstantina Černěnka v březnu 1985. Srov. Martin MCCAULEY, *Gorbachev*, Londýn 1999, s. 132.

jminkou kosmetických úprav v rovině ekonomické – nejen zachovali dosavadní rigidní model, ale využili větší volnosti k utužování vztahů s podobně konzervativními režimy ve Východním Berlíně, Bukurešti a evidentně také v Pekingu, byť je od toho Moskva přinejmenším zpočátku zrazovala.⁴⁵ Na oslavách sedmdesátého výročí bolševické říjnové revoluce v Moskvě počátkem listopadu téhož roku sice prezident G. Husák opakoval některé módní teze o potřebě prohloubení mezinárodní spolupráce. Současně ale zdůraznil „názorové rozdíly, různé představy o cestách společenského vývoje“, i odlišnost podmínek, „ve kterých působí“. *Perestrojka* byla zkrátka „nepřenosná“ – a s jejím rozmachem postupně z československých úředních dokumentů po r. 1987 mizely i odkazy na smlouvu z 6. května 1970, tvořící až dosud základní osu pro vnější politické aktivity normalizačního Československa.

Dosud zpřístupněná dokumentace zatím nedává jednoznačnou odpověď, zda nové vedení KSČ v čele s Miloušem Jakešem a Ladislavem Adamcem chtělo přistoupit na přelomu let 1989/1990 k prodloužení smlouvy, či ji nahradit novým dokumentem, formálně i obsahem podstatně lépe korespondujícím se zcela změněnou mezinárodní atmosférou po r. 1987. Totální zhroucení komunistického režimu v Československu, jistě nekorespondující ani s představou moskevských reformátorů, ovšem takový problém odložilo zcela *ad acta* a nové, demokratické vedení československého státu po listopadu 1989 hledělo postavit příští vývoj republiky se sovětskou velmocí na zcela novou bázi, v mnoha ohledech pochopitelně zásadně popírající nejen předcházející dvě dekády, ale mezinárodní orientaci poválečného Československa vůbec. Jejím výrazem pak byla i příprava zcela nové tzv. *Smlouvy o dobrém sousedství, přátelských vztazích a spolupráci mezi Československem a Sovětským svazem*. Tu parafoval první polistopadový ministr zahraničních věcí Jiří Dienstbier s novým šéfem moskevské diplomacie, někdejší pražským velvyslancem Borisem Pankinem, při návštěvě Moskvy 3. října 1991, kdy se současně Pankin současně nepřímou omluvil Československu za invazi v roce 1968.⁴⁶ To je ovšem již zcela jiná kapitola, časově přesahující rámec této knihy.

45 Srov. nejlépe Michal PULLMANN, *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011. Jak se sovětská diplomacie v první fázi přestavby snažila brzdit československé aktivity vůči ČLR pak jasně dokládají dokumenty, uložené v AMZV, Praha, TO SSSR 1980–1989.

46 Jiří DIENSTBIER, *Od snění k realitě. Vzpomínky*, Praha 1999, s. 280 n. Text této smlouvy viz in: *Československá zahraniční politika*. Dokumenty, č. 10B/1991, s. 1229–1239.

ZÁVĚR

Co říci závěrem? Československý prezident se poté, co Československo doplatilo na sklonku 30. let XX. století na spoléhání se na myšlenku kolektivní bezpečnosti, opíral o vytvoření nového, funkčnějšího systému dvojstranných smluv s velmocemi. Přes prvotní nesouhlas Velké Británie prosadil proto v souladu s československou exilovou vládou podepsání československo-sovětské smlouvy v prosinci 1943 jako jednoho ze základních kamenů pro bezpečnostní zajištění poválečného Československa, když plán na uzavření obdobných smluv s Velkou Británií a Spojenými státy ztroskotat na nezájmu západních spojenců. Lze souhlasit se závěry Jana Gebharta a Jana Kuklíka, že smlouva neměla být jenom ochranným štítem proti Německu, ale svým způsobem i „proti politickým a mocenským ambicím Stalina“ a že prezident jejím podpisem usiloval o obnovu postavení Československa v poválečné střední Evropě.¹ Možná lze zmínit v této souvislosti slova amerického státního podtajemníka Sumnera Wellese, jenž uvádí pozdější Benešova slova, že „budoucí nezávislost a bezpečnost Československa leží jediné v jeho způsobilosti jít po provaze přes propast mezi Východem a Západem. Z toho důvodu podnikl v době války své cesty do Moskvy ve víře, že jediné přímou dohodou se Stalinem může mít nějakou naději, aby jeho země byla uchráněna v příštích letech od ruské hegemonie“.²

Často bývá prezidentovi vytýkáno, že usiloval o podpis dohody se sovětským Ruskem. Ale měl na výběr? Měl vše ponechat volnému vývoji, nepokoušet se o žádné smluvní ujednání v době, kdy bylo jasné, že pro osvobození Československa bude rozhodující právě Rudá armáda? Vždyť v den podpisu československo-sovětské smlouvy se již sovětské jednotky probíjely Ukrajinou k nejnáchodnějším hranicím Československa, zatímco na Západě se teprve připravovaly plány na vylodění Spojenců ve Francii.

Můžeme si položit otázku: Ubíral by se vývoj v osvobozeném Československu jinými cestami, kdyby nebyla podepsána československo-sovětská smlouva? Ne zvolil by Sovětský svaz jiné metody (viz kupříkladu vývoj v sousedním Polsku, ale i příklady dalších zemí sovětské zájmové sféry), kterými by prosadil svou hegemonii ve středoevropském prostoru? Exponované postavení Československa uprostřed Evropy nedávalo příliš možností nějakého „finského“ vývoje. Naskytá se ale i řada dalších otázek.

1 Jan GEBHART, Jan KUKLÍK, *Velké dějiny země Koruny české*, díl XVb, Praha 2006, s. 285.

2 Cit dle: Archiv Národního muzea (ANM), Praha, mikrofilmy z pozůstalosti Jaromíra Smutného, uložené na Columbia University, č. neg. MN96-2036, Jaromír Smutný, *Vývoj vztahů československo-sovětských I. Cesta prezidenta Beneše do Moskvy 1943*, rkp., p. A00051.

Stále také hovoříme jen o Benešově zahraniční politice i o jeho vůdčí roli v zahraničním odboji. Bylo by asi dobré říci si kdo a do jaké míry tuto politiku spoluvytvářel. Určitě to nebyl Beneš sám, to bychom deklasovali úroveň československé exilové vlády, nicméně prezident je podepsán pod většinou základních direktiv. Devalvovali bychom však úlohu vlády, kdybychom např. opomínuli roli vládních prohlášení ve věci smlouvy z července resp. září 1943, která zarezonovala velmi výrazně u britské strany – samozřejmě negativně. Když přehlédnou historiografii československých válečných dějin, mám trochu dojem, jako by byl stále kladen více důraz na úlohu jednotlivce, resp. jednotlivců, než na úlohu kolektivního orgánu, tedy vlády a že vyjádření jednotlivců, často v neoficiálních rozhovorech, je leckdy přikládán větší význam, než vládním prohlášením.

Stále nám chybí zamyšlení nad úlohou exilového ministerstva zahraničních věcí, resp. jak významnou roli v něm hrál samotný ministr Jan Masaryk a jeho zástupce státní ministr Hubert Ripka, kde je neoddiskutovatelnou skutečností, že role obou těchto diplomatů byly spíše opačné ve vztahu k jejich funkcím. Stejně tak i jejich postoje ke klíčovým problémům československé zahraniční politiky byly často značně odlišné, jak to vidíme na příkladu idey československo-polské konfederace. V případě přípravy a realizace československo-sovětské smlouvy byl Masaryk na delší cestě ve Spojených státech, kde sice sehrál významnou roli propagační nejen v tamní krajanské obci, ale i v řadách širší americké veřejnosti i politiky, nicméně se nemohu zbavit dojmu, že se – často až příliš ochotně – vzdával řízení československé zahraniční politiky ve prospěch H. Ripky, který se stal vedle Beneše hlavním obhájcem smlouvy, a to nejen v řadách československého exilu, ale zvláště na zahraniční scéně. Proto bude třeba – také po dokončení edice zápisů ze zasedání exilové vlády a také zbylých válečných svazků edice Dokumenty československé zahraniční politiky – se těmito problémy detailně zabývat.

Tato práce, jak vyplývá z textu předchozích kapitol, nepřináší jednoznačný názor na československo-sovětskou smlouvu. Ani nemůže – kolik je lidí, tolik je názorů. Nechme proto na čtenáři, aby si na základě prezentovaných faktů sám učinil svůj závěr...

Jan Němeček

SEZNAM LITERATURY A PRAMENŮ

Archivy

Archiv bezpečnostních složek (ABS), Praha

302 – Hlavní správa vojenské kontrarozvědky

Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Praha, fondy:

Londýnský archiv (LA)

Londýnský archiv – důvěrný (LA-dův.)

Londýnský archiv – tajný (LA-T)

Právní odbor 1955–1969

Telegramy došlé (TD)

Telegramy odeslané (TO)

Teritoriální odbor SSSR (TO SSSR) 1970–1974; 1975–1979;

1980–1989

Archiv Národního muzea (ANM), Praha,

mikrofilmy z pozůstalosti Jaromíra Smutného z Columbia University

Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, Edvard Beneš II, 1939–1945

Архив внешней политики Российской Федерации (AVP RF), Moskva, fondy:

06 (Sekretariát V. M. Molotova)

07 (Sekretariát A. J. Vyšinského)

010 (Sekretariát N. N. Krestinského)

0138 (Referentura po Českoslovakii)

Archiwum Akt Nowych (AAN), Varšava,

Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), akta z Instytutu

Hoovera

Державний архів Закарпатської області (DAZO), Užhorod,

14 (Národní rada Zakarpatské Ukrajiny)

Hoover Institution Archives (HIA), Stanford,
Ducháček Collection
Osuský Collection
Táborský Collection

Instytut Polski i Muzeum imienia Generała Sikorskiego (IPMS), Londýn,
A.XII (Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie)

Library of Congress (LC), Washington, D.C.,
W. Averell Harriman Papers

Národní archiv (NA), Praha, fondy:
114 (Úřad řííšského protektora)
61 – Londýnský archiv (LA)
Archiv Huberta Ripky (AHR)
Předsednictvo ministerské rady – Londýn (PMR-L)
Ministerstvo vnitra – Londýn (MV-L)
Státní rada–Londýn (SR-L)
Státní úřad plánovací – I (SÚP)
V. Patzak

National Archives and Record Administration (NARA), Washington,
Record Group (RG) 59

Российский государственный архив социально-политической истории
(RGASPI), Moskva,
495 – Исполком Коминтерна

Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton, N. J.,
Hamilton Fish Armstrong Collection

The National Archives (TNA), Londýn, fondy:
Foreign Office (FO) 371 – General Correspondence
FO 800 – Private Collections Ministers and Officials: Various

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VÚA–VHA), Praha, fon-
dy:
37 (Velitelství vojenské zpravodajské služby)
20 (Československý zahraniční odboj na Západě)
Velitelství osvobozeného území (VOÚ)

Paměti:

- BALKO Ján, *Desať rokov v slovenskej politike. Život v piatich režimoch*, Prešov 2006
- BENEŠ Edvard, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, Praha 1948
- BOHLEN Charles, *Witness to History, 1929–1969*, New York 1973
- ČECHUROVÁ Jana – KUKLÍK Jan – ČECHURA Jaroslav – NĚMEČEK Jan (eds.), *Válečné deníky Jana Opočenského*, Praha 2001
- DIENSTBIER Jiří, *Od snění k realitě. Vzpomínky*, Praha 1999
- FEIERABEND Ladislav Karel, *Politické vzpomínky*, sv. 3, Brno 1996
- GAULLE Charles de, *Válečné paměti 1940–1944*, Praha 1989
- GROL Milan, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Bělehrad 1990
- HARRIMAN William Averell – ABEL Elie, *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946*, Londýn 1976
- HARVEY John (ed.), *The War Diaries of Oliver Harvey 1941–1945*, Londýn, 1978
- HUSÁK Gustáv, *O československo-sovietskom priateľstve, spojeníctve a spolupráci*, Praha 1985
- CHURCHILL Winston Spencer, *Druhá světová válka, díl V. – Kruh se uzavírá*, Praha 1995
- LAŠTOVIČKA Bohuslav, *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR*, Praha 1978
- МАЙСКИЙ Иван Михайлович, *Дневник дипломата. Лондон 1934–1943*, кн. 2, часть 2, Moskva 2009
- SMUTNÝ Jaromír, *Svědectví prezidentova kancléře*, Praha 1996
- WELLES Sumner, *Roosevelt zachraňuje mír. Paměti amerického diplomata*, Praha 1947
- The Eden Memoirs. The Reckoning*, Londýn 1965
- Zápisky generála Rudolfa Viesta (Exil 1939–1944)*, Bratislava 2002

Edice pramenů

- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, tom III (kwiecień 1943 – lipiec 1944)*, Vratislav – Varšava – Krakov 1990
- BENEŠ Edvard, *Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–45*, Praha 1946
- Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. I/1, I/2*, Praha 1965
- Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance*, ed. Ivan ŠŤOVÍČEK a Jaroslav VALENTA, Praha 1995

- Československá zahraniční politika v roce 1942. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. B/3/1, Jan NĚMEČEK, Jan KUKLÍK, Helena NOVÁČKOVÁ, Ivan ŠŤOVÍČEK (eds.), Praha 2010
- Československo-francouzské vztahy v diplomatických jednáních 1940–1945, Jan NĚMEČEK, Helena NOVÁČKOVÁ, Ivan ŠŤOVÍČEK, Jan KUKLÍK (eds.), Praha 2005
- Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty, díl 1, 2, Jan NĚMEČEK, Helena NOVÁČKOVÁ, Ivan ŠŤOVÍČEK, Miroslav TEJCHMAN (eds.), Praha 1998, 1999
- Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945, sv. 2, Londýn 1967
- Dokumenty a materiály k dějinám československo-polských vztahů v letech 1944–1948, Praha 1985
- Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů, díl 3, 4/1, 4/2, Praha 1979, 1982, 1984
- Dokumenty k československé zahraniční politice, Praha 1963
- Документы внешней политики СССР, том XXIV, XXV, книга 1, Москва 2000, 2010
- Foreign Relations of the United States, 1943, vol. III, Washington, D.C. 1963
- GEBHART Jan a kol., Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava. Edice tiskových konferencí z let 1939–1945 [CD-ROM], Praha 2010
- GOTTWALD Klement, O československé zahraniční politice, Praha 1950
- GOTTWALD Klement, Spisy, sv. 11, Bratislava 1955
- GOTTWALD Klement, Spisy, sv. 12, Praha 1955
- История внешней политики СССР 1917–1975, т. 1: 1917–1945 гг., Москва 1976
- JECH Karel – KAPLAN Karel, Dekrety prezidenta republiky 1940–1945, díl 1, Brno 1995
- Katyň. Dokumenty zbrodni, Tom 3. Losy ocalałych. Lipiec 1940 – marzec 1943, Varšava 2001
- KIMBALL Warren F. (ed.), Churchill and Roosevelt, the Complete Correspondence, II, Princeton (NJ) 1984
- Od Mnichova po Košice. Výbor z rozhlasových projevů Zdeňka Fierlingera velvyslance ČSR v SSSR. Svědectví a dokumenty 1939–1945, Praha 1946
- Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. B/2/2, Jan NĚMEČEK, Jan KUKLÍK, Helena NOVÁČKOVÁ, Ivan ŠŤOVÍČEK (eds.), Praha 2009
- OTÁHALOVÁ Libuše – ČERVINKOVÁ Milada (eds.), Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943, díl I, Praha 1966
- Organizace Varšavské smlouvy 1955–1975. Dokumenty a materiály, Praha 1975

- Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, tom VI. (lipiec 1943 – kwiecień 1944), Marian ZGÓRNIAK – Wojciech ROJEK – Andrzej SUCHCITZ (eds.), Krakov 2003
- Československo-sovětské vztahy 1961–1971. Dokumenty a materiály, red. Milan KLUSÁK a Nikolaj Nikolajevič RODIONOV, Praha 1975
- RZHESEVSKY Oleg A., War and Diplomacy. The Making of the Grand Alliance, Amsterdam 1996
- Slovenské národné povstanie. Dokumenty, sestavil Vilém PREČAN, Bratislava 1965
- Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty, sestavil Vilém PREČAN, Bratislava 1970
- СССР и германский вопрос 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации, 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г., том 1, Moskva 1996
- Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów, Varšava 1956
- VESELÝ Zdeněk (ed.), Československá zahraniční politika 1945–1989, Praha 2001
- VONDROVÁ Jitka, Češi a sudetoněmecká otázka. Dokumenty 1939–1945, Praha 1994
- VONDROVÁ Jitka – NAVRÁTIL Jaromír, Mezinárodní souvislosti československé reformy 1967–1970: Září 1968 – květen 1970. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/3, Praha-Brno 1997
- Za svobodu do nové Československé republiky. Ideový program domácího odbojového hnutí vypracovaný v letech 1939–1941, Praha 1945
- Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně, díl III.1 (leden–červen 1943), Jan NĚMEČEK – Ivan ŠŤOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK – Jan BÍLEK (eds.), Praha 2012
- Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně, díl III.2 (červenec–prosinec 1943), Jan NĚMEČEK – Ivan ŠŤOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK – Jan BÍLEK (eds.), Praha 2012

Výběr z literatury

- BARKER Elisabeth, Churchill and Eden at War, Londýn 1978
- BENEŠ Edvard, Demokracie dnes a zítra, Praha 1945
- BERGER Oldřich, Velké dílo. Hospodářsko-politický profil československého znárodnění, Praha 1946
- BRADLEY John, Válka a mír po roce 1945, Praha 1994

- BRANDES Detlef, Grossbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943, Mnichov 1988 (česky: Exil v Londýně 1939–1943. Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem, Praha 2003)
- BROD Toman, Osudný omyl Edvarda Beneše 1939–1948. Československá cesta do područí, Praha 2002
- BROWN Martin David, Dealing with Democrats. The British Foreign Office and the Czechoslovak Émigrés in Great Britain, 1939 to 1945, Frankfurt am Main 2006
- BRZEZINSKI Zbigniew, The Soviet Bloc: Unity and Conflict, Harvard 1967
- CARLTON David, Anthony Eden. A Biography, Londýn 1981
- CLARK Lloyd, Kursk: The Greatest Battle. Eastern Front 1943, Londýn 2013
- DALLEK Robert, Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945, Oxford – New York 1979
- DEJMEK Jindřich, Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992): vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky, Praha 2002
- DEJMEK Jindřich, Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata, díl 1, Revolucionář a diplomat (1884–1935), Praha 2006
- DEJMEK Jindřich, Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata, díl 2, Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948), Praha 2008
- DURACZYŃSKI Eugeniusz, Układ Sikorski–Majski. Wybór dokumentów, Varšava 1990
- DURMAN Karel, Popely ještě žhavé, I., Válka a nukleární mír, Praha 2004
- FLEMING Denna Frank, Americká politika a studená válka, Praha 1971
- FLEMING Denna Frank, The Cold War and its Origins, 1917–1960, Londýn 1961
- FRIEDL Jiří, Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády (Polskie Siły Zbrojne) za druhé světové války, Praha 2005 (v polštině Na jednym froncie. Czechosłowacko-polskie stosunki wojskowe 1939–1945, Gdaňsk – Varšava 2011)
- FRIEDL Jiří – JIRÁSEK Zdeněk, Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949, Praha 2008
- GEBHART Jan – KUKLÍK Jan, Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XVb 1938–1945, Praha 2007
- MCCAULEY Martin, Gorbachev, Londýn 1999
- HAFETNDORN Helga, Coming of Age: German Foreign Policy since 1945. Lanham – Oxford 2007
- HRBEK Jaroslav – SMETANA Vít a kol., Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944–1945, sv. I, Praha 2009

- KALVODA Josef, Role Československa v sovětské strategii, Kladno 1999
- KAMIŇSKI Marek Kazimierz, Edward Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1943, Varšava 2005
- KAMIŇSKI Marek Kazimierz, Edward Beneš we współpracy z Kremlem. Polityka zagraniczna władz czechosłowackich na emigracji 1943–1945, Varšava 2009
- KENNEDY-PIPE Caroline, Origin of the Cold War, Basingstoke – New York 2007
- KIMBALL Warren F., The Juggler. Franklin Roosevelt as Wartime Statesman, Princeton (NJ) 1991
- KISIELEWSKI Tadeusz, Federacja Środkowo-Europejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943, Varšava 1991
- KISSINGER Henry, Umění diplomacie. Od Richelieua k pádu Berlínské zdi, Praha 1996
- KOLODZIEJ Edward, Security and International Relations, Cambridge 2005
- KORČEK Ján, Slovenská republika 1943–1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu, Bratislava 1999
- KUBŮ Eduard – PÁTEK Jaroslav (eds.), Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha 2000
- KUKLÍK Jan – Jan NĚMEČEK – ŠEBEK Jaroslav, Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo, Praha 2011
- KUKLÍK Jan – NĚMEČEK Jan, Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945, Praha 2004
- KUKLÍK Jan, Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940, Praha 1996
- KUKLÍK Jan, Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945, Praha 1998
- KVAČEK Robert, Nad Evropou zataženo, Praha 1996
- LEFFLER Melvyn P. – PAINTER David S., Origins of the Cold War. An International History, Routledge 2005
- LUDLOW N. Piers (ed.), European Integration and the Cold War: Ost-politik – Westpolitik, 1965–1973, Londýn 2009
- LUŇÁK Petr, Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce, Praha 1997
- LUNDESTAD Geir, The American Non-Policy towards Eastern Europe: 1943–1947, Tromsø 1978
- MACKENZIE Compton, Dr. Beneš, Praha 1947
- MARJINA Valentina Vladimirovna, Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны 1939–1945 гг., книга 2 (1941–1945 гг.), Moskva 2009

- MICHÁLEK Slavomír, Nádeje a vytriezvenia. Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951, Bratislava 1995
- MODELSKI George, Long cycles in world politics, Londýn 1987
- NÁLEVKA Vladimír, Kapitoly z dějin studené války, 1. díl, Praha 1997
- NĚMEČEK Jan, Od spojenectví k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945, Praha 2003
- NĚMEČEK Jan, Soumrak a úsvit československé diplomacie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady, Praha 2008
- OUIMET Matthew J., The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy, Chapel Hill 2003
- PASÁK Tomáš, Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945, Praha 1980
- PRŮCHA Václav a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, díl 2 (1945–1992), Brno 2009
- PULLMANN Michal, Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu, Praha 2011
- REIMAN Michal a kol., Zrod velmoci: dějiny Sovětského svazu 1917–1945, Praha 2013
- RUBCOV Jurij, Mechlis. Fanatický přísluhovač Stalinovy krutovlády v sovětském Rusku, Brno 2008
- RUTKOWSKI Tadeusz Paweł, Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna, Varšava 2000
- SYRNÝ Marek, Slovenskí komunisti v rokoch 1939–1944. Náčrt dejín Komunistickej strany Slovenska v odboji a v Povstaní, Banská Bystrica 2013
- TÁBORSKÝ Eduard, Naše věc. Československo ve světle mezinárodního práva za druhé světové války, Praha 1946
- TÁBORSKÝ Eduard, President E. Beneš between West and East 1938–1948, Stanford 1981 (české upravené vydání: Prezident Beneš mezi Západem a Východem, Praha 1993)
- WANNER Jan, Spojené státy a evropská válka 1939–1945, I-III, Praha 2001-2002
- WEIGLEY Russell, The American Way of War: A History of US Military Strategy and Policy, New York 1973
- WILLIAMS William Appleman, The Tragedy of American Diplomacy, Cleveland 1959
- YOUNG John, America, Russia and the Cold War, 1941–1998, Londýn 1999
- ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ Zlatica, Cesty k sebe. K česko-slovenským vztahom a k cestám návratu československej štátnosti počas druhej svetovej vojny, Praha 2009
- ŽÁČEK Rudolf, Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943, Opava 2001

ŽÁČEK Rudolf, Těšínsko v československo-polských vztazích v letech 1939–1945, Český Těšín 2000

ŻURAWSKI vel GRAJEWSKI Radosław Paweł, Brytyjsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne, Varšava 2008

SUMMARY

The Czechoslovak-Soviet Treaty, signed in Moscow on December 12th, 1943, still raises a lot of emotions, particularly in the Czech and Slovak journalism and historiography. What is more, the existence of the Treaty projects onto the politics and by that the society-wide attitude is often affected. It was so from its very beginning which was started by the international negotiation of its signing in the 1943. The forty-year long communist era in Czechoslovakia did not help to eliminate the myths associated with it; on the contrary, it rather contributed to their further creation. At that time, especially during its first decade, it was impossible to rationally consider any interpretation of this contractual document which was taken as the basis of inviolable alliance with the Soviet Union. The situation which was in question of the importance of the Treaty was not uniform, even among the Czechoslovak exile; on the contrary, in this case we can find a wide range of its confirmed opponents as well as its confirmed proponents. It became possible to proceed to truly complex research just after 1989 – also on the basis of the systematic research on foreign archives, particularly the archives of Allied Powers of the antifascist coalition (both the West and the East). This complex research dealt not only with the formation and the preparation of the Treaty, but also with its consequences and, among others, with completely neglected question of its future destiny, thus its extension and finally the conclusion of a new treaty in 1970. The initial step was the publication of the basic source editions which made the fundamental materia on the topic of the Czechoslovak-Soviet relations as well as the Czechoslovak diplomacy in general accessible. However, what were crucial after the year 2000 were the stenographic records from the session of the Czechoslovak government-in-exile, which were the key sources for both the foreign policy and the internal politics. We cannot say that we are at the end of the two-pole discussions in this area, however, I do believe that it will be possible to fulfil the idea of publishing editions, whether it concerns the government records, or, the respective volumes of the edition “*Dokumenty československé zahraniční politiky*” (Documents on Czechoslovak Foreign Policy), in the next few years. The research on the subject of the history of the Czechoslovak state through the extensive research in domestic and foreign archives (particularly the archives of Allied Powers of the antifascist coalition) continues. What can be considered as the proof is also this collective monograph in which we “*sine ira et studio*” explain what this standard treaty truly meant for Czechoslovakia. We also present the interpretation which attempts to remove untruths, misconceptions and myths from the past. The monograph provides

not solely the expert public with the view based on the latest researches and findings of the Czech, as well as the world historiography.

After Czechoslovakia had suffered the consequences of relying on the idea of the collective security in the late 1930s, the Czechoslovak exiled administration counted on the formation of a new, more functional and more complete system of the bilateral treaties with great powers. Despite the initial disapproval of the United Kingdom in accordance with the Czechoslovak government-in-exile the Czechoslovak exiled administration enforced the signing of the Czechoslovak-Soviet Treaty in December 1943, as one of the cornerstones for ensuring the safety of post-war Czechoslovakia when the plan to conclude similar treaties with the United Kingdom and the United States had failed due to the disinterest of the western Allies. Beneš and the Czechoslovak government-in-exile are often blamed for their effort to sign an agreement with Soviet Russia. But did they have a choice? At the time when it was already obvious that the Red Army would be crucial for the liberation of Czechoslovakia, should have they let things take their own course instead of attempting the contractual agreement? After all, on the day of signing the Czechoslovak-Soviet Treaty it was the Soviet troops who were fighting their way through Ukraine to the easternmost border of Czechoslovakia, while on the West the Allies were still preparing plans for disembarkation in France. We can ask the question: Would the situation in liberated Czechoslovakia have developed differently if the Czechoslovak-Soviet Treaty had not been signed? Would not the Soviet Union have chosen any other methods of enforcing its hegemony in Central European area (see for example the situation in neighbouring Poland)? The exposed position of Czechoslovakia in the middle of Europe did not give much opportunity for rather “Finnish” development.

Přeložila Monika Křtěnová

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

Adamec, Ladislav – 174
Alexandrovskij, Sergej Sergejevič – 140, 142
Andropov, Jurij Vladimirovič – 171
Antropius, Josef – 150
Armstrong, Hamilton Fish – 52
Arosev, Alexandr – 140
Atkinson, Brooks – 133

B

Bahr, Egon – 169
Balko, Ján – 102
Baráček-Jacquier, Pavel – 13
Barker, William – 47
Bauer, Wilhelm – 79
Becker, Harry – 142
Bedö, Paul – 107
Beneš, Edvard – 9, 10, 12, 14–17, 19–25,
27–30, 32–35, 37–39, 41–45, 47, 49–54,
56, 57, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 72–74,
82–90, 97–100, 102, 103, 105–110, 114,
117, 118, 121–123, 125–128, 130, 137,
139, 140–144, 148, 152–155, 159, 161,
163, 175, 176
Beneš, Vojta – 118
Berger, Oldřich – 152
Berle, Adolf Augustus – 51
Bernheim, Ernst – 79
Beveridge, William – 147
Biddle, Anthony Joseph Drexel – 11
Biřak, Vasil – 173
Blažej, Vilím – 152
Bogomolov, Alexandr Jefremovič – 13, 17,
19–21, 24, 26, 29, 30, 53
Bohlen, Charles – 124, 125
Brandt, Willy – 167, 169
Bránik, Július – 149

Brežněv, Leonid Iljič – 163, 164, 165, 166,
167, 168, 169, 170
Burian, Emil František – 83
Bylandt, Willem Frederik van – 46

C

Cadogan, Alexander George Montagu – 57,
61
Cannon, Cavendish W. – 47
Ceausescu, Nicolae – 164
Clay, Lucius Dubignon, gen. – 136
Clifford, Clark M. – 137
Curzon, George – 61

Č

Černěnko, Konstantin Ustinovič – 172
Čičajev, Ivan Andrejevič – 74

D

Děkanozov, Vladimír Georgijevič – 19, 29
Dienstbier, Jiří – 174
Dimitrov, Georgi – 15, 154, 155
Drachovský, Josef – 88
Drda, Jan – 83
Drtina, Prokop – 109
Dubček, Alexander – 164
Dubochet, Paul – 45
Ducháček, Ivo – 31
Dunn, James Clement – 60
Dupuy, Pierre – 47

E

Eden, Anthony – 11, 16, 21, 22, 31, 32, 36,
41–43, 51–63, 74, 156
Echols, Oliver Patton, gen. – 136
Eisenhower, Dwight, gen. – 123, 128
Engliš, Karel – 148

F

Feierabend, Ladislav Karel – 12, 26, 27, 110, 150
 Fierlinger, Zdeněk – 12, 18–20, 22–24, 27, 30, 32, 35, 39, 41, 52, 53, 57, 110, 116, 117, 119, 152
 Fischl, Viktor – 44
Fleming, Denna Frank – 133
 Frank, Karl Hermann – 88
 Fraštacký, Rudolf – 150
 Frejka, Ludvík – 149
Fukuyama, Francis – 146

G

Gaulle, Charles de, gen. – 10, 44, 121–123, 126–128, 137
Gebhart, Jan – 175
 Glazarová, Jarmila – 83
 Gorbačov, Michail Sergejevič – 172, 173
 Gottwald, Klement – 103, 128, 150, 154, 155, 159, 161
 Gregory, Karl von – 81
 Grol, Milan – 46
 Gromyko, Andrej Andrejevič – 168–173

H

Hablhuber, Jaroslav – 149
 Hácha, Emil – 91, 100
 Halas, František – 83
 Halifax, Viscount – 51
 Hampl, Antonín – 110
 Harriman, Averell – 60, 124, 125
 Harvey, Oliver – 59
 Hasal (Nižborský), Antonín, gen. – 114, 116, 117
Hayek, Friedrich August von – 146
 Heydrich, Reinhard – 83, 122
 Hilldring, John Henry, gen. – 136
 Hitler, Adolf – 43, 67, 81, 102, 106, 126
Hobsbawm, Erik – 144
 Horthy, Miklós – 109
 Hrubín, František – 83
 Hrušovský, Ivan – 149
 Hudec, Rudolf – 87
 Hull, Cordell – 51, 58–60

Hurban, Vladimír – 13, 16
 Husák, Gustáv – 103, 166, 169, 170, 173, 174

CH

Cheben, Zdenko – 171, 172
 Chňoupek, Bohuslav – 171, 173
 Chruščov, Nikita Sergejevič – 160, 161, 163
 Churchill, Winston Spencer – 42, 43, 54, 55, 61, 63, 97, 126, 132, 133, 137, 147, 154
 Chytil, Václav – 148

I

Ingr, Sergej, gen. – 57, 71

J

Jakeš, Milouš – 174

K

Kadlec, Václav – 149
 Kalinin, Michail Ivanovič – 35, 38, 41
 Kalla, Jan, pplk. – 54, 55
 Kállay, Miklós – 107
 Karvaš, Imrich – 148
 Keary, Francis E., kpt. – 54
 Kennan, George Frost – 134, 136
 Kerner, Miroslav – 113
 Kerr, Archibald Clark – 52
Keynes, John Maynard – 146, 148, 150
 Kirschbaum, Jozef – 101
 Kissinger, Henry – 135
 Klusák, Milan – 166, 168
 Komenský, Jan Amos – 88
 Kopecký, Jaromír – 41, 107
 Kopecký, Václav – 154
 Körbel, Josef – 42
 Kornejčuk, Alexandr Jevdokimovič – 29, 30, 33
 Kostelecký, Václav – 149
 Kosygin, Alexej Nikolajevič – 169
 Kot, Stanisław – 70, 72, 77
 Kožíšek, Antonín J. – 82
 Kramář, Karel – 143
 Kratochvíl, Jan, gen. – 23
 Kraus, Jaroslav – 38, 39

Krock, Arthur – 133

Kuklík, Jan – 175

Kvetko, Marián – 150

L

Laušman, Bohumil – 152

Leclerc, Phillipe – 123, 128

Lenárt, Jozef – 162, 163

Lenin, Vladimír Iljič – 146

Lias, Godfrey – 42, 43

Lichner, Ján – 150

Litvinov, Maxim Maximovič – 29, 156

Löbl, Evžen – 149

Lozovskij, Solomon Abramovič – 19

M

MacArthur, Douglas, gen. – 136

Macek, Josef – 148, 149, 150

Mach, Alexander – 100

Maiwald, Květoslav – 149, 150

Majer, Václav – 152

Majskij, Ivan Michajlovič – 10, 22, 46, 108,
126, 156

Mark, Edward – 124

Marko, Ján – 165

Marshall, George Catlett, gen. – 136–138

Marx, Karel – 149, 150

Masaryk, Jan – 11, 14, 39, 54, 56, 57, 65, 66,
70, 73, 176

Masaryk, Tomáš Garrigue – 62

Mastný, Vojtěch – 160

Maurois, André – 121

Mechlis, Lev Zacharovič, gen. – 113, 115

Mikołaczyk, Stanisław – 74, 77, 155

Milecz, Ivan – 101, 102

Mises, Ludwig von – 146

Mixa, Vojtěch – 150

Molotov, Vjačeslav Michajlovič – 10, 14, 19,
20, 22, 29, 31, 32, 35, 36, 41, 46, 53, 56,
58, 59, 60, 69, 152, 153, 155, 156

Moravec, František, plk. – 69, 75

Mračna, Jozef – 101

Munters, Vilhelm – 13

Mussolini, Benito – 102

N

Nábělek, Ludovít – 102

Nebesář, Jaroslav – 150

Nečas, Jaromír – 150, 151

Němec, František – 110, 112, 113, 114, 115,
116, 117, 118, 119

Nichols, Philip Bouverie Bowyer – 20, 21,
22, 40, 47, 62

Novák, Rudolf – 81

Novikov, Nikolaj Vasiljevič – 19, 29, 134

Novomeský, Ladislav – 103

Novotný, Antonín – 161, 162, 163

O

Oliva, Felix – 149

Opluštil, Josef – 81

Opočenský, Jan – 26

Orlov, Pavel Dmitrijevič – 32

Osuský, Štefan – 47

Outrata, Eduard – 150

P

Palewski, Gaston – 126

Pankin, Boris – 174

Paučo, Jozef – 95, 101

Pavlov, Alexej Pavlovič – 29

Pavlovský, Oldřich – 162

Peška, Zdeněk – 149

Petar II. – 46

Petrov, Ivan Jefimovič, gen. – 111, 113,
116

Píka, Heliodor, plk. – 10, 12, 14, 15, 23

Pimperera, Antonín – 150

Pissko, Bohumil – 101

Pistorius, Theodor – 150

Prchala, Lev, gen. – 42

Prídavok, Peter – 41

Procházka, Zdeněk – 39

Prokop, František Josef – 82

Púll, Jozef – 149

Purić, Božidar – 11

R

Raczyński, Edward – 72, 73, 74

Rimskij-Korsakov, Nikolaj Andrejevič – 35

Ripka, Hubert – 13, 15, 17, 18, 20, 24, 25,
27, 29, 33, 35, 38–42, 50, 53, 55, 57,
70–75, 77, 110, 119, 176
Roberts, Frank Kenyon – 21, 22, 47, 62, 64
Romer, Tadeusz – 73
Roosevelt, Franklin Delano – 16, 17, 42, 51,
59, 97, 124, 126, 130, 133, 147

S

Salmonová, Lucy M. – 79
Sargent, Orme – 54, 62, 74
Seifert, Jaroslav – 83
Scheinost, Jan – 81
Schmoranz, Zdeněk – 81
Schumpeter, Josef – 146
Sikorski, Władysław, gen. – 68, 69, 73, 74
Simić, Stanoje – 46
Sizov, plk. – 74
Slávik, Juraj – 70, 72, 74, 77, 109
Slavík, Vladimír – 46
Smutný, Jaromír – 39, 43, 143
Sokol, Martin – 100
Spaak, Paul-Henri – 46
Stalin, Josif Visarionovič – 33–35, 44, 49,
51, 65, 67, 69, 70, 75, 84–90, 97–99, 102,
105, 111–113, 118, 122, 126, 127,
131–135, 144, 145, 149, 153, 154, 156,
175
Stańczyk, Jan – 74
Stanek, Gustáv – 150
Stimson, Henry Lewis – 131
Strang, William – 16, 20
Stránský, Jaroslav – 57, 110
Stránský, Rudolf – 154
Svoboda, Ludvík, plk. – 68, 166

Š

Ščiborin – 31
Ševarnadze, Eduard – 173
Šiman, Rudolf Vojtěch, mjr. – 76
Šimko, Julián – 10
Široký, Viliam – 162
Šlechta, Eduard – 150
Šmidke, Karol – 103
Šrámek, Jan, Msgre – 40, 119

Šusta, Josef – 79
Šverma, Jan – 154

T

Táborský, Eduard – 20, 24, 28, 35, 56, 141
Tarnowski, Adam – 73
Temple, Richard – 147
Thomas, Ivor – 36
Tiso, Jozef – 93, 100
Tito, Josip Broz – 46
Truman, Harry S. – 129, 130, 131, 132, 135,
136, 137
Tuka, Vojtech – 100, 101
Turjanica, Ivan – 112, 114
Tyl, Josef – 150

U

Ulbricht, Walter – 163

V

Valkov, Vasilij Alexejevič – 17, 18, 29
Valo, Jozef – 116, 151
Varga, Eugen – 149
Včelička, Géza – 83
Vesel, Ivan – 102
Vesel, Milan, mjr. – 102
Vesel, Mirko, pplk. – 102
Viest, Rudolf, gen. – 14, 71
Vorošilov, Kliment Jefremovič, maršál – 35
Vrba, Jan – 81
Vyšinskij, Alexej Januarjevič – 23, 29

W

Welles, Sumner – 43, 51, 175
Williams, William Appleman – 129
Winkler, Pavel – 162
Wolf, Paul – 81, 83
Wolmar, Wolfgang Wolfram von – 81

Z

Zorin, Valerian Alexandrovič – 19, 29, 30

Ž

Žáček, Rudolf – 69

PŘÍLOHY

1. Český a ruský text Smlouvy o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik z 12. prosince 1943. Uloženo AMZV, Praha, Archiv smluv, L 1606a. Originál, strojepis.

S M L O U V A

O PŘÁTELSTVÍ, VZÁJEMNÉ POMOCI A POVÁLEČNÉ SPOLUPRÁCI
MEZI ČESKOSLOVENSKOU REPUBLIKOU A SVAZEM SOVĚT-
SKÝCH SOCIALISTICKÝCH REPUBLIK

President Československé republiky a Presidium Nejvyššího sovětu Svazu sovětských socialistických republik, přejíce si pozměniti a doplniti Smlouvu o vzájemné pomoci, existující mezi Československou republikou a Svazem SSR, podepsanou v Praze dne 16. května 1935, a potvrditi ustanovení Dohody mezi Vládou Československé republiky a Vládou Svazu sovětských socialistických republik o společném postupu ve válce proti Německu, podepsané 18. července 1941 v Londýně; přejíce si spolupracovati po válce o udržení míru a zabránění novému útoku se strany Německa a zabezpečiti trvalé přátelství a poválečnou vzájemnou mírovou spolupráci, rozhodli se sjednati za tím cílem Smlouvu a určili jako své plnomocníky:

President Československé republiky - Zdeňka Fierlingera ,
velvyslanec Československé republiky v Sovětském svazu,

Presidium Nejvyššího sovětu Svazu sovětských socialistických republik - Vjačeslava Michajloviče Molotova, lidového komisaře zahraničních věcí,

kteří, vyměnívše své plné moci, jež shledali v úplném pořádku i vyhotovené v odpovídající formě, dohodli se na tomto :

Č l á n e k 1.

Vysoké smluvní strany, dohodnuvše se vzájemně, že se sjednotí v politice trvalého přátelství a přátelské poválečné spolu-

práce, jakož i vzájemné pomoci, zavazují se poskytovatí jedna druhé vojenskou i jinou pomoc a podporu všeho druhu v nynější válce proti Německu a všem těm státům, které jsou s ním spojeny v útočných činech v Evropě.

Č l á n e k 2.

Vysoké smluvní strany se zavazují nevstupovati po dobu nynější války v žádná jednání s hitlerovskou vládou neb s kteroukoli jinou vládou v Německu, která se jasně nevzdá všech útočných záměrů, a nevésti jednání ani nesjednávati bez vzájemné dohody žádného příměří neb mírové smlouvy s Německem neb s kterýmkoli jiným státem, s ním spojeným v útočných činech v Evropě.

Č l á n e k 3.

Potvrzující svou předválečnou politiku míru a vzájemné pomoci, vyjádřenou v jejich Smlouvě, podepsané v Praze 16. května 1935, Vysoké smluvní strany se zavazují, že v případě, že by jedna z nich byla zavlečena v poválečné době do válečných akcí s Německem, které by obnovilo svou politiku „Drang nach Osten“, neb s kterýmkoli ze států, který by se spojil s Německem přímo neb v jakékoli jiné formě v takové válce, druhá Vysoká smluvní strana neprodleně poskytne Smluvní straně, zavlečené takovým způsobem do válečných akcí, veškerou vojenskou i jinou podporu a pomoc, které jsou jí k dispozici.

Č l á n e k 4.

Vysoké smluvní strany, majíce na zřeteli zájmy bezpečnosti každé z nich, jsou dohodnuty o těsné a přátelské spolupráci v do-

bě po obnovení míru, i o tom, že budou jednat v shodě se zásadami: vzájemného respektování své nezávislosti a svrchovanosti, jakož i nevměšování do vnitřních věcí druhého státu. Jsou dohodnuty v tom, že budou vyvíjeti v měřítku co možná nejširším své hospodářské styky a poskytovat si vzájemně veškerou možnou hospodářskou pomoc po válce.

Č l á n e k 5.

Každá z Vysokých smluvních stran se zavazuje neuzavíratí žádného spojení a neúčastniti se žádné koalice, namířených proti druhé Vysoké smluvní straně.

Č l á n e k 6.

Tato Smlouva vstupuje v platnost ihned po učinění a podléhá ratifikaci v době co možná nejkratší; výměna ratifikačních listin bude provedena v Moskvě co možná nejdříve.

Tato Smlouva zůstává v platnosti po dobu dvaceti let od okamžiku podepsání, při čemž, jestliže jedna z Vysokých smluvních stran ke konci stanoveného dvacetiletého období neučiní do 12 měsíců před uplynutím lhůty sdělení o svém přání vypověděti Smlouvu, platnost její bude se prodlužovati na dalších pět let, a tak pokaždé, dokud jedna z Vysokých smluvních stran neučiní do 12 měsíců před uplynutím běžícího pětiletí písemného oznámení o svém úmyslu ukončiti její účinnost.

Na potvrzení toho plnomocníci podepsali tuto Smlouvu a připojili k ní své pečeti.

Sepsáno ve dvou vyhotoveních, každé v jazyce československém a ruském.

Obě znění mají stejnou platnost.

Moskva, 12. prosince 1943.

Z PLNÉ MOCI
PRESIDENTA ČESKOSLOVENSKÉ
REPUBLIKY

J. F. Fierlinger

Z PLNÉ MOCI
PRESIDIA NEJVYŠŠÍHO
SOVĚTU SSSR

N. V. Vlasov

ДОГОВОР

О ДРУЖБЕ, ВЗАИМНОЙ ПОМОЩИ И ПОСЛЕВОЕННОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ
МЕЖДУ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И СОЮЗОМ СОВЕТСКИХ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

Президент Чехословацкой Республики и Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик, желая изменить и дополнить Договор о взаимной помощи, существующий между Чехословацкой Республикой и Союзом ССР и подписанный в Праге 16 мая 1935 года, и подтвердить условия Соглашения между Правительством Чехословацкой Республики и Правительством Союза Советских Социалистических Республик о совместных действиях в войне против Германии, подписанного 18 июля 1941 года в Лондоне; желая содействовать после войны поддержанию мира и предотвращению дальнейшей агрессии со стороны Германии и обеспечить постоянную дружбу и послевоенное мирное сотрудничество между собой, решили заключить с этой целью Договор и назначили в качестве своих уполномоченных:

Президент Чехословацкой Республики - Эденека Фирлингера, Посла Чехословацкой Республики в Советском Союзе,

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик - Вячеслава Михайловича Молотова, Народного Комиссара Иностранных Дел,

которые, обменявшись своими полномочиями, найденными в полном порядке и составленными в соответствующей форме, согласились о нижеследующем:

Статья 1.

Высокие Договаривающиеся Стороны, согласившись взаимно об "единиться в политике постоянной дружбы и дружественного послевоенного сотрудничества, так же, как и взаимной помощи, обязываются оказывать друг другу военную и другую помощь и поддержку всякого рода в нынешней войне против Германии и всех тех государств, которые связаны с ней в актах агрессии в Европе.

Статья 2.

Высокие Договаривающиеся Стороны обязуются не вступать в период нынешней войны в какие-либо переговоры с гитлеровским правительством или с каким-либо иным правительством в Германии, которое не отказывается ясно от всяких агрессивных намерений, и не вести переговоров и не заключать без взаимного согласия какого-либо перемирия или мирного договора с Германией или с каким-либо иным государством, связанным с ней в актах агрессии в Европе.

Статья 3.

Подтверждая свою довоенную политику мира и взаимной помощи, выраженную в их Договоре, подписанном в Праге 16 мая 1935 года, Высокие Договаривающиеся Стороны обязуются, что в случае, если одна из них оказалась бы вовлеченной в послевоенный период в военные действия с Германией, которая возобновила бы свою политику "Дранг нах Остен", или с каким-либо из государств, которое об"единилось бы с Германией непосредственно или в какой-либо иной форме в такой войне, то Другая Высокая Договаривающаяся Сторона немед -

ленно окажет Договаривающейся Стороне, вовлеченной таким образом в военные действия, всяческую военную и другую поддержку и помощь, находящиеся в ее распоряжении.

Статья 4.

Высокие Договаривающиеся Стороны, учитывая интересы безопасности каждой из них, соглашаются на тесное и дружественное сотрудничество в период после восстановления мира и действовать в соответствии с принципами: взаимного уважения к их независимости и суверенитету, равно как и невмешательства во внутренние дела другого государства. Они соглашаются развивать в возможно более широких масштабах свои экономические отношения и оказывать друг другу всяческую возможную экономическую помощь после войны.

Статья 5.

Каждая из Высоких Договаривающихся Сторон обязуется не заключать какого-либо союза и не принимать участия в какой-либо коалиции, направленных против другой Высокой Договаривающейся Стороны.

Статья 6.

Настоящий Договор вступает в силу немедленно после его подписания и подлежит ратификации в возможно короткий срок; обмен ратификационными грамотами будет произведен в Москве как можно скорее.

Настоящий Договор остается в силе в течение двадцати лет с момента подписания, причем, если одна из Высоких Договаривающихся Сторон в конце указанного периода в

двадцать лет не сделает, за 12 месяцев до срока, заявления о своем желании отказаться от Договора, он будет продолжать оставаться в силе на следующие пять лет, и так каждый раз, до тех пор, пока одна из Высоких Договаривающихся Сторон не сделает за 12 месяцев до окончания текущего пятилетия письменного предупреждения о своем намерении прекратить его действие.

В удостоверение чего Уполномоченные подписали настоящий Договор и приложили к нему свои печати.

Составлен в двух экземплярах, каждый на чехословацком и русском языках.

Оба текста имеют одинаковую силу.

Москва, 12 декабря 1943 года.

ПО УПОЛНОМОЧИЮ
ПРЕЗИДЕНТА ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

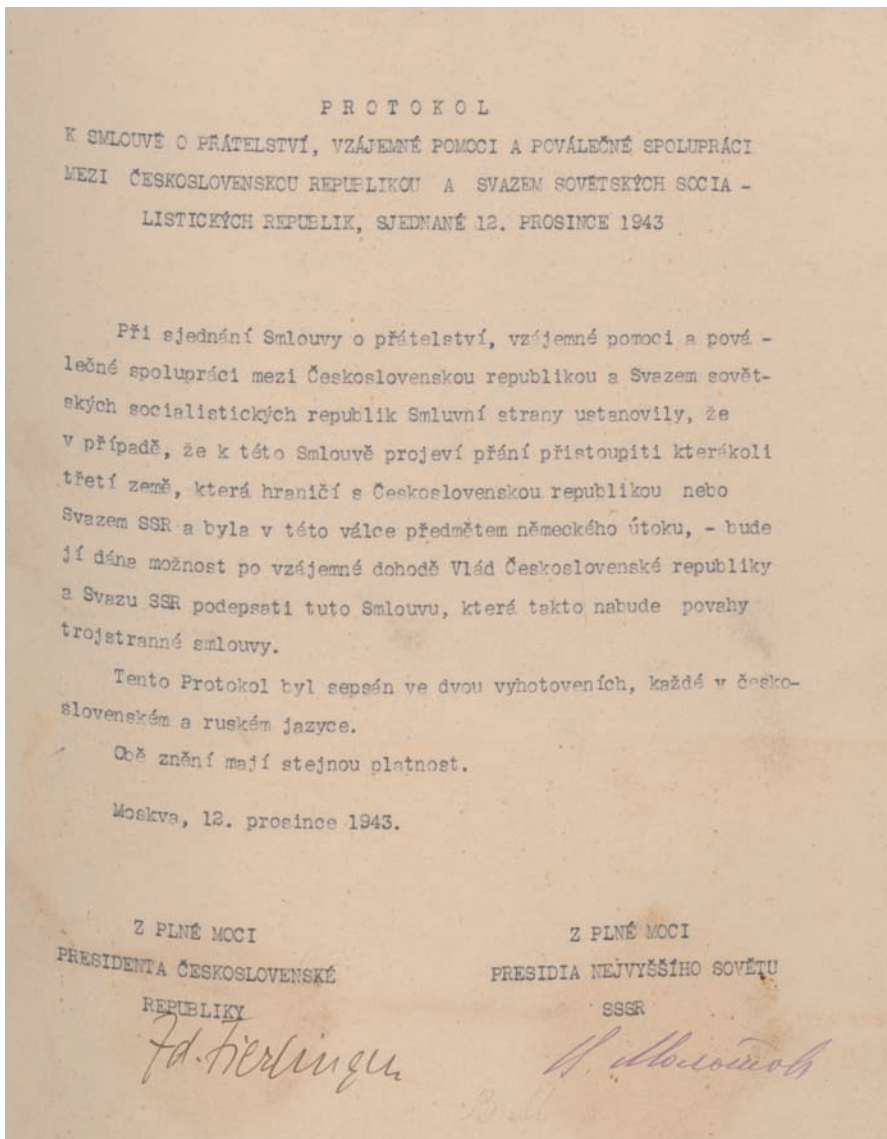
J. F. Benigni

ПО УПОЛНОМОЧИЮ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА СССР

N. Molotov

2. Český a ruský text Protokolu ke smlouvě o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik, sjednané 12. prosince 1943. Uloženo AMZV, Praha, Archiv smluv, L 1606a. Originál, strojpis.

П Р О Т О К О Л
К ДОГОВОРУ О ДРУЖБЕ, ВЗАИМНОЙ ПОМОЩИ И ПОСЛЕВОЕННОМ
СОТРУДНИЧЕСТВЕ МЕЖДУ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И СОО-
ЗОМ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК, ЗАКЛЮЧЕННОМУ
12 ДЕКАБРЯ 1943 ГОДА.

При заключении Договора о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве между Чехословацкой Республикой и Союзом Советских Социалистических Республик Договаривающиеся Стороны условились, что в случае, если к этому Договору пожелает присоединиться какая-либо третья страна, - граничащая с Чехословацкой Республикой или Союзом ССР и представлявшая в этой войне объект германской агрессии, - последней будет дана возможность, по обоюдному согласию Правительств Чехословацкой Республики и Союза ССР, подписать этот Договор, который, таким образом, приобретет качество трипартитного договора.

Настоящий Протокол составлен в двух экземплярах, каждый на чехословацком и русском языках.

Оба текста имеют одинаковую силу.

Москва, 12 декабря 1943 года.

ПО УПОЛНОМОЧИЮ
ПРЕЗИДЕНТА ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

J. Fiedler

ПО УПОЛНОМОЧИЮ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА СССР

М. Молотов

3. Část sovětské ratifikační listiny k československo-sovětské smlouvě z 20. prosince 1943.
Uloženo AMZV, Praha, Archiv smluv, L 1606b.

**ПРЕЗИДИУМ
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА
СОЮЗА
СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ
РЕСПУБЛИК
ОБЪЯВЛЯЕТ, ЧТО**

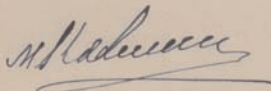
Их ратификован.. нижеследующий акт.. :

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик заявляет, что все изложенное будет полностью соблюдено.

В удостоверение чего Председатель Президиума Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик подписал настоящую Ратификационную Грамоту, скрепленную Государственной печатью.

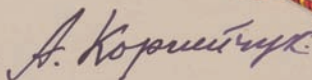
Москва, Кремль
 20. декабря 1945 г.

Председатель Президиума
 Верховного Совета Союза Советских
 Социалистических Республик

Скрепка

Зам. Народного Комиссара
 Иностранных Дел

4. Český a ruský text protokolu o výměně ratifikačních listin z 22. prosince 1943. Uloženo AMZV, Praha, Archiv smluv, L 1606c. Originál, strojopis.

PROTOKOL

Podpsaní

mimořádný a zplnomocněný velvyslanec Československé republiky v Svazu SSR Zdeněk FIERLINGER a

lidový komisař zahraničních věcí Svazu sovětských socialistických republik Vjačeslav Michajlovič MOLOTOV, náležitě k tomu zplnomocnění,

provedli dnešního dne v Moskvě, v Kremlu, výměnu ratifikačních listin

Smlouvy mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci, podepsané v Moskvě 12. prosince 1943.

Na potvrzení čehož sepsán tento Protokol ve dvou zněních, každé v československém a ruském jazyce.

Podepsán v Moskvě 22. prosince 1943.

Zdeněk Fierlinger

V. Molotov

П Р О Т О К О Л

Нижеподписавшиеся

Чрезвычайный и Полномочный Посол Чехословацкой Республики в Союзе ССР Зденек ФИРЛИНГЕР и

Народный Комиссар Иностранных Дел Союза Советских Социалистических Республик Вячеслав Михайлович МОЛОТОВ,

надлежаще на то уполномоченные,

произвели сего числа в гор. Москве, в Кремле, обмен ратификационными грамотами

Договора между Чехословацкой Республикой и Союзом Советских Социалистических Республик о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве, подписанного в г. Москве 12 декабря 1943 года.

В удостоверение чего составлен настоящий Протокол в двух экземплярах, каждый на чехословацком и русском языках.

Подписан в г. Москве "12" декабря 1943 года.

V. Molotov

Zdeněk Fierlinger

Jan Němeček a kol.

Československo-sovětská smlouva 1943

*Vít Smetana, Jiří Friedl, Blanka Jedličková,
Zlatica Zudová-Lešková, David Hubený, Jan Eichler,
Emil Voráček, Jindřich Dejmek*

PRÁCE HISTORICKÉHO ÚSTAVU AV ČR, v.v.i.
OPERA INSTITUTI HISTORICI PRAGAE
Řada/Series A – Monographia
Svazek/Volumen 55

Vědecký redaktor:
Doc. PhDr. Martin Holý, Ph.D.

Obálka: Blanka Šubecová
Technická redakce: Petr Čížek

Nakladatelství Historický ústav
Praha 2014

212 s.

ISBN 978-80-7286-237-5

Adresa:
Historický ústav AV ČR, v.v.i.
Prosecká 76, 190 00 Praha 9
Telefon, telefax: +420 – 286 887 513
E-mail – sekretariát: volesakova@hiu.cas.cz

Československo-sovětská smlouva podepsaná v Moskvě 12. prosince 1943 vyvolává především v české a slovenské publicistice a historiografii stále celou řadu emocí. Ba co víc, její existence se promítá i do oblasti politiky a jejím prostřednictvím je ovlivněn častokrát i celospolečenský postoj. Bylo tomu tak od samého jejího vzniku, počínaje mezinárodním vyjednáváním o jejím podpisu v roce 1943. Výzkum tohoto tématu československých státních dějin díky rozsáhlému bádání v našich i zahraničních archivech (zejména velmocí protifašistické koalice) stále pokračuje. Důkazem je i tato kolektivní monografie, ve které sine ira et studio objasňujeme, co skutečně tento standardní mezinárodní smluvní akt pro Československo znamenal. Rovněž předkládáme výklad, který se pokouší odstranit nános nepravd, omylů a mýtů z minulosti. Monografie přináší nejen odborné veřejnosti pohled založený na nejnovějších výzkumech a poznatcích české i světové historiografie.

Historický ústav